

Gordon Childe

TOPLUMSAL EVRİM

İngilizce'den Çeviren: Cemal Balcı

alan yayıncılık

alan yayıncılık

ALAN YAYINCILIK: 137
Bilim Dizisi: 27

SOCİAL EVOLUTİON
TOPLUMSAL EVRİM

Gordon Childe

İngilizce'den Çeviren
Cemal Balcı

Yayına Hazırlayan
Mustafa Küpüşoğlu

Kapak Deseni: M. C. Escher
Kapak Düzeni: Arslan Kahraman
Birinci Baskı: Şubat 1994
Baskı: Renk Basımevi 518 54 56
ISBN 975-7414-18-2

Çatalçeşme Sok. Torun Han No: 40 K. 3
Cağaloğlu-İST.
Tel: (0 212) 511 26 00 • Fax: (0 212) 528 00 69

Gordon Childe

TOPLUMSAL EVRİM

İngilizce'den çeviren: **Cemal Balcı**

GORDON V. CHILDE

Profesör Gordon Childe 1892'de Avustralya'da, Sidney şehrinde doğdu. Sidney ve Oxford Üniversiteleri'ni bitirdi. 1919-20 arasında New South Wales Başbakanı'nın özel sekreterliğini yaptı.

1927'de Edinburg Üniversitesi'nde Tarih-öncesi Arkeoloji profesörlüğüne atandı. İskoçya ve Kuzey İrlanda'da en önemlisi Orkney Adasındaki Skara-Brae kazısı olmak üzere birçok kazı yönetti. 1946-56 arasında Londra Üniversitesi'nde Tarih-öncesi arkeoloji profesörlüğü ve üniversitenin arkeoloji kürsüsünün yöneticiliğini yaptı. 300. kuruluş yıldönümünde Harvard üniversitesi'nce düzenlenen Sanat ve Bilimler Konferansı'na çağrılan dünyanın altmış seçkin bilim adamı arasında arkeolojiyi temsil etmek üzere G. Childe de bulunuyordu. Bu konferansta Onursal Edebiyat Doktorluğu ile, 1937'de Pennsylvania Üniversitesi tarafından da Onursal Bilim Doktorluğu ile ödüllendirildi. 1939 yazında Kaliforniya Üniversitesi'nde misafir profesördü. 1940'da Britanya Akademisi'ne seçildi. Sidney Üniversitesi de onu 1957'de Onursal Edebiyat Doktorluğu ile ödüllendirdi. Gordon Childe aynı yıl, yani 1957'de öldü.

G.Childe kendini salt arkeolojik veri ve bulguların ortaya konulmasıyla sınırlamayıp, bu veri ve bulgulara kuramsal bir anlayışla yaklaşmaya çalışmış, bu yaklaşımlarında da Tarihsel-Maddeci öğreinin yöntemine yakın bir yöntem izlemiştir. Bu açıdan ortaya koyduğu düşünce ve bulgular toplumsal evrimin tarihsel-maddeci çözümlenişi yönünden oldukça yararlı sonuçlar sağlamıştır.

G.Childe'ın diğer yapıtları arasında, ***"The Dawn of European Civilization"*** *(Avrupa Uygarlığın Şafağı);* ***"The Most Ancient East"*** *(En Eski Doğu);* ***"The Pre-History of Scotland"*** *(İskoçya'nin Tarih öncesi);* ***"Pre Historic Communities in British Isles"*** *(Britanya Adaları'nın Tarih Öncesi Toplulukları)* ***"Man Makes Himself "*** *(Kendini Yaratan İnsan Varlık Yayınları), ve* ***"What Happened in History"*** *(Tarihte Neler Oldu Alan Yayıncılık) vardır.*

İÇİNDEKİLER

Yazarın Önsözü 7
Mortimer Wheller'in Önsözü 9
I Etnografya'da Evrim Kuramı 11
II Arkeolojide Toplumların Sınıflandırması 21
III Arkeoloji ve Antropoloji'de Kültür 29
IV Bazı Örnekler 37
V Arkeolojik Verilerin Sosyolojik Yorumu 47
VI Vahşilik Dönemi Kültür Dizilişleri: 53
VII Barbarlık Dönemi Kültür Dizilişleri:
(1) Ilıman Avrupa 61
VIII Ilıman Avrupa'da Kültürel Aşamalar 75
IX Barbarlık Dönemi Kültür Dizilişleri:
(2) Akdeniz Havzası 83
X Barbarlık Dönemi Kültür Dizilişleri:
(3) Nil Vadisi 95
XI Barbarlık Dönemi Kültür Dizilişleri:
(4) Mezopotamya 101
XII Sonuçlar 109
Ek 119

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Doğrusu antropoloji konulu Josiah Mason Konferansları'na katılmak üzere davet edilerek onurlandırıldığımda, bir tarih-öncesi arkeologu olarak biraz şaşırmıştım. Oysa bugün artık arkeologlar, toplumların geride bıraktıkları somut kalıntılarla uğraştıklarını fark etmiş bulunuyorlar. Ve sözü edilen toplumların, yazıyla hiç ilgileri bulunmasa da, sadece maddi donanımlarıyla ilgili değil, aynı zamanda, kuşkusuz eksik ve belirsiz olmakla birlikte, toplumsal kurumları, boş inançları ve davranışlarıyla da ilgili somut izler bıraktıkları anlaşılmıştır. Buna uygun olarak ben de, Herbert Spencer ve Lewis H. Morgan tarafından mevcut toplumların karşılaştırmalı incelemesinden çıkarsanan toplumsal evrim kuramının, toplumları kronolojik bir ardışıklık içinde sunan bilimin ışığında yararlı bir sınamadan geçirebileceğini düşündüm. Elinizdeki kitapta yayınlanan konferanslarda, işte bu ön ve geçici incelemenin sonuçları sunulmaktadır. Her ne kadar bu sonuçlar büyük ölçüde olumsuz ve tek yönlü evrim kuramları için kesinlikle elverişsiz görünüyorsa da, benim beklemediğim ve okuyucu için ilginç ve teşvik edici olabileceğini umduğum kimi olumlu sonuçlar da ortaya çıktı.

V. GORDON CHILDE
Ağustos, 1950

MORTİMER WHEELER'İN ÖNSÖZÜ

Eski dostum Gordon Childe'ın bu kitabın kanıtlarını ortaya koymasından bu yana 12 yıl geçti. Aradan geçenbu süre zarfında pek çok şey oldu. Ama yine de onun temel tezleri şaşırtıcı şekilde geçerliliğini koruyordu ve muhtemelen toplumsal evrim konusundaki çalışmalar için bir sınır taşı olarak varlığını sürdürecek. Zaman ve düşünceler değiştikçe, yeni kanıtlar ortaya çıktıkça, kaçınılmaz olarak eğilim ve üslup değişiklikleri olaktır; ve zaten daha şimdiden Childe'ın politik ve toplumsal felsefesi kısmen eskimiş durumdadır. Ama kitabın şimdi yeniden yayınlanıyor olması sevindiricidir ve ben, yayıncının davetiyle kitabı yeniden okuyarak geçen zamanın getirdiği değişimlere göre düzeltmekten mutluluk duydum. Bu süreç içinde, yeniden yazmaktansa çıkarmayı tercih ettiğim bölümler oldu, ama metnin büyük bir bölümünün 1951 basımında nasılsa öyle kaldığını açıkça belirtebilirim.

Benim yaptığım az sayıdaki değişiklik şunlardan ibarettir:

Sayfa 33'de, Vahşilikten Barbarlığa geçiş sürecini tanımlarken Childe, ikinci aşamayı, onun terminolojisine uymamız halinde şimdi hepimizin yaptığı gibi, yiyecek üretiminin başlangıcıyla birleştirir. Ama bunun ardından şöyle devam eder: "yine de Morgan'ın çömlekçilik ölçütünü kullanmaya devam eden bir görüş savunulabilir..." 1951'den bu yana Kıbrıs, Ürdün, Irak ve Pakistan'dan geniş ölçüde çömlekçilik öncesi ya da çömlekçiliğin hiç olmadığı ama yine de yiyecek üretiminin var olduğu aşamalara ("Neolitik" ismini doğrulasın ya da doğrulamasın) ilişkin kanıtlar toplanmıştır ve hiç kuşkusuz Childe bugün yaşasaydı kap yapımının icadını barbarlığın icadını barbarlığın vahşilik üzerinde yükselişinin bir belirtisi olarak ele almayacaktı. Ben de buna uygun olarak hem bu türden hükümleri, hem de "kaplar, bazı yiyecek toplayıcıları tarafından ve olası-

lıkla da, kimi bölgelerde hiçbir Neolitik çiftçi aralara ulaşmasından önce yapıldılar" gibi karşıt savlar taşıyan hükümleri çıkardım. Diğer bir deyişle, çömlekçilikle, yiyecek üretimi arasındaki ilişki günümüzde artık genel bir ilkenin bir cephesi olmaktan çok, yerel bir sorundur.

Çok daha zor olanı, Childe'ın bir sonraki aşama, yani Uygarlık konusundaki karmaşık tanımını yeniden düzenlemekti. "Birlikte yaşam biriminin sürekli artan genişlemesi" ve "toplumsal bir artının birikmesi" ölçütlerine Childe bir üçüncü ölçüt daha ekler: "Yazının icadı". 1951'den sonra yapılan iki keşif bu sentezi iyice içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bunlardan ilki, Dr. Kathleen Kenyon tarafından Jericho'da gerçekleştirilen kazının sonuçlarıdır. 4 hektarlık bir alanda çömlekçilik öncesi döneme ait duvarlı bir yerleşim alanı ortaya çıkaran Karbon, 14 üzerinden tarihlenen bu kazı ile şu anda, ilk iki ölçüdü 8. bin yıla, yani yazının bilinen başlangıcının (4. bin sonları) çok ötelerine geri götürmüştür. İkincisi ise "Toplumsal Evrim"in yayınlanışından bir yıl sonra gerçekleşti. Michael Ventris Yunan Anakarası ve Knossos'da yaygın olarak kullanılan bir Miken tek-heceli işaret dili ile ilgili yorumunu ileri sürdü ve böylece Childe'ın "ileri barbarlık" aşamasının seçkin örneği olarak Miken Yunan'ı saptaması geçerliliğini yitirdi. Bu topluluk Childe'ın tanımına göre Uygarlık kategorisine yükselmiş oldu. Şayet yaşasaydı Childe'ın bu değişikliği benimseyip benimseyemeyeceği, ya da bilinen açık fikirliliğiyle bir başka yol izleyerek kendi uygarlık tanımını gevşetip gevşetmeyeceğini tahmin etmek kuşkusuz mümkün değil. Ama kendisine ilişkin bilgilerimden yola çıkarak ben onun ikinci seçeneği benimseyeceğine inanma eğilimindeyim. Çünkü Childe'ın özgün tanımı biraz fazla katı ve dışlayıcıydı.

Ancak şayet Childe'ın kendi uygarlık tanımına sıkı sıkıya bağlı kalacağına inanacak olursak (ki, kitap onun olduğuna göre böyle davranmamız da gerekir), bu durumda, sözünü ettiğimiz keşiflerin doğrudan sonuçları, kitabın 1951 baskısının 6-53. sayfalarını geçersiz kılacaktır. Bu sayfalarda, olgun barbarlık aşamasının sunuluşu olarak Miken Yunan'ı ve Homeros üzerine ilginç bir deneme yer almaktadır. Bu bölümü, artık bir parçası olmayacakları metinden ayırarak, bir belge olarak Ek bölümüne koymayı daha uygun buldum.

Bunlar kadar önemli olmamakla birlikte bir diğer konu da, sayfa 133'de eklediğim birkaç sözcüktür. Bu eklemeyi, Knossas'a yapılan göndermeleri günümüz düşüncelerine daha uygun bir hale getirmek amacıyla yaptım ve metnin genel anlamında bu nedenle bir kayma olmadı.

I. ETNOGRAFYADA EVRİMCİ KURAM

İnsan bilimi -ya da en geniş anlamıyla antropoloji- öğrencileri, "toplumsal evrim" teriminin kullanımında, "evrim"i, tarihin akışını biçimlendiren bireysel somut etkenlerin işlevini üstlenen bir tür genelleşmiş büyücül güç olarak anlama hatasına düşmüşlerdir. Bu yanlış anlamayı kavramak ve düzeltmek için konuya, bu terimin tarihi ve içerimlerini irdeleyerek girmek yararlı olacaktır.

Fikir hiç kuşkusuz, tıpkı ismi gibi, Doğal Tarih'ten ödünç alınmıştır. 18. yüzyılda Linnæus ve Bouffon'un bu alanda oluşturdukları sistem zaten, canlı organizmaların kol (phyla), takım ve cinslerini bir dereceye kadar hiyerarşik özellikler gösteren bir düzenleme içinde gözler önüne sermişti. Anılan yüzyılın son yılında ise Lamarck, bu hiyerarşinin doğal bir sürecin, bir evrimin sonucu olduğunu öne sürdü. Türler ve cinsler bir anda ve hiç değişmemek üzere mucizevi bir şekilde yaratılmamışlardı. Tersine, her tür, doğal bir sürecin sonunda, daha önceki ve daha alt bir diğer türden evrilmişti. Bu ise, insan aklı için anlaşılabilir bir süreçti. Kuram, başlangıçta gerçekten de, doğaüstü müdahaleler konusundaki teolojik doğmalara karşı yöneltilmiş tam bir rasyonalist protesto niteliğindeydi. Ancak gözlemlenen olgular, evrimi açıklamak için önerilen mekanizmayı -edinilmiş karakteristiklerin kalıtımı- doğrulamadı. Böylece, Darwin ve Wallace daha iyi bir mekanizma önerip de bunu destekleyecek bir dizi inandırıcı gözlemi bir araya getirinceye kadar, "dönüşümcülük" ya da "evrimcilik", kayda değer bir ilerleme gösteremedi.

Ama 1859'da Darwin, yalnızca yeni koşulların yol açtığı biçimsel değişiklikleri gösteren kendi gözlemlerini ileri sürmekle kalmadı, aynı zamanda, sürecin tarihselliğini kanıtlamak için paleontolojiye başvurma olanağı da bulabildi. Oysa çağdaş dünyada amiplerden memelilere kadar tüm organizma türleri yan yana bulunabiliyor; kayaların tuttuğu kayıtlarda evrim hiyerarşisinin üst basamaklarında bulunan kol, takım ve cinsler, gerçekte peşisıra geldikleri alt basamaktakilerden daha önce görüntü

veriyorlar. Artık Stratigrapik Jeoloji'de, bozulmadan kalmış tortul katman tabakalarının içinde "-daha sonra"nın anlamı, "-den daha üstte"dir. Böylece organik evrimdeki "daha üst" ve "daha alt" terimleri nesnel bir anlam kazandılar ve insan-merkezli öznelliklerinden kurtuldular. *Homo sapines,* yalnızca kendi önyargılarıyla değil, ortaya çıkan en son tür olarak da en üst memeli oldu.

Öte yandan, 18. yüzyılda bilginler, Avrupalılardan temelde farklı olan insan toplumlarına ilişkin daha fazla bilgi sahibi olmaya başlıyor, "vahşiler" arasında beklenmedik bir toplumsal yapı, ekonomi ve teknoloji çeşitliliğiyle tanışıyorlardı. En azından bazıları "vahşilik" derecelerinin farkına vardı. Daha 1768'de Ferguson (1), "vahşilik"i "barbarlık"la ve her ikisini de "uygarlık"la karşılaştırdı. Aslında 18. yüzyıl etnografları, artık daha büyük bir kesinlikle kaydedilen alışılmadık gelenek, tapınış ve inançların giderek büyüyen yığınına bir düzen -*Systema Nature* (Doğa Sistemi) üzerinde modellenmiş hiyerarşik bir düzen- getirme peşinde oldular (2). 1850 yılında Herbert Spencer, *Toplumsal Statik* (Social Statics) isimli eserlerinde, toplum ile organizma arasındaki bir benzeşime belli belirsiz işaret etti ve *Principles of Sociology*'nde (Toplumbilimin İlkeleri) bu benzeşimi sıkıcı ayrıntılara dek inerek işledi. Onun organikötesi evrimler anlayışı bu benzeşim üzerine kuruludur. Haklı olarak vurguladığı gibi, her ne kadar büyümeyi belirleyen etkenler farklı olsa da, tıpkı organizmalar gibi toplumlar da "büyürler". Varolan vahşi ya da barbar toplumlar büyümeleri durdurulmuş toplumlardır ve bu nedenle de soyut anlamda Toplum'un büyüme sürecindeki ilk aşamaları sergilerler. Spencer, açık bir şekilde, bu büyümeyi zaman içindeki bir süreç olarak kabul eder. Buna karşılık hiç kuşkusuz, "her ne kadar toplumlar bir bütün olarak ele alındıklarında evrim kaçınılmaz ise de, tek tek her bir toplum için de kaçınılmaz, ya da hatta, muhtemel bir olgu olarak ele alınamaz" fikrini de benimser, (s. 107).

Ama evrimin genel yasalar içinde tanımlanabilmesi mümkündür ve Spencer'in varsayımlarına göre de bu yasalar gerçek tarihsel sürecin gözlemlenmesinden çıkarsanabilir. Bu nedenle de Spencer bu geçmişte yaşanmış olan aşamaları örneklendirerek açıklamak üzere tekrar tekrar çağının "ilkel" toplumlarına başvurur. Sayfa 103'de şunları okuruz:

"Uygarlaşmış atalarından miras kalan daha üst entelektüel yetiler harekete geçmeye başladığında ve zihinsel gelişim aşaması Malaya-Polinezyalıları gibi yarıuygar ırkların gelişim aşamasını temsil ettiğinde..."

Ya da yine:

"(Kölelik) kolay kolay fark edilemeyecek bir biçimde başlar. Örneğin Patagonya'lılar savaşta ele geçirilmiş kadın ve çocukları köleleştirerek işe başlarlar. Bunun ardından, özellikle yamyamlığın bitmeye yüz tuttuğu sıralarda erkek tutsakların köleleştirilmesi gelir..." (s. 491)

Uygulamada ise Prencer kuşkusuz daha az seçiciydi ve değerleri kuşku götürür geniş bir etnografik veri yığınına dalmıştı. Bir aşamalar dizisi içinde örnek olarak gösterdiği toplumları sistematik bir şekilde düzenlemiş olduğunu söyleyebilmem pek olanaklı değil. Bundan dolayı Spencer'ın kendi açıklama örneklerini bunların betimlediği kuralı çıkarsamak için gerekli olgusal veriler olarak sunmaması daha doğru olurdu. Spercer'ın düzenleme sistematiği, şayet mutlaka burjuva demokrasi-

sinden yana bir önyargının ötesinde birşey üzerine kurulu ise, bir organizma ile olan benzeşim iddiası üzerine kuruludur. İşte bir toplumun Spencer hiyerarşisindeki konumunu belirleyen de, uzun vadede bu benzeşim iddiası olacaktı.

Gerçekte Herbert Spencer, karşılaştırmalı sosyoloji ya da antropolojiye olan gereksinimi görmüş bulunuyordu. Toplumların karşılaştırılması -hem tarihten bilinenlerin hem de o zaman misyoner ve gezginlerce keşfedilmiş- gelecekte ise antropologların keşfedeceği toplumların karşılaştırılması- bir hiyerarşiyi ortaya çıkarmalı ve böylece de soyut anlamda toplumun evrimini betimleyici genel yasaların çıkarımı için veriler sağlamalıydı. Ama Spencer'in isteği yalnızca evrimsel bir sürecin geçerliliğini kanıtlamak değil, ama aynı zamanda toplumsal evrimin gerçek akışını da kurmaktı ve işte tam da bu nedenle eseri, yıllarca, bizzat antropolojinin zayıflamasına hizmet etti. Son zamanlarda Forde'nin (3) belirttiği gibi: "İki nesil boyunca antropologların imgelemini meşgul eden, dikkatlerini saptıran *a priori* evrim aşamalarını gündeme getirirken Spencer, kendisinin de ilke olarak savunduğu, gerçek toplumlar üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yerine, imgesel ilkel toplumların varsayımsal toplumsal koşulları konusundaki formülasyonu koydu. Oysa bu formülasyon, olsa olsa, daha karmaşık tarihsel toplumları ortaya çıkaran doğrusal olmayan evrim süreçleri için elverişli bir hareket noktası olarak ele alınabilirdi." İşte Spencer'ın büyük ölçekte belli belirsiz işaret ettiği ama peşini kovalamadığı bu araştırma çizgisi, daha sonraları, Sir Henry Maine tarafından Ancient Law (Antik Hukuk, 1861) konulu çalışmasında; yine bir avukat olan Bachofen tarafından akrabalık kurumu bağlamında; ve Bucher tarafından ekonomi düzleminde (1893), yani hep sınırlı alanlarda, yeniden keşfedildi. Bu çalışmaların tümü de, çeşitli kurumların evrimine ilişkin kuramlar için etnografik örnekler kullandı. Ama hiçbir iddia konusu toplumlar düzeninin nesnel olarak üzerine kurulabileceği ilkeleri doğrulayamadı ya da gerçek anlamıyla formüle edemedi. Etnografya alanında ayrı bir yeri olan Britanya Ekolü'nün gerçek kurucusu E. B. Tylor da aynı çizgiyi izledi. Tylor kendi varsayımlarını 1889'da oldukça açık bir şekilde ortaya koyuyordu:

"Toplumsal kurumlar, tıpkı katman kayalar gibi, öz olarak bir örnek özellikler gösteren diziler halinde yerküre üzerinde birbirini izledi; ırk ve dillerin birbirine kıyasla gösterdikleri yüzeysel farklılıklardan bağımsız, ama insan doğasınca biçimlendirildiler." (4)

Tylor, amaçlarında örtük olarak varolan ve yöntemlerine rehberlik eden bazı koyutları (postulate) Spencer'dan daha açık bir şekilde formüle etti:

"Çeşitli insan toplumları arasındaki kültürel koşullar, genel ilkeler içinde araştırabilme niteliğine sahip oldukları ölçüde, insan düşüncesi ve eyleminin yasalarına ilişkin çalışmalar için uygundur. Uygarlığı bu denli geniş ölçekte kaplamış olan bir-örneklik, bir yandan büyük ölçüde, bir-örnek nedenlerin yol açtığı bir-örnek eylemlerle açıklanabilir; ve öte yandan, bu tek-biçimliliğin dereceleri, her biri geçmiş tarihin ürünü olan ve gelecek tarihin biçimlendirilmesinde de uygun roller oynayacak evrim ya da gelişme aşamaları olarak kabul edilebilir. (İlkel Kültür, 1871, sf. 1).

Herhangi bir diğer bilim gibi, karşılaştırmalı etnografya da, genel yasaları keşfetmek için ilgi alanına giren görüngüleri yalıtmak ve bunların tikel tezahürlerinin karmaşık çeşitliliği içinden soyutlama yapmak durumundadır. Bundan dolayı, "her ne

kadar uygarlığın farklı evrelerinde konumlanmış olsalar da, insanlığı nitel açıdan türdeş olarak ele almak ve kalıtım çeşitliliği ya da insan ırkları olgularını devre dışı bırakmak mevcut amaç açısından hem mümkün hem de yararlı görünmektedir." (s. 7). Kalıtımdan, çevre koşullarından ya da tarihsel "kaza"lardan kaynaklanan farklılıkları ihmal ederek, toplumu olduğu gibi, genel yasaların hükmü altındaki bir olgu olarak bırakıyoruz.

"Gerek özel alışkanlık ya da fikirlerle birkaç yörede birden karşılaşılması, gerekse bunların her bir yöre içindeki yaygınlığı konusunda çalışırken, insan yaşamına ait görüngüler üreten düzenli bir nedenselliğin ve belli kültür aşamalarında toplumun süregelen standart koşullarına yerleşen bu görüngülerle uyum içindeki süreklilik ve yayılma yasalarının, kendisini sürekli yineleyen kanıtları gelecektir önümüzde" (İbid. s. 113).

Bununla birlikte Tylor, pratikte, daha ileri bir soyutlama düzeyini devreye soktu. Bunun sonucunda da, işleyen bütünler olarak insan toplumlarını değil, toplumların yalıtılmış eylemliliklerini ya da görüngülerini -kültürleri değil kültür özelliklerini ya da kültürlerin bileşenlerini ardışıklık içinde birbiriyle karşılaştırmıştır. Ve daha Spencer'da ilk işaretlerini vermiş olan bu yöntem, görüleceği gibi, "iplik-yama" kültür kuramına yol açar. Zamanında İngiliz Evrimcilerin kafasını fazlasıyla karıştırmış olan bu kuramına üstesinden, onların önde gelen muhalifleri Difüzyyonisler (Yayılma Kuramı yanlıları) geldi.

Öte yandan Tylor, inanç ve kurumlarını karşılaştırdığı toplumların kendi aşamalar hiyerarşisi içinde işgal ettikleri konumları nesnel olarak temellendirme konusunda da en az Spencer kadar açık bir başarısızlığa uğradı.

Amerika'da ise Levis Henry Morgan (5) bir dereceye kadar bu hatalardan kaçınmasını bildi. Morgan'ın araştırma konusu, toplumsal bağlamlarından yalıtılmış bireysel kurumların evrimi değil, bir bütün olarak toplumun evrimidir. İkinci olarak Morgan daha işin başında, kendi tezlerini belgeleyecek şekilde toplulukların içinde düzenleneceği sistemi belirlemeye girişir. Böylece en azından, "etnik dönemler" diye adlandırılan bir dizilişin genel bir çerçevesini ortaya koyduğu gibi, herhangi bir gözlemlenebilir toplumun bu diziliş içindeki konumunu tanımlanabilir kılan ölçütleri de formüle etti. Üç "etnik dönem", Vahşilik, Barbarlık ve Uygarlık, birbirinden ayrıldı; öte yandan ilk iki dönem de üç alt-bölüme ayrıldı: "alt", "orta" ve "üst". Son olarak, Morgan'ın seçtiği ölçütler teknolojiktir ve bu nedenle de arkeolojik çalışmaların nesneleriyle karşılaştırılabilme özelliğine sahiptir. Paleontolojinin zoolojide oynadığı rolü, Arkeoloji Antropoloji de oynamalıdır.

Bunların dışında, Morgan'ın ilke ve varsayımları, çok daha kendinden emin bir ifade tarzı taşıyor olmalarına karşın, İngiliz çağdaşlarınınkilerle çok büyük benzerlik gösterir. Irksal ve çevresel farklılıklarla tarihsel rastlantıları burada da soyutlayabiliriz:

"İnsanlığın kendi deneyimleri aşağı-yukarı bir-örnek koşullar altında yaşanmıştır; benzer koşullardaki insansal gereksinmeler de öz olarak birbirinin aynı olmuştur. Yine, zihinsel ilkenin birbirinden farksız işleyişleri, insanoğlunun tüm ırklarının beyin yetileri içinde bir örnek özellikler göstermiştir. Yeniden üretim süreci sonucunda süregenlik kazanmış beynimiz, eski çağların barbar ve vahşilerinin kafatasları içinde

çalışan beynin aynısıdır... İnsanlığın tüm temel kurumları, ilk çağlarda atılan birkaç düşünce tohumundan evrilmişlerdir... Bu tohumların evrimine, bizzat beynin kendisinin özsel niteliğini oluşturan doğal bir yasa rehberlik etmiştir; bunun sonuçları ise bir-örnek, tutarlı ve tüm boyutlarıyla izlenebilir özellikler gösterir. (6)"

Her ne kadar Morgan o zamanlar henüz çocukluk dönemini yaşayan arkeoloji biliminin genel bilgisizliği dolayısıyla kendi "etnik dönemler" savının kronolojik konumlanışına ilişkin kanıtlardan yoksun idiyse de, bunların zaman içinde gerçekten de rol oynamış tarihsel bir süreci sürgülemesi anlamında Taylor'dan daha güvenilir bir durumdaydı.

"Nasıl insan soyunun bir kısmının vahşilik, diğer bir kısmının barbarlık ve yine bir diğer kısmının da uygarlık koşullarında bulundukları yadsınamazsa, bu üç farklı durumun zorunlu olduğu kadar doğal bir ilerleme dizisi içinde birbirleriyle bağıntılı oldukları da aynı şekilde yadsınamaz görünmektedir. Üstelik, her bir kol tarafından ulaşılan statü ölçüsünde bu dizinin tüm insanlık ailesi için tarihsel bir gerçek olmasını olanaklı kılan, söz konusu ilerlemenin gerçekleşme koşulları ve ailenin birkaç kolunun bu koşulların iki ya da daha fazla aşaması içinden geçerek kaydettiği bilinen ilerleyişidir. (7)

Ve tüm süreç karşılaştırmalı yöntemlerle yeniden inşa edilebilebilirdi:

"İnsanlığın barbar, ve hatta vahşi atalarınca oluşturulan yerel kurumlar, insan ailesini oluşturan bölümler içinde şu anda bile öylesine kusursuz bir şekilde örneklendirilebilir ki, tümüyle ilkel dönem dışta tutulmak kaydıyla, bu ilerlemenin çeşitli aşamalarının oldukça iyi korunmuş olduğu görülür." (8)

Evrim aşamalarının tanımlanması ve bir toplumun evrim tablosundaki yerinin belirlenmesinde teknoloji ölçütünün benimsenmesinin, İngiliz ekolüne bulaşmış olan öznelliği dıştaladığı düşünülebilirdi. Spencer ve Taylor'un bir politik sistem ya da dinsel inancı bir diğerine kıyasla daha üstün olarak tanımladıklarında gerçekten kastettikleri şey, onun 1870'li yıllarda ideal politik örgüt biçimi ya da din olarak kabul edilene -yani ileri bir liberal demokrasi ya da rafine bir Anglikan Hıristiyanlığına- daha çok yaklaştığıdır. Hiç kuşkusuz bu, teknolojiye uygulanamaz. Bir makine ya da sürecin göreli değerini nesnel, hatta matematiksel olarak, bunların işlevlerinin verimliliğine bakarak belirleyebilmek mümkün müdür? Ne yazık ki bu nesnellik sahte olur! Çünkü bir teknik aletin ya da sürecin işlevi insan gereksinimini gidermektir. Ancak insan gereksinimleri sabit bir nicelik değildir. Bir otomobilin özgül koşullar altında ulaşım gereksinimi ni karşılama kapasitesi hiç kuşkusuz altında matematik bir kesinlikle belirlenebilir. Ama insanın ulaşım gereksinimini gerçek anlamda bir sabit nicelik olarak ifade edebilir mi? M.Ö. 3000'lerde yaşayan bir rengeyiği avcısı, ya da 3000'lerdeki bir Eski Mısır'lı, veya 30'larda yaşayan bir Sritanya saatte 60 mil hızla 200 millik bir yolculuğu gerçekten ister mi, ya da buna gereksinimi var mıdır?

30 bin yıl boyunca insanal gereksinimler, tıpkı aletlerin bu gereksinimleri karşılamaktaki "etkililiği" gibi, değişmiştir. Son buzul çağının Magdelaniyan toplumu için rengeyiği boynuzundan yapılmış bir zıpkın, en az bugünün buharlı trol gemileri kadar etkiliydi. İlkiyle küçük gruplar tüm balık gereksinimlerini rahat rahat karşılayabiliyorlardı; bir gemi dolusu balık onlar için sıkıntı verici bir bela olurdu. İnsanal gereksinimler, insanın ortaya çıkışından bu yana beraberinde taşıdığı değişmez ve

doğuştan gelen şeyler değildir; onlar da, mutlaka uygun bir sözcük seçmek gerekirse, başka her şey gibi evrilmiş olgulardır. Evrimleri, tıpkı sürecin diğer yönlerinin evrimi gibi, karşılaştırmalı ve tarihsel yöntemlerle izlenmelidir. Bir otomobilin, sözgelimi, bir kağnı karşısında sahip olduğu herhangi bir üstünlük, bunların İngiliz karayollarındaki verimliliklerinin ayrı ayrı karşılaştırılmasıyla değil, ancak ve ancak, otomobillerin kullanımlarını gerekli kılan koşulların yaratılabildiği yerlerde kağnıların yerini alması şeklindeki tarihsel gerçeğin ışığında anlaşılabilir. Dolayısıyla, bir teknik araç ya da sürecin evrim hiyerarşisindeki yerini bir genel ilkeden çıkarsamak mümkün değildir; bunu, arkeolojik verilerden hareketle belirlemek gerekir. Teknolojik ölçütlerin politik ya da etik ölçütlere olan tek üstünlüğü, bunların arkeolojik kayıtlarda tanınabilmek olasılıklarının daha büyük oluşudur.

Morgan'ın antropolojik kuram tarihi içindeki asli önemini olağanüstü derecede artıran nedenlerin başında, Karl Marx ve Frederich Engeles'in onun şemasını benimsemiş olmaları gelir. Bu bir rastlantı değildi. Marx, Materyalist Tarih Anlayışı'nı 1859'da ortaya koşmuştu (9) -yani tam *Türlerin Kökeni (Origin of Species)*'nin yayınladığı ve John Awans, Falconer, Prestwitch tarafından Pleistosen insan gerçeğinin temellendirildiği yıl içinde. Sözü edilen kavramlaştırma, tüm toplumsal yapının uzun erimde, "üretim tarzı" tarafından belirlendiğini, üretim tarzının ise üretim araçlarına -yani toplumsal açıdan kabul edilmiş gereksinimlerin karşılanması için toplumun elinde olan teknik güçlere- bağımlı olduğunu öne sürer. Marx bu sonuca, uygar toplumların- klasik, ortaçağ ve modern toplumların- sunduğu tarihsel verilerden hareket ederek ulaşmıştı. Etnografya alanında kişisel deneyimlerden yoksun olan Marx, tezinin daha basit ama okumâ yazmanın olmadığı toplumlara uygulanabilirliğini sınamak istediğinde, doğal olarak Morgan'ın çalışmasına dönecekti.

Morgan, Materyalist Tarih Anlayışı'nın örneklerle açıklanmasına son derece elverişli nitelikleri olan veriler toplanmıştır. Vahşilik, barbarlık ve uygarlık arasındaki ayrımları belirlemek için kullandığı ölçütler, tam anlamıyla "üretim güçleri" -ya da daha az olmak kaydıyla "üretim tarzları" değilse de- en azından dönemin diğer ekolleri tarafından öne sürülen ölçütlere göre bunlara çok daha yakındı. Sonunda Engels (10), Morgan'ın şemasında yer alan "statü"lerin birinden diğerine geçişiyle, toplumun elindeki üretici güçlerle arasında bağlılaşım kurmayı oldukça parlak bir şekilde başardı. Kılgıda ise hiç kuşkusuz Engels elde hazır bulunan kuramlara uymak değil, Morgan'ın şemasını değiştirmek durumundaydı; bunu da, Avrupa'daki tarihöncesi arkeolojinin ilgili sonuçları hakkındaki derin bilgisinin ışığında yaptı.

O zamandan bu yana, yalnızca Arkeolojideki ilerlemeler değil, ama aynı zamanda var olan vahşi barbar toplumlara ilişkin çok daha fazla ve çok daha kesin bir bilgi birikimine ulaşılmış olması da, son derece temel değişiklikleri zorunlu kılmış bulunuyor. Morgan'ın elinde, gerçekten de, devam edebilmek için çok az güvenilir veri vardı. Kendisi bizzat gidip Iroquis yerlileri arasında çalışmıştı ve gerçekten de "gentile örgütlenmesi" diye adlandırdığı toplumsal olgunun (bugün daha çok klan sistemi olarak adlandırılıyor) ve akrabalık terminolojisinin sınıflayıcı sistemlerin bulucusuydu. Misyoner Fison'dan Avustralya yerlilerinin toplumsal örgütlenişine ilişkin çok değerli bilgiler elde etti. Akıllıca ve yaygın bir şekilde dağıttığı anketlerle Amerika, Afrika ve Pasifik'te yaşayan kabilelere ilişkin karşılaştırılabilir veriler topladı. Daha-

sı için ise, Maine gibi, o da klasik ve kutsal kitap otoritelerine dayandı.

Daha yakın zamanlarda yapılan ve daha rafine gözlem tekniklerine sahip eğitimli araştırmacılar tarafından yürütülen alan çalışmaları sayesinde biriktirilen yeni veriler Morgan şemasının içeriğinde büyük gedikler açtı. Iroquis'lerin ekonomik ve toplumsal örgütlenişlerine ilişkin açıklamaları bile artık kimi revizyonlara gereksinim duyabilir. Dolayısıyla bugün Morgan'ın (ve Engels'in) çeşitli ekonomik, politik aşamalara, ya da akrabalık örgütlenişine ilişkin açıklamalarının savunulacak yanı kalmamıştır. Ama bu çalışmalar yine de türünün en iyi girişimi olma özelliğini sürdürür. Sonuç olarak, hiç kuşkusuz yeni bir ölçüt önerecek olmama karşın, Morgan'ın terminolojisini geçici bir sınıflama temeli olarak kullanacağım.

Bununla birlikte, Antropolojinin son elli yılı, evrimci kuramda bir gelişme ya da rafineleşmeye tanıklık etmemiş, ama daha çok, yaklaşımının tümüne ilişkin giderek artan ölçüde sertleşen eleştirileri gündeme getirmiştir. Bu eleştirilerden bazıları ise yalnızca yıkıcı değil, ama aynı zamanda öğreticiydi.

"Evrim" sözcüğünün zoolojide olduğu gibi antropolojide de, doğaüstü yetkelerce buyrulan *a priori* dogmalara karşı bir saldırı çağrısını beraberinde getirdiği hatırlanacaktır. Türlerin değişmezliği kabul edildiği sürece, her birinin özgül bir ilahi takdirin müdahalesiyle yaratılmış olabileceği de kabul edilebilirdi, dolayısıyla da Doğal Tarih'in Tekvin'in ilk bölümünde "vahiylenen" izahatıyla uyuşmaması için hiçbir neden yoktu. Darwin'in yerle bir ettiği doğma da buydu işte. Antropoloji'de buna karşılık gelen doğma ise İnsanın Düşüşü hikâyesi üzerine kuruluydu. Düşüşün "bilimsel" karşılığı, yozlaşma yada dejenerasyon oluyordu. Tylor, betimlediği vahşilerin, varsayımsal bir daha üst kültür aşamasından düşmüş dejenere gruplar olmaktan çok, gerçekten de evrilmekte olan, ancak evrimleri geciktirilmiş ya da durdurulmuş gruplar olduğunu gösterebilmek için bir yığın sayfa ayırmak zorunda kalmıştı. Kuşkusuz belli durumlarda dejenerasyonu da kabul ediyordu, ama bu durumların kural olmaktan çok istisna olduğunda ısrarlıydı.

Yaratılış ve Düşüş öğretileri, yirminci yüzyılda, bu kez Difüzyonizm kılığı altında yeniden canlanmıştır. İngiliz difüzyonist ekolünün kurucusu Eliot Simth, Tylor ve evrim anlayışı ile girdiği polemikte asıl niyetinin teolojik doğmaları yeniden canlandırmak olmadığında kuşku duymuyorum. Yine de Difüzyonizmin sonuçta yol açtığı durum budur. Kesin biçimiyle Difüzyonizm, Niebuhr (11) tarafından ileri sürülen "gerçek anlamda vahşi tek bir halk dahi gösterilemez ki, bağımsız bir şekilde uygarlaşmış olsun" iddiasından hareket eder. Lord Raglan (12) ise, kendisini "vahşiler asla bir şey icat edemez, keşfedemez" iddiasına ikna eden gerekçeler gösterir. Difüsyonistlere göre vahşiler bütünüyle inisiyatifsiz, bir araç, mit veya kurum yaratma yeteneği ya da arzusu hiç olmayan topluluklardır. Bütün büyük buluşlar yalnızca ve yalnızca belli seçkin halklarca gerçekleştirilmiş, vahşiliği çevreleyen karanlığın içine buralardan yayılmıştır. Çeşitli barbarlık aşamaları bir uygarlık odağından kaynaklanan bu ışınımın sonucudur; değişik dozlarda alınan ama süreç içinde hep değeri düşen bir ışınımdır bu. Madem hiçbir halk kendi kendine uygarlaşamaz, o halde uygarlık bir mucize, ilahi bir müdahalenin sonucu olmak zorundadır.

Hiç kuşkusuz, Elilot Smith bu mucizeyi ussallaştırdığına inanıyordu; koşulların eşsiz konjonktürü, Eski Mısır halkına vahşilik zincirinden kopma, bir uygarlık yarat-

ma ve kendi yayılımını belirleme olanağı sağlamıştı. Ama sonraki arkeolojik keşifler bunun bir mit olduğunu göstermiştir. Örneğin, Metalurji, Ön Asya'da da Nil'de olduğu kadar eskiydi. Eğer bir yayılmadan söz edilecekse, Metalurjiyi Mısır'lıların Asyalı'lardan öğrenmiş olması, bunun tersinden çok daha muhtemeldir. Doğanın gizlerini keşfetme olanaklarına sahiptiler ama eldeki kanıtlar bunu yapmadıklarını gösteriyor. Aynı şeyler, Mısır Uygarlığının geri kalan unsurları ve Mısırlıların Sümerlerle olan ilişkisi için de geçerlidir. Nil Cenneti'ni dışta bıraktıkları anda, Lord Raglan gibi difüzyonistler, pozitif kanıtlarla tanımlayamadıkları ama kimi arkeolojik (*) terra incognita'lara göndermek zorunda kaldıkları belli merkezleri koyutlamak durumunda kalmışlardır. Ama hiçbir bölge tamamen keşfedilmeden kalmadığı ve hiçbir keşfedilmiş bölge de umulanı karşılamadığı için uygarlığın yegane beşikliği konumu hızla göksel küreye havale ediliyor.

Evrimcilik, mitolojinin sözü edilen türden bir dirilişine karşı bir protesto olarak kalmak zorundadır. Öte yandan Evrim ile Yayılma arasındaki "çelişki" tümüyle kurgusaldır. Yayılma bir olgudur. Materyallerin bir bölgeden diğerine transferi Taş Devri'nden bu yana arkeolojik açıdan tanıtlanmış bir olgudur. Ama maddi nesneler bu şekilde yayılabiliyorsa, fikirler, buluşlar, söylenceler, sanatsal modeller ve kurumlar da pekala yayılabilir. Evrimciler hiçbir zaman bunu yadsımamışlardır. Çünkü "evrim"in, kültürel değişim mekanizmasını açıklamak gibi bir amacı yoktur. Evrim, kültürün neden değiştiğine değil -bu tarihin inceleme konusudur- ama nasıl değiştiğine ilişkin bir açıklamadır. Morgan, evrimin rolüne ilişkin tam bir yargıya, somut durumlarda değişimlerin nasıl gerçekleştiğini incelemeye başladığı zaman varmıştı (13).

Evrim ve Yayılma'nın benzer hatalar sonucu karşı karşıya getirilmiş yöntemlerine karşı bir tepkiyi temsil eden Fonksiyonalistler ise bu her iki yönteme karşı da yapıcı eleştiriler yöneltmişlerdir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Tylor'da, kültürü, ayırt edici özelliklerin "mekanik biraradalığı" olarak görme eğilimi vardı; bu "ayırt ediciözellikler" yalıtılabiliyor, bir başka kültürden aynı şekilde seçilmiş diğerleriyle karşılaştırılabiliyordu. İngiliz Difüzyonistleri ise o kadar ileri gittiler ki, bir kültürün derecelerini, o kültür içinde tanımlanabilir ayırt edici özelliklerin miktarıyla ölçülebilen bir olgu olarak görüyorlarmış gibi konuştular; kültürel özgüllüklerin herhangi bir şekilde "kaybı", dejenerasyon ya da yozlaşma işareti olarak kabul edildi. İşte Fonsiyonalistlerin haklı olarak şiddetle saldırdıkları "iplik-yama" kültür kuramı budur (14). Kültür, organik bir bütündür; ayırt edici özelliklerin mekanik bir toplamı değil. Avustralya veya Ön Asya kültürünün bileşenlerinden herhangi birini diğerlerinden yalıtarak üzerine "fetişizm" ya da "Tekerlekli Araçlar" etiketi yapıştırıp, bunun ardından Kanada veya Mısır kültüründeki biçimsel açıdan benzer bir diğeriyle bu soyutlamayı karşılaştırmak ve buradan hareketle bu bileşenin kökeni üzerinde mantıklı çıkarsamalarda bulunmak ya da ait olduğu kültür statüsünü değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü önce bu kültür bileşininin nasıl işlediğini görmek ve söz konusu toplum yaşantısındaki yerini keşfetmek zorunluluğu vardır. Ancak bundan sonra, iki topluimun karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bu bileşen bir işe yarayabilir. Örneğin, yerleşilebilir topraklara, Nil'in hayranlık verici yollarından iki mil uzağında bile nadiren rastlanılabilen dar Mısır Vadisinde, tekerlekli araçlar, doğal su

yollarından yoksun olan Kuzey Suriye steplerinde olduğu kadar yararlı bir araç olmayacaktır. Tekerlekli yük araçlarının Kuzey Suriye'de Mısır'dan 1500 yıl daha önce kullanılmış olması, Mısır'ın Suriye'den daha "geri kalmış" olduğu anlamına gelmez.

Fonksiyonalistlerin aynı derecede haklı oldukları bir başka konu da, bütün karşılaştırmalı etnografya ekollerinin bir hiyerarşik dizi içinde karşılaştırdıkları toplumları oldukça keyfi ilkeler temelinde düzenlenmiş olduklarına işaret etmeliydi. Önerilen düzen gözlemlerde içerili olmaktan çok önyargılara dayalıydı. Evrimci yaklaşımı savunan Piddington, bu nedenle haklı olarak şunları söyler: (15)

"Temel yanılgı, gözlemlenebilir bir mantıksal-coğrafi şemadan varsayımsal bir kronolojik şemaya haklandırılmamış geçişin akla aykırı niteliğinde yatıyor. Bunun anlamı şudur: Bir bütün olarak insan tarihi ya da tek bir topluluk içinde birbiri ardısıra gelmesi doğal olan toplumsal formlar veya alışkanlık dizileri, aynı çağda yaşamış farklı toplumlar içinden seçilip alınmaktadır. Oysa hiçbir insan topluluğu bir diğerinden daha "aşağı", daha "önce" ya da daha "antik" değildir. Tümü de, insanın doğaya yüksek derecede özelleşmiş uyumunu, gelenekselleşmiş kültürel yaşamın binlerce yıllık ürününü temsil ederler."

Arkeoloji bilimi, Piddington'un sözünü ettiği bu ikilemden kaçmak için bir yol önerir. Organizmaların Lamarc tarafından koyutlanan evrimsel dizileri paleontoloji tarafından tarihsel bir seriye çevrilir; tortul kayaların kayıtlarında belli tür, kol ve cinslerin gerçekten de göründüğü kronolojik bir düzen açığa çıkar. Peki acaba arkeoloji, Antropolojideki evrimcilere bir karşılaştırma olanağı sunabilir mi? Tarih öncesi araştırmacılarının kültürleri, kusursuz olmamakla birlikte, toplumları simgeler. Bu kültürler artık, aralarında rastlantısal bağlar olan türlerin cansız toplamları olarak düşünülmemektedir. Kültür, insanal ve fizyografik çevreye uyumun kalıcı bir maddi ifadesidir ve bu uyum sayesinde toplumlar varlıklarını sürdürüp, gelişirler. Bu bakış açısından yola çıkıldığında, yapılar, aletler, silahlar ve diğer yaşam gereçlerinin, işleyen bir bütünün ögeleri olarak karşılıklı ilişki içinde oldukları görülür.

İşte arkeoloji bilimi, çeşitli alanlarda stratgrafik olarak oluşmuş böylesi kültürlerin sıralanışı üzerine ışık tutar. Bir başka deyişle, arkeoloji, toplumların içinde yer aldığı kronolojik düzeni açığa çıkarır. Peki bu "gözlemlenebilir şema" acaba "mantığa uygun" bir şema için gerçekte ne ölçüde bir zemin sağlar? Şimdi eşkonumlu (Homotaxial) kültürleri, yani gözlemlenmiş birkaç diziliş içinde aynı göreli konumuna sahip olan kültürleri, birbirleriyle karşılaştıralım ve bu kültürler arasındaki örtüşmenin kültürel evrim, soyut Toplumun evrimi içindeki aşamalar olarak genelleştirilebilir olup olmadığını belirleyelim.

BİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) **Essay on the History of Civil Society** *(Sivil Toplum Tarihi Üzerine Denemeler)* (Edinburgh ; 1768)
(2) Karşılaştırın : Radcliffe-Brown, **Amer. Antro.**,(1946) 233.sayfa
(3) **J.R.A.I., XVIII,** (1889), sayfa 245-69
(4) **British Association, Presidential Address to Section H** *(British Assocation, Bölüm H için Başkanlık Konuşması)* (1947)
(5) **Ancient Society** *(Antik Toplum)*(1871) sayfa 8
(6) **Ancient Society** *(Antik Toplum)*(1871) sayfa 61
(7) **Ancient Society** *(Antik Toplum)*(1871) sayfa 3-4
(8) *Ibid* sayfa 7
(9) **A Contribution to the Critique of Political Economy-Perface** *(Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı-Önsöz)*
(10) **Der Ursprung der Familie des Privateigentums und des Staates,im Anschluss an Lewis H.Morgans Forschungen** *(Ailenin Devletin Ve Özel Mülkiyetin Kökeni)(1884)*
(11) **"Kein einzieges Beyspiel von einem wirklich wilden Volk aufzuweisen ist, welches frey zu Kultur übergegangen ware," Römische Geschichte,** I, sayfa 88
(12) **How Came Civilization ?** *(Uygarlık Nasıl Geldi?")*(1939) sayfa 170
(13) *Karşılaştırın:* Leslie A. White, **"Diffusion vs. Evolution:An Anti-Evolutionist Fallacy"** *(" Difüzyon Evrime Karşı: Bir Anti-evrimci Yanılgı")* **Amer. Antro.,XLVII,** sayfa 341
(14) Radcliffe - Brown: **"The Concept of Function in Social Antrhopology"** *("Toplumsal Antropolojide Fonksiyon Kavramı")***Amer. Antro.,XXXVII,** (1935) sayfa 401
(15) **Reviewing Landtman, The Origin of Inequality of Social Classes** *(Sosyal Sınıflar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı,)***Man** içinde, No: 54 (1940)

II. ARKEOLOJİDE TOPLUMLARIN SINIFLANMASI

Arkeoloji çeşitli doğal bölgelerde kültür dizilişleri oluşturabilir. Bu kültürler de toplumların ya da toplumların gelişimi içindeki evreleri temsil ederler. Dolayısıyla arkeolojik dizilişler, potansiyel olarak, içinde toplum türlerinin tarihsel olarak ortaya çıktığı kronolojik diziyi sergiler. Ancak bu potansiyelin açığa çıkması için, herbiri somut olarak birbirinden ayrı ve bireysel özellikler gösteren bu çeşit kültür ya da toplumların, daha genel ve soyut bazı ilkeler temelinde sınıflandırılması gerekir. İşte tarih öncesi araştırmacıları da aslında, böylesi bir sınıflamayı Eski Dünya'nın kültürlerine uygulayarak, bu kültürleri sırasıyla Taş, Bronz ve Demir Çağı (ya da evresi) içinde toplarlar. Peki acaba eldeki arkeolojik sınıflandırma, verili amaç açısından, yani toplumsal organizmaların evrimini izlemek açısından ne ölçüde kullanışlıdır?

Üç Çağ sınıflaması aslında, arkeolojik nesne, kalıntı ve anıtlar için, bunların hangilerinin aynı evrelere ait olduğunu göstermek amacıyla tasarlandı. Taş, Bronz ve Demir Çağ terimlerinin kökeni bir Danimarkalı'ya, Kopenhag'da o zamanlar henüz kurulmuş olan Kuzey Antikaları Müzesi'nde sergilenen parçaları sınıflamak ve düzenlemek için bu terimleri kullanan Thomsen'a kadar gider. Thomsen, aynı zaman dilimi içinde yapılan ve kullanılan nesneleri birlikte gruplamaya karar vermiştir. Danimarka'nın yazılı tarih öncesi halklarının kataloglanıp sergilenecek bu nesneleri ne zaman yapıp kullandıklarını gösterecek hiçbir yazılı kayıt mevcut değildi. Ama Thomsen, kesici aletler ve silah yapımında demirden önce bronzun ve ondan önce de taşın kullanılmış olduğunu biliyordu. Dolayısıyla bronzun kullanılmaya başlanmasından önceki tüm nesneleri ilk bölümleme için sınıfladı ve onlara "Taş Çağı" aletleri adını verdi. Mezarlarda ya da başka yerlerde bulunan bronz kılıçlar, mızraklar ve baltalar ile bunlarla birlikte bulunan başka malzemelerden yapılmış tüm diğer nesneler ise "Bronz Çağı" ismi altında toplandı ve bu böyle sürdü.

Bu sınıflama biçimi diğer Avrupa ülkelerinde de benimsendi. Çünkü, Büyük Britanya, Fransa, İsviçre, İtalya ve Almanya'da da silah ve araç yapımında bronzdan önce taş ve demirden önce de bronz kullanıldığını gösteren bulgulara raslandı. Bir dönüm noktası niteliğindeki 1859 yılıyla birlikte de, tarih-öncesi Avrupa antik eserlerinin sözü edilen üç çağ içinde bölümlendirilmesi genel olarak kabul edildi. Ama aynı yıl içinde ilk bölümlemenin kendi içinde sınıflandırılması gereği ortaya çıktı. Çünkü bu grup, pleistosen çağının eski nehir yataklarında bulunan kaba malzemelerinden, İsviçre'deki göl barınaklarıyla Danimarka'daki dev taş mezarlarda bulunan daha gelişmiş ve daha çeşitlenmiş aletleri içinde barındırıyordu. Lubbock, sonunda evrensel kabul gören bir bölümleme ilkesi önerdi. Buna göre soyu tükenmiş ve hep vahşi kalmış kalıntılarıyla birlikte bulunan, öte yandan yontularak ama asla keskinleştirilmeksizin sivriltilmiş aletler "Paleolitik" ya da Eski Taş çağ adı altında toplanıyordu. Diğer yandan, evcil türler de dahil olmak üzere yalnızca son dönem hayvan kemiklerinin yanında raslanan ve kimi zaman sürterek ya da cilanarak sivriltilmiş aletler de "Neolitik" ya da Yeni Taş Çağ adı altında sınıflandı.

Thomsen'in esas olarak teknolojik bir bölümlemeye -belli başlı kesici aletler için kullanılan malzemeleri baz alarak- gitmiş olması dikkat çekicidir. Lubbock, bu yalınlığı terkedip teknolojik ölçüte ek olarak kronolojik ve ekonomik ölçütleri devreye çoktu. Bu üç ölçütün birbiriyle örtüştüğünü sanıyordu; ama gerçekte öyle değildir. Her şeyden önce, bir jeolojik zaman dilimi olan Pleistosen ile Paleolitik eşitleniyordu. İkinci olarak, paleolitik evre, insanların yiyecek sağlamak için toprağı ekip hayvan beslemelerinden öncesine tekabül eden, sırf avcılık, balıkçılık ve toplamacılıkla yaşadıkları bir dönem, bir ekonomik evreydi. Üçüncüsü, neolitik evre ile paleolitik evre arasındaki fark, ilkinde taş balta ve keserlerin keskinleştirilmesi için yontma işlemine ek olarak cilalama işlemine de başvurulması olarak gösteriliyordu. Oysa 1899 yılında gerçekleştirilen stratigrafik gözlemler bu ölçütlerin örtüşmediğini göstermişti ve bu tutarsızlığın giderilmesi yönündeki çabalar -ancak 1920'de- Taş Çağı'nın kendi içinde bir kez daha bölümlendirilmesiyle sonuçlandı. 1900 yılında artık Dördüncü Jeolojik döneme ait kültürler biliniyor ama hâlâ evcil hayvanlar, ekilen bitkiler ve cilalanmış taş aletler olmaksızın. Bütün bunları birbiriyle uyumlu hale getirmek için sonunda bir de "Mezolitik" ya da Orta Taş Çağı evresi yaratıldı (2).

Bu yenilik aslında acınacak bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Üç Çağ Sistemi kurucularının yaklaşımlarına tümüyle yabancı bir karışıklığın ortaya çıkmasına ve bu karmaşanın sürekli kendini tekrar etmesine yol açmıştır. Thomsen, küçük ve homojen bir alandan toplanmış tarih-öncesi malzemeleri düzenlemek zorundaydı. Danimarka'da, Taş, Bronz ve Demir, gerçekçağları, anılan düzen içinde birbirini izleyen zaman dilimlerini tanımlıyordu. Oysa aynı sıralanış Avrupa'nın diğer bölümlerinde ve belli koşullar altında Mısır ve Ön-Asya'da da gözlemlenmişti ama bundan, belli "çağ"ların her yerde aynı dönemde yaşanmış olduğu sonucu çıkmazdı. Thomsen, muhtemelen, bu olasılığı hiçbir zaman gözönünde bulundurmadı. Vorsaae gibi onun hemen ardından gelenler ise bu olasılığı kesin olarak yadsıdılar (3). Bronz çağı, Mısır ve Doğu Akdeniz'de Kuzey'den çok daha erken başladı.

Ama Lobbock'un Taş Çağı bölümlemesiyle birlikte, bu çağın bir yarısı ile jeolojik bir dönem, Pleistosen, özdeşleştirilmişti. Evet; jeolojik dönemler tüm yer küreye

uygulanabilir. Proterozoik, ambriyet, Eosen ve Plestiosen bir bütün olarak yeryüzünün tarihindeki dönemleri, yani mutlak zaman dönemlerini gösterirler. Bunların daha sonraki arkeolojik "çağ"larla birebir ilişkisi yoktur. Örneğin Yeni Zelanda maori'leri, Kaptan Cook M.S. 18. yüzyılda oraya ulaştığında hâlâ taş çağını yaşıyorlardı. Mısır'da ise Taş Çağı M.Ö. 3000'den önce sona ermişti. Aslına bakılırsa genel anlamda Zelenda'da bir taş çağı yaşandı. Yeni Gine'nin kimi bölgelerinde hâlâ yaşanıyor; ama koronolojik açıdan yani mutlak zaman dönemleri anlamında bunlar birbirinden bütünüyle farklıdır. Öte yandan, çeşitli çağlar her yerde, T. H. Huxley'nin önerdiği terimle, eşkonumludurlar (homotaxil) (4). Bir başka deyişle, bu çağların her biri, sözü edilen dizilişin yaşandığı her yerde, bu diziliş içinde hep aynı göreli konuma yerleşirler. (Örneğin Yeni zelanda'da bu dizilişin bir halkası eksiktir, çünkü Bronz Çağ tümüyle kayıptır.)

Görece ve mutlak kronolojinin birbirine karıştırılması, tarih-öncesi biliminde bir hata kaynağı olarak varlığını uzun süre devam ettirdi. Şayet "Çağ" yerine "Aşama" sözcüğü kullanılsaydı, belki bu hatadan kaçınmak mümkün olabilirdi. Yine de, göreli nitelikleri hep akılda tutulmak kaydıyla, Çağ kavramı, daha ileri yorumlar için elverişli -ama esas olarak geçici bir çerçeve olarak kullanılabilir. Ama buna karşılık, önemli bir ihtiyat payı koymak zorunludur.

Thomsen, birlikte bulunmuş, ya da daha çok teknik açıdan aralarında ilişki bulanan malzemeleri bir arada sınıflamıştı. Bunlar arasında ilişki vardı, çünkü aynı zaman dilimi içinde kullanılmışlardı. Ancak, aralarında düzenlilik gösteren bir ilişki kurulabilmesi için, antik eserlerin yalnızca aynı zaman diliminde kullanılmış olmaları yetmez, ayrıca aynı halk tarafından kullanılmış olmaları da gereklidir. Danimarka gibi küçücük bir alanda bile yerel arkeologlar 1898'de, birbirinden açıkça farklı iki ayrı silah ve süs eşyası grubunun Yeni Taş Çağı'nda, hatta bu çağın aynı evresinde kullanılmış olduğunu keşfetmişlerdi. Aynı mezarlıkta gömülü birçok kişinin iskeletini de içeren dev süs eşyaları, vazolar ve baltalar ise, her birinde yalnızca bir cesedin bulunduğu ve normalde üzeri bir tümsekle örtülü olan ayrı ayrı mezarlardan elde edildiler. Gömme tekniklerinde, kapların şekil ve süslemelerinde, silah ve süs eşyalarında rastlanan bu gelişigüzel farklılıklar, kullanılan malzemelerin veya dönemin farklı oluşundan kaynaklanmıyordu. Bu farklılıkların, ayrı halkların değişik toplumsal geleneklerince belirlenmiş olması gerekiyor. Süreklilik gösteren tür grupları olarak betimlenmiş olanlar ise, arkeologların "kültür" diye adlandırdıkları olgudur.

Tarih-öncesi araştırmacıları, ilk görevlerinin ellerindeki kalıntı ve anıtları kültürleri içinde sınıflamak ve ancak bundan sonra kültürleri sınıflamak olduğunu şimdi fark ediyor. Ama kültürler toplumları temsil eder ve ayırt edici özelliklerini de tümüyle toplumsal geleneklerden alırlar. Kültürleri Thomsen'in Çağ'larından biri içinde sınıflarken, tarih-öncesi araştırmacılarının aslında yaptığı, toplumları kronolojik bir diziliş ya da daha doğrusu dizilişleri içinde düzenleme olanağı sağlar.

Bununla birlikte çağ sınıflaması, farklı dizilişler içindeki kültürlerin karşılaştırılmasında yararsızdır. Daha önce söylediğimiz şeyi (s: 16) farklı sözcüklerle tekrarlamak gerekirse, "Bronz Çağ" adlandırması hiçbir şekilde mutlak bir kronolojik anlama sahip değildir. Bir Mısır kültürüyle İngiltere'deki bir çağdaş kültürü karşılaştırmak istiyorsak, bu adlandırmanın hiçbir yardımı olmayacaktır. Peki bu terim, bu ad-

landırmayı taşıyan bir toplumun teknik, ekonomik ve hatta politik gelişimi hakkında herhangi bir ipucu verir mi? Geleneksel "Çağ"lara bu türden kimi değerler kazandırabilmek ve bu arkeolojik aşamaları sosyolog ve karşılaştırmalı etnografların kültürel evriminin aşamaları olarak tanımladıkları evrelere örtüştürmek için 20 yılımı harcamış bulunuyorum. Sonuçta, 1925'te (5), Elliot Smith'in on sene önce geliştirmiş olduğu bir fikri benimseyip, Neolitik dönemi Erken Paleolitik ve Mezolitik dönemden ayırt eden ölçüt olarak, elde edilen üç ölçütten (taşın cilalanması, modern dönem hayvanları ya da evcil hayvanları ve bitki yetiştirme), "yiyecek üretimi"ni seçtim. Yenilebilir bitkilerin yetiştirilmesi, yiyecek sağlamak amacıyla hayvan beslenmesi, ya da karma çiftçilik uğraşı içinde her iki işin birleştirilmesi, insan ekonomisinde kesin bir devrimci ilerlemeyi temsil eder. Nüfustaki ek bir artışı bu olgu sağladı. Toplumsal bir artı değeri bu olgu olanaklı, hatta zorunlu kıldı. Sermaye, en azından nüvelerini bu olguya borçluydu. Yine, hayvan ve bitkiler biyo-kimyasal mekanizmalar olarak kabul edilebildiğinden, bunların yetiştirilip üretilmesinde de insanlar ilk kez, kendi bedenlerince sağlananın dışında bir enerji kaynağını denetleyip, yararlanıyorlardı.

Şayet ekonomik ve toplumsal evrim aşamaları teknolojik temeller üzerinde tanımlanacaksa, yiyecek üretiminin de kesinlikle önemli bir aşamanın başlangıcına işaret ettiğini söylemek gereklidir. Bundan dolayı, bu ölçütün, vahşilikten barbarlığa geçişi tanımlamak ve dahası, Barbarlık ve Neolitik evrenin örtüşmesini sağlamak yönünde kullanılmasını öneriyorum. Ama bu iki evre gerçekten de birebir örtüşür mü acaba? Bir başka deyişle, bir sonraki arkeolojik çağ ile etnografik evrimin en son ve en üst aşamasının, yani uygarlığın, eşitlenmesi mümkün müdür?

Morgan, kendi "etnik dönemleri"nin en son ve en üst evresinin teknolojik ölçütü olarak yazıyı almıştı. Bence de bu son derece yararlı bir ölçüttür. Aslında yazının teknoloji kapsamında düşünülmesi tuhaf görünebilir. Ama, her şey bir yana, yazı bir araçtır -eğer isterseniz, entelektüel bir araç. Yazı, pozitif bilimlerin teknolojiyi köklü değişikliklere uğratan uygulamalarının vazgeçilmez aracı oldu. Yazının kullanımı, takvim astronomisini, öngörü aritmetiğini, ve geometriyi ortaya çıkardı. Bunların tümü de Eski ve Yeni Dünya'nın ilk uygarlaşmış toplumları, Mısırlılarda, Sümerlerde ve Mayalarda kullanıldığı açıkça gösterebilecek araçlardır.

Aynı zamanda, tarihin bu en eski okur-yazar toplumlarının gözönünde bulundurulması, yazının toplulukların büyüklük, ekonomi ve toplumsal örgütlenme ölçeklerindeki oldukça köklü bir değişimin güvenilir ve kolaylıkla tanınabilir bir göstergesi olduğunu gözler önüne serecektir (6).

Yazının icadı, birlikte-yaşam birimlerinin giderek artan ölçülerde genişlemesinde ve toplumsal bir artığın birikmesinde bir dönüm noktasıyla örtüşür gibidir. Bu dönüm noktasının sayısal olarak da tanımlanabilir olması gerekirdi ama, yapılan kazılar, yazının icat edildiği dönemdeki herhangi bir Mısır, Sümer ya da Maya kentinin nüfusuna ilişkin kesin bir değerlendirme yapılmasını sağlayacak verileri henüz açığa çıkarabilmiş değildi. Yine de, bir Sümer kentinin yerleşim alanıyla herhangi bir Neolotik dönem köyünün alanını ya da Nil'deki bir erken dönem tarihsel mezarlıkta bulunan mezarların sayısıyla, okur-yazarlık öncesi topluluklara ait mezarların sayısının karşılaştırılması halinde, şehirleri tanımlayan nüfus yoğunluklarının yeni bir büyük-

lük sırasını temsil ettiği görülebilir. Öte yandan, nüfusun öz niteliğinde de yeni olan bir şeyler vardır. Hemen hemen tüm örneklerde, hatta Orta Amerika'da bile, nüfus içinde göreli olarak oldukça kabarık bir uzmanlık kitlesinin varlığına rastlanır. Bunlar, kendi geçimlerini sağlamak için avcılık, balıkçılık ya da toplayıcılık işleriyle uğraşmak durumunda olmayan, ama işlerinde uzmanlaşmış, balıkçı, avcı ve toplayıcı kesimlerce üretilen artıkla beslenen bir toplumsal gruptur. Üstelik bu grup yalnızca zanaatçı ve sanatçılardan değil, ama aynı zamanda yöneticilerden, memurlardan, rahip ve diğer din adamlarından oluşuyordu. Yine, bu kesim yalnızca kentleri çevreleyen geniş alanlardan toplanan yerel ürünleri değil, aynı zamanda düzenli ve organize bir ticaret ilişkisi ile uzak bölgelerden getirilen malzemeleri de tüketiyordu.

1930'da, arkeologların Bronz Çağ kavramını, salt teknolojik gelişme açısından olduğu kadar ekonomik anlamda da bir ana aşama olarak yeniden tanımlama girişiminde bulundum (7). Bu çağ, muhtemelen, her şeyden önce emeğin uzmanlaşması sürecinin, -Engels'in çok daha doğru bir şekilde "zanaatın tarımdan ayrılması" olarak tanımladığı sürecin- başlangıcına işaret eder. Bazı uzmanlaşma biçimleri Neolitik toplumlarda da var olmuştur ya da en azından bu olasılık vardır. Tarih-öncesi İngiltere ve Belçika'daki çakmaktaşı madenlerinde çalışanlar kesin olarak uzmanlaşmış işçilerdi. Etnografya'da, Pasifiğin esas olarak Neolitik Çağ yaşayan toplumları arasında çömlek ve biber torbası yapımında uzmanlaşmış işçiler buluruz. Ama sözü edilen her iki örnekte de bütün günlerini uzmanlaşmış işlerde geçiren grupları ele almak zorunda olmadığımızı belirtmek gerekir. Amphlett adalarındaki çömlekçiler de, Trobrian'lardaki (8) biber torbası yapımcıları aynı zamanda balıkçılık yapıp, kendi bahçelerinde tarımla uğraşıyorlardı. Avrupalı çakmaktaşı madencileri çok büyük bir olasılıkla madencilikle tarım ve çobanlığı birleştirmiş durumdaydılar. Böyleleri ancak part-time uzmanlardır. Ama etnografik kanıtlara göre demirciler full-time uzmanlardır; bunlar yiyeceklerini yetiştirmiyor ya da yakalamıyor, kendi zanaatlarının karşılığı olarak elde ediyorlardı. Arkeolojik kanıtların gösterdiği kadarıyla, bu durumun tarih-öncesi bronz işçileri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar, insanlık tarihinin tanıklık ettiği ilk tam-gün uzmanlardır.

İkinci olarak, bakır ve bronzun düzenli olarak kullanılışı, ancak, düzenli bir ticari örgütlenişin gerçekleşmesiyle birlikte mümkün oldu. Metaların bir gruptan bir diğerine nakledilmesi anlamında ticaretin Taş Çağı'nda, hatta Eski Taş Çağı'nda ortaya çıktığı ispatlanmış durumdadır. Bununla birlikte Taş Çağ'ında ticarete konu olan mallar her zaman lüks eşyalardan, hatta çoğu zaman sadece deniz kabukları ve benzeri "süs eşyaları"ndan, yani insanların rahatlıkla onlarsız da yapabilecekleri şeylerden ibaretti. Taş Çağ'ında yaşayan bir topluluk, en azından potansiyel olarak, kendi kendine yetiyordu. Toplum silah ve diğer aletler için bakır ya da bronza bağımlı olmaya başladığı ölçüde, bu kendine-yeterli konumunu feda ederek, gereksinimlerini karşılamak üzere ticarete dayanmak zorunda kalmıştır.

Üçüncü olarak, metal, özellikle ağaç, kemik ve taştan yapılması mümkün olmayan aletlerin yapımına olanak sağlayan özellikleriyle insanın dış çevresi üzerindeki kontrolünü gerçekten artırmıştır. Testere, böylesi bir alettir ve bu aletin tekerlek yapımındaki önemi tartışma götürmez. Hem tekerlekli yük arabaları, hem de çömlekçi çarkı Bronz Çağ içinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, metalin kullanıma sokulması,

bir yandan ulaşım tarihinin (en azından uçağın icadına kadar ki) en büyük ilerlemesini yaratırken, öte yandan, dönmeli makinelerin yardımıyla metaların seri üretiminin başlamasına yol açtı; çünkü zaten çömlekçi çarkının amacı da budur.

Bununla birlikte, Eski Dünya'daki Bronz Çağ toplumları daha yakından incelenirse, politik ve toplumsal örgütlenişleri, ekonomik yapıları ve hatta teknolojik gelişimleri açısından onların kendi içlerinde son derece büyük farklılıklar gösterdikleri görülür. Ilıman Avrupa ve hatta Küçük Asya'daki Bronz Çağ köylerinden çoğu, aynı bölgedeki Neolitik köycüklerden ne daha geniş, ne de dış bağlantıları açısından daha gelişmiştir. Öte yandan Bronz çağ aşamasının Mısır, Sümer, Minos ve Çin'lileri tümüyle okur-yazardı ve çoğunlukla büyük kentlerde yaşıyorlardı. Bu nedenle, bu tek arkeolojik aşama, iki büyük etnografik ya da sosyolojik aşamaya -terimlerin daha önce tanımlandığı şekliyle, Barbarlık ve Uygarlığa- karşılık düşer.

Metal kullanımının, -örneğin endüstriyel uzmanlaşma ve ticarete yol açması ya da gelişkin bir ulaşım sistemi yaratması anlamında- uygarlığın temel önkoşulu olduğunu iddia etmek de olanaksızdır. Çünkü bu durumda Yeni Dünya'daki Mayaların (9) hiyeroglif yazıları ve oldukça gelişmiş takvimleri sayesinde bu statüye ulaşmış olduklarını kabul etmek gerekecektir. Oysa alet ve silah yapımında hiç metal kullanmamış olmalarından hareketle Maya'ların Neolitik Çağı yaşadıklarını söylemek zorunludur. Aslına bakılırsa, Mayalar, tekerlekli ekonomileri de kes ve yak tarımına (Milta sistemi diye de adlandırılan ve ormanlık arazinin kesilip yakılmasıyla açılan alan üzerinde yapılan tarım) dayanıyordu. Bu ise, savurgan bir yöntemdi ve Ilıman Avrupa'da herhangi bir uygarlığın ortaya çıkışından çok önceleri yerini, aynı toprağa her yıl farklı ürünler ekilerek yapılan saban tarımına bırakmıştı.

Bütün bunların yanında, arkeolojinin üç çağ bölünmesi, Barbarlığın kendi içinde alt-bölümlere ayrılması için gerekli elverişli bir zemin de sağlamaz. Bu nedenle Sovyet meslektaşlarınız 1930'lu yıllarda, yalnızca Thosem'in eski bölümlemesini terk etmekle kalmadı, ama aynı zamanda arkeolojik kültürleri sınıflamaya yönelik daha iyi bir teknolojik temel bulma girişiminden de vazgeçtiler. Paleolitik, Neolitik, Bronz Çağı ve Demir Çağı kavramları yerine, "klan-öncesi toplumlar" (Dorodovoe obshchestvo); klan ve gentile toplum (Rodovoe obshachestvo) ve "sınıflı toplum" (Klassevoe obsachestovo) kavramlarını kullandılar.

Sınıflı toplum kavramı, hemen hemen, Morgan'ın uygarlık kavramına tekabül eder. Çünkü tüm uygar toplumlar iki sınf arasında, toplumsal artığa el koyan, onu yoğunlaştıran ve biriktiren küçük azınlık ile kendi emeğinin ürününden olsa olsa ailesinin geçimine yetecek kadarını alıkoyabilen köylü, zanaatkâr ve işçilerden oluşan toplumsal kütle arasında bölünmüştür. Klan-öncesi toplum ise, Morgan'ın "Aşağı Barbarlık Statüsü" dediği evreye karşılık düşüyor olmalıdır. Bu ise karışık cinsel ilişkili bir sürü olarak düşünülen doğal aile ile sınırlı toplumsal örgütlenmenin geçerli olduğu tam bir varsayımsal aşamadır. Efimenko (10), bu aşamanın, arkeologların Altpalelitik diye adlandırdıkları evre içinde gerçekten de temsil edildiğine inanıyor gözükür, ama ne yazık ki eldeki veriler o dönem insanlarının cinsel yaşamlarını nasıl düzenlediklerine ilişkin geçerli çıkarımlar yapabilmek için çok yetersizdir. Şu halde, Paleolitik evrenin geri kalan evreleri ile daha sonraki tarih-öncesi dönemlerin aşağı-yukarı, Klan evresi içinde sınıflanması gerekir. Morgan ve Engels, en eski klan top-

luluklarında istisnasız olarak anasoylu ilişkilerinin geçerli olduğuna inanırlarken, sınıf-öncesi daha erken kültürleri ise (üst-Paleolitik ve en azından Mezolitik) anaerkil klan (Materinskoe Rod) aşaması ya da "dönemi" olarak adlandırıyorlardı. Babasoylu örgütlenmelerine geçiş (bu evrenin, Neolitik aşama içinde, hayvan yetiştiriciliğinin ekonominin temeli olarak artık tarım ya da toplamacılığa rakip olmaya başladığı bir dönemde yer alması gerekir), sınıflı topluma doğru düzenli bir yönelimin başlangıcına işaret eder. Bu yüzden de, daha sonraki bütün arkeolojik aşama ya da çağlar, "klanın parçalanış dönemi" içinde sınıflanabilir.

Kuşkusuz, şimdi etnoğraflar anasoylu akrabalık ilişkilerinin babasoylu sistemler üzerindeki evrensel önceliği iddiasına itiraz ediyor ve bununla da kalmayarak o dönem toplumsal ilişkilerindeki kadın etkisinin anılan dönemi anaerkil toplumlar diye isimlendirecek kadar önemli olmadığına inanıyorlar. Ama söz konusu sıralanış Engels'in yazdığı dönemde genel olarak inanılana uygun olsaydı bile bunun arkeolojik verilere dayandırılması kolay değildir. Akrabalık sistemlerine veya her iki cinsiyetin toplumsal konumlarına ilişkin göstergeler, arkeolojik kayıtlarda son derece ender ve genellikle de belirsizdir. Aslında Rus tarih-öncesi araştırmacıları, geçiş aşamasının nereye yerleştirilmesi gerektiği, hangi toplumların hâlâ tam bir ilkel komünal anaerkil evreyi yaşadığı ve hangilerinde klan ilişkilerinin çözülmeye yüz tuttuğu gibi konularda hiçbir şekilde görüş birliğine varmış değillerdi. 1933'de, Krichevskii (11), gelişiminin iki evresini daha o zamanda geride bırakmış bir çiftçilik ekonomisi içinde çobancılığın baskın öge haline geldiği III. Neolitik Dönem Orta Avrupası'nda baba-erkil örgütlenmesinin kurulmuş olduğuna inanıyordu. Okladnikov ise (12), tam tersine, bu örgütlenme biçiminin Sibirya'da avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla yaşayan kabileler arasında geçerli olduğunu düşünmektedir. Nihayet Treitakov (13), Yukarı Volga'da yiyecek toplayıcılığına ek olarak tarım ve hayvancılığın başlamasıyla aynı zamanda baba soylu ilişkilerin anasoylu ilişkilerin yerini aldığını iddia ediyor izlenimi verir.

Aslında Rus sınıflama şeması, tam olarak arkeolojik olguların kanıtlanması gereken şeyi peşinen varsayar. Arkeoloji, çeşitli bölgelerde birbirini izleyen kültür dizilişleri önerir. Bu kültürlerin birbirleriyle karşılaştırılması yoluyla kültürün teknolojik veçheleri hakkında belirli genellemeler tesis edilebilmiştir. Her yerde taşın ve yine hemen her yerde demirden önce bakır ve bronzun kullanıldığı kanıtlanmıştır. Benzer şekilde, arkeoloji eski dünyada olduğu kadar yeni dünyada da ilk toplumların her zaman yalnızca avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık yaparak yaşadıklarını, buna karşılık çiftçilerin her zaman okur-yazar yurttaşlarını barbarlıktan, barbarlığın da uygarlıktan daha eski olduğunu tanıtlamıştır. Böylece de görülmüştür ki okur-yazar olmayan çiftçiler her zaman okur-yazar vatandaşlardan önce gelmektedir. Dolayısıyla kabul ettiğimiz tanımlar uyarınca Vahşilik Barbarlık'tan daha yaşlı, Barbarlık ise Uygarlık'tan daha yaşlıdır. Araştırmamızın gerçek hedefi ise, kültürün akrabalık sistemleri türünden diğer boyutlarının gözlemlenmiş dizilişleri içinde sözünü ettiğimiz benzer bir genellemenin çıkarsanabilir olup olmadığını görmektir.

İKİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Karşılaştırın: G.A.Daniel,**The Tree Ages,**(*Üç Çağ*) (Cambridge:1942)
(2)Stokholm'de 1894 yılında düzenlenen Uluslararası Pre-historya antropolojisi ve Arkeoloji Kongresinde bu terim Torel tarafından kullanılmıştı.Fakat 1921'den sonra temellendirildi.
(3) **"Des Ages de la pierre et du bronze dans l'Ancien et le Nouveau Monde"** (....) **Materiaux pour l'Historie primitive de l'Homme** (Paris;1882) sayfa 163-70
(4) 1862 yılında gerçekleşen Jeoloji Derneği'ndeki açılış konuşmasının içinde, ayrıca **Collected Essays** *(Toplu Denemeler)* bölüm viii'de yeniden yayınlandı.
(5) **Dawn of European Civilization** *(Avrupa Uygarlığının Şafağında)* - ilk baskı
(6) Childe,**Man Makes Himself** *(Kendini Yaratan İnsan)*
(7) **The Bronze Age** *(Bronz Çağı)* (Cambridge; 1930)
(8) Malinowski,**Coral Gardens and Their Magic** *(Mercan bahçelerinin büyüsü)* (1937)
(9) Morley,**The Ancient Maya** *(Antik Maya)* Stamford (1946)
(10) **Pervobytnoe Obshchestvo** (Leningrad-Moskova;1939)
(11) **"Indogermanskii Vopros arkheologicheske razreshennyi" Izvestia GAIMK,** 100 (1933)
(12) **"Arkheol. Dannye o drevneishei istorii Pribaikaliya" Vestnik Drevnei Istorii** (1938)
(13)**"K Istorii doklassogo obshchesta verkhnego Povolzhiya " Isvestia GAIMK,** 106 (1934)

III. ARKEOLOJİ VE ANTROPOLOJİ'DE KÜLTÜR

"Kültür" sözcüğü, kullanımını elverişsiz kılan bir anlam çeşitliliğine sahiptir. Kimi çevrelere göre büyük C ya da K harfi ile telafuz edilen kültür, sanatla, işlevsiz mimari ile, satmayan edebiyat ürünleri ile, operayla (ama hiç kuşkusuz Gilbert ve Sullivan'la değil, Puccini ile hiç değil) ve benzerleriyle sınırlıdır.

Arkeologlar ise sözcüğü aynı derecede sınırlı ama bütünüyle farklı bir anlamda kullanırlar. Onlar için kültür, aralarında bir bağlantı olan ve sürekli olarak yinelenen bir nitelikler toplamıdır. Bu nitelikler çoğunlukla maddi nesnelere aittir ve arkeologlar dikkatlerini öncelikle bunlar içinde rastlantısal farklılıklar gösterenler üzerinde toplarlar. Bir arkeolog olarak benim, cenaze ritüelleri, tarih-öncesi toplumların balta kullanma biçimleri ya da çağdaş toplumların yemek rejimleri gibi olgulardan çok, gömme ritüllerindeki özgülükler, baltaların biçimi ve malzemesi ya da bıçak ve çatalların şekilleri ile ilgilenmem gerekir. Amerikan ve İngiliz çatal-bıçakları arasındaki gelişigüzel farklılıklar, bu iki toplumu, yazılı ya da sözlü kanıtların yardımı olmaksızın bile birbirinden ayırt etmeme yardımcı olabilir. Çünkü bu farklılıklar, büyük ölçüde değişmelerden kalan yemek resimlerimize ya da hak etmedikleri halde kendilerini uygar sayan birçok halkta ortak olan yemeğin ağıza götürülmesi ihtiyacına değil, sadece ve sadece sofradaki görgü kurallarını oluşturan değişik geleneklere bağlıdır. Aynı şekilde ölü gömme tekniklerinde, baltaların biçiminde, işlev, fizyografik çevre ya da kullanılan malzemedeki çeşitlenmeler fizyolojik çevre, metaryal, ya da bunların fonksiyonlarından çok, sözünü ettiğimiz türden tarihsel ve toplumsal farklılıklar tarafından belirlenmiş olmalıdır.

Arkeologların dikkatini böylesine çok celbeden bu önemsiz nitelikler, kültürlerin ayırt edilmesi için son derece elverişli birer simgedirler. Verili bir çömlekçilik türünün diyelim ki bir kültür ya da toplumun karakteritik özelliği olduğunu aralarında güçlü bağlantılar olan bir dizi buluntunun kanıtladığı bir kere gözlemlenmişse, artık bu diziye bir başka mezar ya da ev kalıntısı içinde her rastladığımızda, oraya gömülü olan veya o evde yaşayan kişilerin aynı topluma ait olduğunu biliriz. Çoğu zaman oldukça geniş bir arazi üzerine dağılmış her yeni mezar ya da mesken, ilgilenilen toplumun faaliyetlerine ilişkin kanıt kırıntıları sağlama potansiyeli taşır. Çün-

kü arkeolojik açıdan anlamlı bir dizi oluşturan özelliklerin tümünün bir arada bulunması ya da tek bir kazıyla ortaya çıkarılması pek olası değildir.

Bir kültürün arkeolojik resmi, farklı yerlerde farklı nedenlerle gözlemlenmiş ama her zaman o dizi için ayırt edici olabilecek bir ya da daha fazla sembol özellikleri taşıyan pek çok parçadan oluşturulur. Böylece oluşturulan kültürel resim, arkeoloji konulu akademik makalelerde genellikle gereğinden fazla yer kaplayan örnek fosillerden çok daha zengin ve daha kapsayıcıdır. Ama her şeye rağmen bu da esas olarak toplumsal alışkanlıkları yansıtan niteliklerden oluşur ve toplumsal gelenekler tarafından belirlenir.

Antropologların kültür kavramı nitelik olarak arkeologlarınkinden pek farklı olmamakla birlikte, çok daha kapsamlıdır. Bu kültür tanımının içine insan davranışlarının doğuştan gelen refleks ve içgüdüleri dışında kalan tüm boyutları girer. Antropologlar için kültür, insanların doğadan ya da alt-insanal çevreden çok, toplumdan ve eğitimden türettikleri her şeydir. Bu ise, evler, giysiler, aletlerin kullanımı ve yapımı, hatta yiyecek seçimini olduğu kadar, dili, mantığı, din ve felsefeyi, ahlakı ve hukuku da içerir. İnsanlar bütün bunları toplum içindeki diğer bireylerden öğrenmek zorundadır. Bebekler, konuşmayı, tuvalet, yiyecek seçimini ve hazırlamasını vb. anne babasıyla ve büyüklerinden öğrenmek durumundadır. İnsanoğlunun içinde doğduğu toplum tarafından biriktirilip korunan bütün bu kurallar kolektif bir geleneğe aittir.

Sözünü ettiğimiz tüm bu kuralların keşfedilmesi ya da icat edilmesi gerekir. Ama toplumlar ilk teşif ve icatlarını öylesine bir itinayla korur ki, üyeleri ne yiyeceğini ve bunu nereden sağlayacağını deneme-yanılma yoluyla kendi kendilerine bulmak zorunda kalmaz; bunları toplumun diğer üyelerinden, kendileri de benzer yollarla daha yaşlılardan öğrenmiş olan büyüklerinden öğrenirler. Aritmetik ve geometrinin sözde *a priori* doğruları bile deneyim yoluyla keşfedilmek zorundadır ama bunlar da öylesine uzun bir kabul ediliş sürecinden geçip, toplumsal geleneğin öylesine derinine işlemiş gerçeklerdir ki, kanıtı kendinde doğrularmış gibi bireyin beynine empoze edilirler (1). Toplumların farklı tarihsel koşullarda yaşadıkları ve farklı değişimlerden geçmiş oldukları için gelenekleri de farklılıklar gösterir. Dolayısıyla etnoğrafya da tıpkı arkeoloji gibi bir kültür çokluğu ile karşı karşıyadır.

Kültürü belirleyen toplumsal gelenekler, düşünce ve eylem alışkanlıklarında, kurum ve göreneklerde ifadesini bulur. Bütün bunlar ise özsel olarak maddi olmayan gerçeklerdir ve ancak toplum onları yeniden üreterek, onaylayarak ve koruyarak canlı ve etkin tuttuğu sürece var olabilirler. Yazı sayesinde uygar toplumların dili ve mantığı, bu toplumlar yok olduktan sonra bile korunmuş ve yine bu toplumların yarattığı inançlar, kurumlar ve yasalar da fosillemiş biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Çünkü kültür bütünüyle eylem içinde, maddi dünyadaki eylem içinde ifadesini bulur. Gerçekten de, kültürler yalnızca eylem aracılığıyla sürdürülüp aktarılabilir. Sadece birinin kafasında var olan bir inanç, kültürün bir parçasını oluşturmaz ve tarih ve antropoloji için herhangi bir varoluşa sahip değildir. Kültürün dışavurumu olan, kültürce dayatılan eylemlerin bazıları maddi dünyada kalıcı değişimlere neden olurlar. Bütün bunlar arkeolojinin alanına girer. Aslında arkeolojik kültürün kurulması için gerekli malzemeyi sağlayan tam da bu insan eylemleridir.

Hiç kuşkusuz, arkeolojik kayıtlar üzerinde en çarpıcı izleri, varlıkları son bulmuş okur-yazar olmayan toplumların uygulamalı bilimleri bırakmıştır. Tarih-öncesi aletler, evler, tarlalar, yollar kendi yaratıcılarının sahip oldukları pratik bilgiyi göstermek üzere varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlar, toplumsal olarak kabul görmüş icat ve keşif pratiklerini yansıtır, aynı zamanda, toplumsal geçerliliğe sahip gereksinimlerin de göstergesidir; et yiyen toplumların tümü bıçak ve çatal ihtiyacı hissetmemiştir. Ilıman Avrupa'da tüm mevsimlerde trafiğe açık olabilecek yol ihtiyacı ilk kez Roma İmparatorluğu döneminde toplumsal bir talep olarak ortaya çıktı ve Ortaçağ boyunca büyük ölçüde tekrar unutuldu. Bununla birlikte kültürün daha tinsel boyutları kalıcı bir maddi anlatım bulabilir. Okur-yazarlık öncesi toplumların -eğer mutlaka doğru sözcük seçilecekse- "anayasa"ları yeniden oluşturulamayacak şekilde kayıptır. Buna rağmen yine de cenaze törenleri ve yerel anıtlar ile bunların içeriklerinden hareketle, örneğin şeflerin varlığı ya da yokluğu konusunda mantıksal çıkarımlar yapmak mümkündür. Dinsel inançların kendileri ortadan kalkmışlarsa da, bunların tapınaklar, türbeler idoller, muskalar biçimindeki inançların profesyonel rahiplerin rehberliği altında ne dereceye kadar kurumlaştırılmış olduğuna ilişkin akıl yürütmeler için de bir temel sağlayabilir.

Kısacası, arkeolojik kayıtlar hiçbir şekilde üretim araçları ve savaş aletleriyle sınırlı değildir. Uygun koşullar altında en az üretim araçları konusunda olduğu kadar üretim tarzı hakkında da çok şey öğrenebiliriz. Gözlemlenmiş olgulardan hareketle ticaretin, hafif ve ağır sanayinin rolü konusunda değerlendirmeler yapılabilir. İş bölümünün ve ürün dağılımının derecesi hakkında bir noktaya kadar güvenilir kestirimlerde bulunmak da mümkündür. Yine, köleliğin varlığına, kadınların statüsüne ve mirasa ilişkin makul tahminler yapılabilir. Hatta ideolojik üstyapıya ilişkin ihtiyatlı varsayımlarda bulunabilmek bile olasıdır.

Mantıksal çıkarımların ve akla uygun kurguların üzerine inşa edilebileceği arkeolojik verinin niteliği 5. Bölüm'de daha ayrıntılı olarak incelenecektir. Ama burada hemen, böylesi verilerin geçerliliği konusunda bir uyarıda bulunmak gerekiyor.

Yok olmuş kültürlerin gerçeğinin bu denli yakın bir imgesini elde etmek için gerekli materyali, ancak ve ancak, sonuç alıcı gözlemlerin kusursuz, ayrıntılı ve bilimsel bir çözümleme -karşılaştırmasıyla birarada yürütülen son derecede eksiksiz, sistematik ve yoğun bir inceleme, biriktirme ve kazı süreci sağlayabilir. Örneğin, tarih-öncesi ticaretin kapsam ve yönelimini doğru bir şekilde saptayabilmek için pek çok kayabilimsel (petrolojik) ve kimyasal analize gerek vardır. Karadan olduğu kadar havadan da yürütülecek yoğun bir araştırma, tarih-öncesi tarla ve yolları ortaya çıkarabilir. İncelenen topluluğun nüfus yoğunluğu ya da yöneten-yönetilenler arasında bölünüp bölünmediği konularında güvenilir veriler elde etmek için bir bütün olarak yerleşim alanının eksiksiz kazılması zorunludur. Ama yapılması zorunlu olan tüm bu işlerin henüz çok az bir bölümüne girişilmiştir ve bunun dağılımı da çok düzensizdir.

Eski dünyanın uçsuz bucaksız topraklarının tümü arkeolojik açıdan keşfedilmeyi bekliyor. Geri kalan bölgelerin büyük bir bölümünde ise bir dizi kültürel yapı tanımlanmış ve bir diziliş içinde düzenlenmiştir. Ama bunlar da neredeyse salt çömlekçilik tarzları veya sınırlı sayıdaki taş ya da metal tiplerinden hareketle ta-

nımladı. Bu kültürlerin ekonomik ve politik durumlarına ilişkin hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnızca birkaç bölgede, o da çok sınırlı birkaç çağı kapsamak üzere, kültürlerin işleyen bütünler olarak yeniden inşası için gerekli koşullar yakalanabilmiştir. Aslına bakılırsa, söz konusu olan Pleistoen-sonrası evre olduğu sürece, sözü edilen araştırmalar için gerekli veri türüne sadece Avrupa'nın ılıman bölgelerinde -Fransa ve Balkanlar hariç- Yunanistan'da, Mısır, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da rastlamak mümkündür.

Amacımız kültürlerin evrimi içindeki genel aşamaları oluşturmak olduğu sürece, araştırma sürecindeki bu düzensizlik ciddi bir handikap olacaktır. Çünkü her kültür, bir çevreye uyma pratiğidir. Kültürler kendi özgül niteliklerini, yaratıcılarının içinde çalıştığı coğrafi ortama -arazinin fizyografik yapısına, yağış miktarına, sıcaklığına, toprağa, bitki örtüsüne ve mineraller, bitkiler, hayvanlar, su yolları vs.den oluşan doğal kaynaklara borçludur. Herbert Spencer (2) uzun zaman önce toplumların gelişmesini kontrol eden faktörlerden ilkinin inorganik ve alt-insansal dünya olduğuna işaret etmişti. Bugün Marksizmin öndegelen temsilcilerinden biri olan Stalin de, bir toplumun yapısını belirleyen "üretim güçleri"ne "onun oluşum yerinin doğal kaynakları"nı da dahil eder. Dolayısıyla, tüm toplumların evrimini betimleyici genel yasaları keşfetmek için, ilk aşamada, doğal ortam farklılıklarından kaynaklanan özellikleri soyutlarız.

Bunu yapmanın en iyi yolu ise, en farklı doğal bölgelerde yaşayan toplumların ortak özelliklerini yalıtmaktadır. Eski dünyada elde ettiğimiz tüm veriler ise bu türden bir çeşitlilik sunmaz. İstediğimiz verileri ancak ılıman ormanlık bölgelerden, Akdeniz'in doğu ucundan, Ön Asya step kuşağından ve alt-tropikal nehir vadilerinden elde edebiliriz.

Daha da önemlisi, bir dizi toplumun gözlemlenmiş gelişimini karşılaştırarak evrim içindeki genel tümevarım yöntemiyle keşfetmek için, örneklerimizin gerçekten de bağımsız toplumlar olduğundan emin olmamız gerekir. Aslında, ideali, Spencer'ın toplumların gelişimindeki bir faktör olarak, organik-ötesi çevre diye adlandırdığı olguyu tümüyle soyutlamaktadır. Amaç, kesin olarak bir toplumun kendi haline bırakıldığında nasıl gelişeceğini görmek olmalıdır. Bunun akla uygun bir amaç olup olmadığı daha sonra değerlendirilecektir, ama ilk sorulması gereken, pratik olup olmadığıdır. Eski Taş Çağı'nda bile, insanların çok uzak bölgelerdeki doğal yerlerinden bazı maddeler taşımaları (örneğin, Hint Okyanusu'ndan Fransa'ya bir tür deniz salyangozu kabuğu), umulmadık derece geniş alanlar üzerindeki fikir alışverişinin de olması ihtimalini gösterir. Yiyecek maddelerinin, mamül ürünlerin, icatların, inanç simgelerinin ve dekoratif motiflerin, neolitik devrimden bu yana, Avrupa ve Ön Asya'nın farklı bölgelerine yerleşmiş çeşitli toplumlar arasında yayıldığını gösteren pek çok arkeolojik belge vardır.

Aslında kimi tarih-öncesi araştırmacıları, toplumların dış ilişkilerinin göçler, fetihler, savaşlar-, bu toplumların bizzat kendilerinin gerçek işleyişinden daha değerli bir araştırma konusunu olduğu düşünüyor gibidirler. SSCB'deki meslektaşlarımız ise, haklı olarak, tarih-öncesi bilimini modası geçmiş askeri-politik tarihin kötü bir taklidine dönüştürmeye yönelik bu anlayışa şiddetle karşı çıkıyorlar. Hatta Sovyet arkeologları, göçlerin, okur-yazarlık öncesi kültürlerde değişimle-

re yol açan bir faktör olduğunu neredeyse tümüyle reddedecek kadar ileri gitmişlerdi. Yine de, onlar bile sözünü ettiğimiz yayılma olgusunun (4), yani amaç ve fikirlerin bir halktan diğerine ticaret veya bir başka barışçıl ilişki biçiminin aracılığıyla aktarılması olgusunun, önemini teslim etmek zorunda kaldılar.

Her şey bir yana, kültürel ve toplumsal değişimler için birer tarihsel fırsat, ya da bu değişimlerin mekanizmaları olarak düşünebilecek bu ilişkilerin gerçekte evrimci gelişme sürecini yolundan saptırmayacağı ileri sürülebilir. Çünkü hiçbir toplum kendi kültürüne uymayan bir aleti başka bir toplumdan alıp benimseyemez. Örneğin, Tropikal Afrika'da yaşayan bir zenci kabilesi yol inşa etmek için gerekli teknik yetenek ve donanıma, bakım ve güvenliğini sağlamak için gerekli politik sisteme ve petrol sağlayıp dağıtmak için gerekli bir ekonomik sisteme sahip olmadığı sürece otomobil ulaşımını benimseyemez. Dahası, hamallıktan daha hızlı ve işgücü açısından daha ekonomik bir ulaşım sistemine olan gereksinim toplumsal olarak tanınmış olması gerekir. Tümüyle aynı türden koşullar, ılıman Avrupa'nın ormanlık bölgelerinde yaşayan okur-yazarlık öncesi bir toplumun tekerlekli yük araçlarını benimsemesi için de geçerli olmak durumundadır. Her iki durumda da tekerlekli araçlar, ister bizzat bu toplum tarafından icat edilmiş olsun, isterse komşu toplumdan ödünç alınmış olsun, söz konusu toplumun ekonomik ve toplumsal gelişmesi içindeki belli bir aşamayı temsil edecektir.

Benzer türden bir uslamlama kurumlara da uygulanacaktır. Bir topluluk kendi tüketim ihtiyaçları ötesinde, şeflik kurumunun aylaklığını, yani şefin full-time yöneticiliğini sürdürmesine yetecek kadar toplumsal bir artık üretemediği sürece, şef bu topluluğu yönetemez. Önceki yönetim sisteminin ya da yönetim zaaflarının sağlayamadığı somut faydaları yaratamadığı sürece bir şefe muhtemelen kimse katlanamayacaktır. Bir lider, örneğin, sorun çıkaran düşmanlardan korunmayı sağlayabilir veya toplumsal açıdan değerli hizmetler sunan ama kabile sistemlerinin ancak kanlı çatışmalar sonucunda yetkisini aldıkları seyyar tüccar ve esnaflara koruma garantisi sağlayabilir. Bundan dolayı, bir kralın İsrail'de çoğu kez olduğu gibi, halkın talebi üzerine mi tahta çıktığı, yoksa fethettiği ülkenin halkına kendisini zorla mı kabul ettirdiği önemsizdir. Kültürel değişimin mekanizmaları konusunda açık-seçik arkeolojik kayıtlara çok az rastlanır ama kayıtlardaki bu belirsizliğin kültürel değişimlerin içinde yer aldığı düzenle daha fazla yakından ilişkisi olmayabilir.

Belirsizliğin daha fazla olduğu bir başka durum ise çok daha önemli sorunlar yaratmaktadır. Çeşitli kültür alanlarının sınırları örtüşmek zorunda değildir. Arkeologlar ise toplumların tanımlanmasında esas olarak, maddi kültür öğelerine, -üretim araçlarına, ulaşım araçlarına, ev planlarına, elbise modasına, sanatsal tarzlara- dayanmak zorundadır. Oysa bu ölçütlerle yargıya varıldığında, Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya'nın tek bir kültürü ve dolayısıyla tek bir toplumu temsil ediyor oldukları kolaylıkla ileri sürülebilirdi. Ama hiç kuşkusuz göreli olarak bir-örnek özellikler gösteren bu kültürel alan da kendi içinde dilsel açıdan -her ne kadar dil kültürünün çok önemli bir parçası ise de- farklı alt bölgelere bölünmüştür.

Ekonomik ve politik açıdan ise bu alan, çok daha fazla sayıda bağımsız devlet arasında bölünür ve birçok sosyolog için devletle toplum özdeştir. Aynı zamanda bu devletlerden her biri de politik sınırların da ötesine taşan başka konular bazında

-kiliseler, klüpler, ekonomik sınıflar, meslekler, vs., daha küçük alt-gruplara bölünür. Tek bir devlet içinde yer alan böylesi gruplar giyim, barınma, yemek alışkanlığı, hatta diller açısından çoğunlukla son derece özsel farklılıklar gösterir. Kimi arkeologlar bu tür gruplardan herhangi birinin maddi kültürünü farklı bir toplumun ayırt edici özelliği olarak ele alabilir. Galler'de, bir madenci köyünde, deniz kenarındaki bir tatil yöresinde ve bir pazar yerinde yapılacak kazılar, M.S. III. bin yılın sonlarında yaşayan bir arkeoloğun Galler'de birçok toplum halinde üç ayrı kültürün yaşamış olduğunu öne sürmesine yol açabilir mi? Britanya üzerine atılacak bir atom bombası Hiroşima'ya atılandan çok daha fazla bir yıkım yaratmadığı sürece, böylesi bir hata pek muhtemel değildir. Herhangi bir Eskimo kazıcısının Britanya kültüründeki çarpıcı bir -örnekliği her an fark etmesine yetecek kadar düğme, kırık bir çaydanlık, bıçak ve çatallar, vb. olasılıkla her zaman bulunacaktır. Bir işçi evinin mimarisi ve içindeki mobilyalar ile daha tanıdık bir firavununkiler arasındaki dengesizlik, hiçbir durumda, ilkinin Mısır topraklarında geçici olarak kalan bir grup barbar saldırgana ait olduğunun iddia edilmesi şeklindeki bir yanılgıya neden olmamıştır.

Maddi kültür ve dil ya da politik taraftarlık arasındaki uyuşmazlıkların üstesinden gelmek bu nedenle mümkün değildir. Kuzey Amerika'da etnoğrafya, çok farklı dilleri (1) kapsamakla birlikte giyim ve araç-gereç açısından birbirinden çok zor ayırt edilebilir çeşitli halklar ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da ise arkeoloji, M.Ö. 3000 yıllarında yalnızca kullandıkları aletler, silahlar, giysiler, konutlar ve sanatsal beğenilerde değil, ama aynı zamanda dinsel mimarileri, cenaze törenleri ve hatta yazılarında bile tümüyle benzeşik olmalarına karşın M.Ö. 2350'ye kadar kendi aralarında çok sıkı olarak şiddetli savaşlara girişen ve politik açıdan oldukça özerk bir dizi şehir devleti ortaya çıkardı. Yine, Sami dili tam olarak okunabilir hale geldiği zaman, iki farklı dil olan Sümer ve Sami dillerinin rastlantısal olarak aynı yazı düzeni ile yazıldığı anlaşılmıştır. Üstelik, yukarıda sözü edilen özerk devletlerin her birindeki şehir ve köylerde son derece farklı araç-gereçler kullanılıyordu ve büyük bir olasılıkla bu farklılığa toplumsal örgütlenme ve lehçelerdeki farklılıklar eşlik ediyordu. Burada karşımıza çıkan toplumun tek bir toplum olmadığı ama hâlâ aşiret ilişkilerini yaşayan bir "toplumu" üzerinde yükselen ve bölgesel olarak örgütlenmiş bir şehir toplumu olduğu ileri sürülmüştür (2). Aynı şey, kendi toplumumuza olmasa bile, Latin Amerika ve Akdeniz Avrupası'ndaki çağdaş toplumlara da uygulanabilir.

Bu nedenle arkeologlar için toplum birimi, aynı kültüre sahip grup ilişkisi, yani ortak geleneklerin somut dışavurumunu veren ilişkiler olarak kalmak durumundadır. Böyle bir grubun bir dizi yerleşim birimini ya da yerel toplulukları içermesi mümkündür. Belki bu grubun üyelerini bir halk olarak adlandırmak da mümkün olabilir ama bu halkın bir bütün olarak tek bir dil konuştuğunu ya da tek bir politik birim olarak hareket ettiğini ileri sürmeye hakkımız olmamalıdır. Benzer şekilde, anılan grubun tüm üyeleri arasında fizyolojik bir ilişki olduğunu ya da tek bir zoolojik ırka ait olduklarını iddia ederken de dikkatli olunmalıdır. Yine de bu tanımlamanın içine soyut öğeler girebilir. Kültür ve toplum kavramları birer soyutlamadır. İki el sanatı ürünü hiçbir zaman birbirinin aynı olmaz. Her zanaatkâr ailenin

ve bu ailenin her üyesinin kendine özgü stilleri vardır. Aynı şekilde, ayrı iki köy hiçbir şekilde aynı kalıntıları ve nitelikleri üretmez. Öznel öğe, bir kültürün tanımlanmasında hangi özgül niteliklerin ihmal edilmesine karar verirken devreye girer. Açıkçası, yeni kültürleri birbirinden ayırırken, neyin saf anlamda bireysel olduğu için göz önünde tutulmaması ve neyin toplumsal bir özgül nitelik olarak alınması gerektiğini söyleyebilmek zordur. Alman ve Avusturya'lı arkeologların işleri güçleri yeni seramik tarzlarını ayırt etmek ve bunları yeni kültürlerin sembolleri, çoğunlukla da "eponim"leri (Eponim= bir şehre, kabileye ya da halka ismini veren tarihsel ya da mitolojik kişilik) haline getirmektir. Daha açık söylemek gerekirse bu alt-bölümlemenin sınırları olmalıdır. 1928'de İngiltere'de tarih-öncesi araştırmaları, kendi "Erken Bronz Çağ"ları içinde tek bir kültür saptadılar. Bu kültür arkeolojik olarak "Beaker" diye adlandırılan tek bir kap üslubuyla sembolize edildi ve yine tek bir istilacı halk ile, "Baeker halkı" ile özdeşleştirildi. 1948'de ise en azından 4 ayrı Beaker türü saptandı ve bunların her biri, ayrı bir istilacı çeteye atfedildi!

Aynı zamanda bir tarih-öncesi araştırmacısı olarak bir arkeologun işi, yeni kültürleri ayırt etmeyi sürdürmek ve bunların her biri için ayrı ayrı çizdiği tabloların içini doldurmaya çalışmaktır. Diğer yandan karşılaştırmalı sosyolojisi, belli farklılıkları gözardı ederek çoklukları daha az birimlere indirgemek durumundadır. Hiç kuşkusuz böylesi soyutlamalarda gerçekten önemli kimi ayrımları gözden kaçırma tehlikesi vardır. Uygun verilerden bilinçli bir seçim yapılması, kayıt kusurları ve bilisizliğin etkisi altında çalışmaktan her durumda daha iyidir.

Şu halde arkeolojik kültürlerle toplumları özdeşleştirmenin böylesi sınırları var demektir. Bununla birlikte yine de, şayet gözlemlenmiş kültür dizilişlerini toplumların gelişim örnekleri olarak kabul edeceksek, anılan dizilişlerin sadece teknolojik süreçler toplamı ya da hatta, bu süreçlerin içinde işleyebildiği ekonomilerden ibaret olmasının ötesine geçen bir fazlayı içermesi zorunludur. Bu dizilişler sözel yapılarla olmasa bile -çünkü çoğunlukla sonsuza kadar dilsizdirler- hiç değilse, kurumsal yapılarla kuşatılmış olmalıdır. Peki bu türden okur-yazarlık öncesi kültürlere acaba ne ölçüde yaşam kazandırılabilir?

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Karşılaştırın; Leslie A.White, **"The Locus of Mathematical Reality"** *(Matematik Gerçekliğin Yeri)* ***Philosophy of Science***, XIV (1947)
(2) **Principles of Sociology** (1874)
(3) **"Dialectical and Historical Materialism"** *(Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm)* **Chapter IV of The History of the Communist Party of the Soviet Union (B)** *(Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi bölüm IV)*
(4) Örneğin; **Kricheskii in Iz Istorii Dunaiskogo ponizovia" K.S.**, VIII (1940)
(5) Forde, **Habitat,Economy and Society** *(Alışkanlıklar,Ekonomi ve Toplum)* (1934), sayfa 47.
(6) Örneğin Sol. Tex, **"Revolutions and the Process of Civilation " in Human Origins: An Introductory Course in General Antrhopology, Selected readings,** ii *("Uygarlık Süreci ve Devrimler" İnsanın Kökenleri: Genel Antropolojiye Giriş , Seçme Metinler)* (University of Chicago; 1946)
(7) **Eponym:** *Tarihsel veya mitsel olarak bir kabileye,halka,şehre ismini veren kişi*

IV. BAZI ÖRNEKLER

Daha ileri gitmeden önce, arkeolojinin bir okur-yazarlık öncesi toplumdan geri kalanları ne ölçüde yeniden canlandırabileceğini görmek için, bazı örnekler -itiraf etmem gerekirse destekleyici örnekler- vermem gerektiğini düşünüyorum. Vahşilik aşamasına ilişkin kayıtlar, Paleolitik Çağın ekonomisi ve boş inançların sanatsal dışavurumu üzerine gerçekten de son derece elverişli veriler sunar. Ancak sanatsal dışavurumlar üzerine yapılacak yorumlar doğallıkla oldukça varsayımsal kalacaktır. Öte yandan toplumsal yapılara ilişkin dolaysız izler de neredeyse tümüyle silinmiştir. Bu çağı izleyen ve daha az ilginç olan Mezolitik aşamada ise durum o kadar kötü değildir. Bu nedenle örnek olarak Kırım'lı bir topluluk (1) alacağım. Her ne kadar Ön Asya'da Mısır'daki barbar toplumların ekonomilerine ait en eski izlerden doğal olarak daha eski değilse de, seçtiğimiz örnek, Güney Rusya çiftçi topluluklarından kesinlikle daha eskidir ve yine aynı kesinlikle o zamandan bu yana dokunulmadan kalmıştır.

Ilıman Avrupa'nın başka bölgeleri gibi Kırım'da da Mezolitik Çağ kültürü, Pleistosen dönemin daha önceki Paleolitik kültürlerinden hem daha az çarpıcı, hem de belki gerçekten daha yoksuldur. Buzul çağ koşullarının sona ermesiyle birlikte, step ve tundralar yerini ormanlara bırakmış ve bunun sonucunda da Paleolitik Çağ topluluklarının tüm maddi servetlerini borçlu oldukları otçul hayvan sürüleri ya yok olmuş ya da kuzeye göç etmişti. İnsan grupları kendilerini orman ve bataklıklar arasında birbirlerinden yalıtılmış halde buldular ve geyik, karaca, yaban domuzu gibi daha çok tek tek dolaşan hayvanların peşine düşmek zorunda kaldılar. Mezolitik Çağ Kırım'lıları, sayıları tam olarak belirlenemeyen küçük ve yalıtık gruplar halinde, mağaralarda yaşarlardı. Tıpkı Paleolitik Çağ'da yaşayan öncüleri gibi, onlar da avcılık ve balıkçılıkla geçinirlerdi, ama bunlara ek olarak, Avrupa'nın daha eski topluluklarına kıyasla çok daha yaygın olarak toplamacılıkla da uğraşırlardı. Avrupa'nın hemen her yerinde rastlanan çağdaş ve eşkonumlu kalıntıların tümünde olduğu gibi, Kırım mağara-barınaklarında da büyük miktarlarda salyangoz kabuğu göze çarpar. Çoğunlukla zıpkın diye adlandırılan (2) kancalı mızrakların balıkçılıkta kullanıldığını bugün bile kanıtlamak mümkündür. Avcılıkta ise, çok daha sık görülen ve bugüne kadar varlığını korumuş olan silah, yay, ya da daha doğrusu, ucuna ince, küçük ve keskin çakmaktaşı uçlar takılmış olan oklardı. Ancak Paleolitik toplumların tersine ve tüm diğer Mezolitik gruplar gibi, av sırasında avcılara köpekler yardımcı olurdu. En azından bazı mağaralarda, evcilleştirme faaliyetinin ilk aşamalarına özgü özellikler gösteren Canid (bir köpek türü) kemikleri bulunmuştur. Hiç

kuşkusuz, başarılı bir av partisinin ardından, orman avında özellikle başarılı olan bu köpekler kendi paylarına düşen ödüllerini de alacaklardı.

Cenaze törenleri, söylendiği gibi belirsiz ve yetersiz bile olsalar, Mezolitik toplumların yapısı üzerine biricik pozitif kanıtı sağlarlar. Kırım'da ölüler, en azından kimi zaman, yaşarken kullandıkları mağaralara gömülürlerdi. Murzhak köyündeki (3) bir mezarda, uzunlamasına, yan yana ve aynı anda gömülmüş iki insan bedenine rastlanmıştır. İskeletlerden birisi 40-50 yaşlarında bir erkeğe, diğeri ise 20-25 yaşlarında bir kadına aitti. Kadının elindeki parmak eklemlerinden birisi yoktu ve muhtemelen dinsel inançlar gereği kesilmişti. Bu tür kesme biçimi Güney Amerika'daki vahşiler tarafından da uygulanır. Fransa'daki mağaralarda yapılan gözlemler bu uygulamaya paleolitik dönemlerde de başvurulduğunu kanıtlamıştı. Kadın ve erkeğin birlikte gömülmüş olmalarının anlamı daha sonra tartışılacaktır. Bu durumun mutlaka tek eşlilik ya da sati (kadının gelecek yaşamında da efendisinin izinden gitme yükümlülüğü) anlamına gelmiyorsa da, en azından kadının erkeğe bağımlılığının bir göstergesi olması gerektiğini daha sonra göreceğiz. Bu ilişkinin böylesine erken bir aşamada kurumlaşmış olması, ilk toplumlarda anaerkilliği konu alan kuramlar açısından oldukça önemlidir.

Orkney'deki Neolitik Skara Brae köyü (4), yarım düzine tek odalı barınaktan ibaretti ve bunlardan her biri de sadece tek bir doğal aileye uygun gelecek barınaklardı. Mainland ve ondan daha küçük olan Rousay adası üzerinde aynı kültürün bilinen en iyi korunmuş yarım düzine barınağı bulunmaktadır. Köy sakinleri koyun ve sığır yetiştiriciliği ve buna ek olarak toplayıcılık yaparak geçimlerini sağlardı. Tahıl ekimi yaptıklarına dair hiçbir kanıt yoktur. Yine, kıyı boyunca uzanan bir yerleşim yeri olmasına karşın Skara Brae'de günümüze kadar kalan herhangi bir balıkçı malzemesi de yoktur. Kullanılan alet ve süs eşyaları bütünüyle yerel malzemelerden yapılmıştır. Rousay'da çok bol olan ve kullanılan çakmaktaşına, Skara Brae'de nadiren rastlanıyor, bunun yerine daha çok, kalitesiz bir tür kuvars kullanılıyordu. Aslında o tarihte Orkney'de hiç ağaç bulunmadığı için mobilyalar -yataklar ve mutfak dolapları- tıpkı ağaç gibi kolayca dilimlere bölünebilir yöresel bir taştan yapılırdı. Dolayısıyla herhangi bir şekilde ticaret yapıldığına ilişkin bir kanıt da bulunmamıştır. Ayrıca, savaş ve hatta avcılık yapıldığını gösterecek herhangi bir silah da bulunmamaktadır.

Barınakların her birinde, ortada bir ocak, arka duvara dayalı bir bölümlü iki mutfak dolabı ve ocağın her iki yanında birer yatak bulunmaktadır. Yatakların tümü oldukça büyüktür ve sağ taraftaki yatak her zaman daha geniştir. Bu yatağın boyutları 2x1 metre ile 1.5x0.85 metre arasında değişmektedir. Bu boyutlardan ve Hibrid'deki son uygulamalardan yola çıkarak sağdaki yatağın evin erkeğine, soldakinin ise kadına ait olduğu sonucu çıkarılabilir. Yatakların üzerindeki duvarlarda yatak sahiplerinin kişisel eşyalarını koyabilecekleri dolaplar vardır. Duvarlardaki raflar ile zemine açılmış bölmeleri, ev halkı kiler olarak kullanıyor olmalıdır. Ancak bu altı barınağın tümü de çer-çöp yığını altına gömülüydü ve üzerinde çatılı geçitlerle birbirine bağlanıyordu. Demir parmaklıklı kapılarla kapatılabilen çıkışlar, barınaklarından birkaçının giriş bölümüyle tam olarak aynıydı. Dolayısıyla bu altı barınağın tek bir çatısı vardı ve bir bütün olarak altı daireli bir kat ya da altı evden oluşan

tek bir kompleks olarak betimlenebilirdi. Bu kompleksin dışında ise taşlarla döşeli küçük bir "alan" ve eşyaları diğer tüm barınaklardan farklı olan ayrı bir barınak daha bulunuyordu. Burası, kap yapımı, fırınlama ile taş parçalama işlemleri için kullanılan bir atölyeydi. Bu barınağın zanaatkâr bir aileye ait olması mümkün olmakla birlikte, daha güçlü bir olasılık, küçük ailelerden birkaçının kaplarını yapmak ve fırınlamak ya da taş parçalamak için ortaklaşa kullandıkları bir atölye olmasıdır. Kullanılan aletler zaman zaman kemikten de yapılıyor ve kesinlikle ev içinde kullanılıyordu. Böylece, cinsiyet ve de yaşa dayalı olanlar dışında herhangi bir işbölümü de yoktu. Ama en azından aynı üniteleri birbirine bağlayan geçitlerle tüm kompleksin kanalizasyon inşaatı, kolektif emeğin harcanmasıyla, ortaklaşa bir çalışmanın ürünü olarak gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Planları ve içindeki eşyalar açısından birbirinin aynı ve sadece boyutları açısından farklı olduğu için, barınaklardan hiçbirini bir şefin ikametgâhı olarak düşünmek mümkün değildir. Bununla birlikte, barınaklardan en büyük olanı aile büyüğüne ya da grubun en yaşlı üyesine ait olabilir. Böylece tüm toplum tek bir geniş aile ya da bir klan oluşturuyordu; bu, düzenli olarak aynı şeyleri yapmaya alışmış bir doğal ailenin üyeleri olarak aynı amaçlar için birlikte çalışan, aynı yaptırımlara tabi olan ve muhtemelen ataerkil ilişkilerce yönetilen bir toplumdu. Bundan dolayı da bu tür Neolitik toplumlar henüz yozlaşmamış bir biçim içinde işleyen "ilkel komünizm"i ortaya çıkaracaktır.

(Bu noktada yazar, kendi "teşhis ölçütü, yazı"ya sahip olmamaları nedeniyle, uygarlık tanımına uymayan Miken kültürünü, ileri barbar toplumunun bir örneği olarak tanımlamaktadır. Oysa yakın zamanlarda, yaygın olarak kullanılmış olduğu anlaşılan bir Miken yazısı -Doğrusal B- bulundu ve kısmen okunması da mümkün oldu. Bu nedenle elinizdeki kitabın editörü, söz konusu örneği kitabın ekler bölümüne göndermiştir. Yazarın kendisi de zaten bu bölümü çıkarır ya da yeniden yazardı. (Mortimer Wheeler)

Arkeolojik kayıtlarda şefleri kesin bir şekilde tanıyabilmek zordur ama ondan da zor olanı, aristokrasiyi tanıyabilmektir. Asya ve Afrika'da genellikle fetihlerin bir sonucu olarak kendi içinde toplumsal katmanlara bölünmüş bir çok topluluk bulmak mümkündür. Bu topluluklarda ise çoğunlukla, esas olarak, pastoral nitelikler gösteren bir aristokrasi, kısmen bağımlı ve normalde tarımsal nitelikli bir sınıfı yönetir. Şu anda elimizde, diğerlerine oranla daha kısa süren Danimarka Bronz Çağı'na ait ve en az 2400 adet toprak tümseklerle örtülü mezar bulunmaktadır. Bu mezarlar bol miktarda bronz silah ve diğer süs eşyaları kullanılarak son derece zengin bir şekilde döşenmiştir ve hiç kuşkusuz kullanılan bronzun tümü dışardan getirilmek zorundaydı. Genel olarak bu mezarların toprağa ve açık deniz gemilerine sahip savaşçı bir aristokrasiye ait olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte daha alt sınıflara ait en ufak bir iz bile ortaya çıkarılmış değildir. Broholm'un (8) belirttiği gibi bu dönemin yerli sitelerine ilişkin bir bilgi yoktur ve bu nedenle de tümüyle mezarlara dayanmak zorundayız. Doğal olarak da, bu denli uzak bir tarihten kalmış mezarlar, asıl sayıların yalnızca çok küçük bir bölümünü temsil edecektir.

Bundan dolayı bir aristokrasinin varlığına işaret eden yaklaşımlara, oldukça haklı nedenlerle karşı çıkılmıştır. Eğer söz konusu mezarların belirlediği dönem iki

yüzyılı aşmıyorsa -ki bu bir otorite tahminidir- bu karşı çıkış doğrulanmış olacaktır. Ama diğer otoriteler mezarların tanımladığı dönemi beş ya da altı yüz yıllık bir döneme yayacaklardır, o zaman da mezarların yönetici bir azınlığa ait olduğunu daha akla yakın göreceklerdir. Tıpa tıp benzer bir sorun, daha erken bir döneme ait olduğundan kuşku duyulmamakla birlikte, yukarıda sözü edilen dönemle eşkonumlu ve eşaşamalı (systadial*) olan Wessex Kültürü söz konusu olduğunda ortaya çıkar: İthal altın, amber ve hatta Mısır ve Miken fayanslarından yapılmış süs eşyaları ve bronz silahlarla süslenmiş yaklaşık iki yüz adet zengin mezarla tanınan Wessex Kültürü. Her iki durumda da kesin bir şey söyleme olanağı yoktur.

Ama en azından bir örnekte, toplumun sınıflar arasındaki bölünüşü, arkeolojik kayıtlara oldukça açık bir biçimde yansımıştır. Mısır'da, gerek Eski ve gerekse Orta Krallıklar yönetimi altında geçen tarihsel dönem boyunca, firavunlar ve soyluların mezarları ile sıradan halka ait mezarlar arasında keskin bir karşıtlık vardır. Biçim ve gömme törenlerinde olduğu kadar mezarlık aksesuarları açısından da, arada o kadar belirgin bir farklılık vardır ki, şayet elimizde hiçbir yazılı metin olmasaydı bile, iki farklı sınıf üzerinde çalışıyor olduğumuzu fark edebilirdik. Bu durum, Mısır Toplumunun cenaze işlemlerine alışılmadık bir önem atfediyor olmasından kaynaklanabilir ve dolayısıyla da başka bir örneğine rastlamak mümkün olmayabilir. Babilonya ve Asur'da ancak krallık ailesine ait mezarlarla sıradan mezarlar arasındaki karşıtlığı fark etmek mümkündür, ama bu durum, şayet arkeolojik verilerin yetersizliğinden kaynaklanmıyorsa, pekâlâ zengin toprak sahipleri ile yüksek rahiplerin kendilerine tanınmış toplumsal statüleri olan ayrı bir sınıf oluşturmadıkları şeklinde de yorumlanabilir.

Hiç kuşkusuz bütün mezarlıklarda, tek tek bireylere ait mezarlar arasında döşeme malzemesi açısından farklılıklar gözlemlenebilir ve yine hiç kuşkusuz bu farklılıklar servet farklılıklarının göstergesidir; ancak bunlar olsa olsa ton farklılıklarıdır. Öyle ki, en fakir ve en zengin mezarlar arasındaki ayrım oldukça net iken, alt sınıfların nerede bitip üst sınıfların nerede başladığına ilişkin kesin bir şey söyleme olanağı sağlayacak hiçbir ayrım çizgisi yoktur. Böylesi servet farklılıklarını, Mısır'da sıradan halkın gömüldüğü mezarlıklarda bile gözlemlemek mümkündür.

Şefler ve aristokrasileri arkeolojik olarak tanıyabilmek güçtür, ama bundan da güç olanı köleleri ayırt edebilmektir. Zaten uygar devletlerle bağlantı kurmuş olan geç Demir Çağı kültürlerine kadar, prangaların belirgin bir arkeolojik kanıt sağlamaları söz konusu değildir. Ama daha önceki dönemlere ait gömütler bile zaman zaman, güvenilirliği daha da az olan göstergeler sağlar. Şeflerin cenaze törenlerine adanan kurbanların mutlaka köle olması gerekmemektedir; barbarların bazan liderlerini öteki dünyada da izleme ayrıcalığını arzu etmek gibi bir ünleri vardır. Ama biz kavramsal ayrım çizgileri yakalamaya çalışalım: Elimizde aynı cinsiyetten iki kişinin birlikte gömüldüğü, pek de sık rastlanmayan örnekler bulunuyor. Biri değerli cenaze malzemeleriyle süslenmiş, diğerinde ise hiçbir şey yok. Bu örnekteki ikinci cesedin bir köleye ait olması oldukça güçlü bir olasılıktır. Ancak öyle bile olsa, İskoçlara ait olduğu büyük ölçüde kanıtlanmış olan iki ayrı örnekte, bulunan iskeletlerin aynı fiziksel tipe -istilacı Beaker ırkından iki kişiye ait olduğu da söylenebi-

* Systadial: Bir evrim dizilişi içinde aynı aşamayı temsil eden.

lir. Zaten sayıları çok fazla olmayan istilacılardan birinin diğerini köleleştirmiş olması, fazla güçlü bir olasılık olarak görünmemektedir.

İş uzmanlaşmasından kaynaklanan bir diğer bölümleme ise, toplumsal statüden kaynaklanan bölümlemeye aykırı veriler sunabilir. Etnografik kayıtlarda uzmanlar, silah-oymacılığı, ağ yapımı, çömlekçilik veya diğer bazı zanaatlarda -ya da hatta büyü ve kabile geçmişine ilişkin bilgi alanlarında- özel olarak ustalaşmış uzmanlar anlamında, en alt gelir düzeyi dışında kalan neredeyse bütün ekonomik düzeylerde varlıkları tanımlanmış durumdadırlar. Ancak böyleleri genellikle yalnızca part-time uzmanlardır; (14) öncelikle avcı, balıkçı ya da çiftçidirler ve özel yeteneklerini kendi yiyeceklerini doğrudan sağladıkları işlerin yerine değil ama bu işlere ek olarak ve yalnızca kendi asli emeklerinin ürününe bir katkı olsun diye kullanırlar. Bu türden part-time uzmanların arkeolojik kayıtlarla tanımlanması mümkün olamazdı ve belki de zaten gelişkinlik aşamalarına göre (systadial) yapılacak bir sınıflama için çok önemli oldukları söylenemez. Full-time uzmanlar ise, kendileri bizzat yiyecek üretmeyen, ama özel yetenekleri ya da bu yeteneklerinin ürünü karşılığında, toplumsal artı-üründen geçinen kimselerdir. Arkeolojik olarak bunların ayırt edilebilmesi daha kolay değildir ama genellikle etnografik ve tarihsel benzeşimlerden çıkarsanmaları gerekir. Sözü edilen disiplinler zemininde, metal işçileri ile çark kullanan çömlekçilerin muhtemelen uzman oldukları kabul edilir ve birkaç başka zanaatkar da şehirde açıkça tanınabilir. Diğer okur-yazarlık öncesi topluluklarda full-time uzmanların varlığına ilişkin varsayımları reddetmekte ise muhtemel haklı çıkacağız.

Öte yandan, topluluklararası uzmanlaşmayı doğrulayacak arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Neolitik kültürlerde bile, ürünlerini yaygın olarak ihraç eden çakmaktaşı madencileri ve balta yapımcısı toplulukları olduğunu biliyoruz. Madenciler ve balta yapımcıları hiç kuşkusuz uzmandılar, ama acaba onların yerleşim alanlarını bugünkü madenci köylerl ile ya da fabrika bölgeleriyle mantıklı bir şekilde karşılaştırabilir miyiz? Bu türden topluluklararası uzmanlaşma, çağdaş barbarlar arasında örneğin Malenezya'da, rastlanan tanıdık bir görüngüdür. Ama Trobriyondlar'daki (15) Luya'lı sepet yapımcılarının ya da Amphlet çömlekçilerinin, hayatlarını betel fındıkları(*) için vazo ya da kutu yapmaya adamak amacıyla tarlalarını sürmek veya balıkçılık yapmaktan vazgeçmelerine tanık olmayız. Onlar asli işlerine ek olarak kendi sanatlarını da yürütmüşler yiyecek ve mal zenginliklerini ise sadece değiş-tokuş yoluyla artırmışlardı. Norfolk'taki Grimes Graves'ın ya da Belçika'daki Spiennes'ın çakmaktaşı madencileri, hayvan sürülerini gütmek ve küçük tahıl tarlalarını ekip biçmek kadar, kullandıkları araç gereçlerin gelişmemişliğine rağmen, çıkardıkları taşlardan baltalar ve oklar yontmaya da ayıracak kadar bol zamana sahip olmalıydılar.

Baba ve çocuklardan oluşan doğal aile, arkeologların tartışmasız varsayabilecekleri bir biyolojik zorunluluktur. Ancak bir kurum, bir işbirliği ünitesi ve mülkiyet ve statü aktarma aracı olarak aile, oldukça farklı bir konudur ve şaşırtıcı derecede değişkenlik gösterebilir. Neslin, anne, baba ya da hatta, anne ve babanın her ikisi kanalıyla sürdüğü farzedilebilir. Doğal olarak da arkeolojik olarak anasoylu akrabalığı babasoylu akrabalıktan ayırt edebilmemizi sağlayacak hiçbir görünür

* Hindistan yerlilerinin çiğnediği fındığa benzer bir meyva.

ipucu yoktur. Bununla birlikte bir toplumbilim ekolün, anasoylu sülale ilişkisinin kadınlara, daha yakından bildiğimiz ataerkil toplumlarda sahip olduklarından daha yüksek bir statü atfettiğini ve gerçekten iki cinsiyetin rollerini neredeyse tersine çevirdiğini savunmuştur. Bu "anaerkil" kavrayış aslında abartılı görünmektedir. (16) Anaerkil toplumların çoğunda, aile mülkü ve çocuklar konusunda babanın yetkisini kullanan kişi anneden çok dayıdır. Yalnızca, Assam'daki Kaniler veya Iroquois ve diğer bazı Amerikan yerlileri gibi çok az sayıdaki kabileler arasında kadın evin ve mülkün sahibidir ve genelde aile reisidir. Bununla birlikte Iroquois'lar arasında bile şef her zaman bir erkekti, her ne kadar matron (kadın şef) şefin atanması kadar, bir vekilin seçimiyle de ilgili tüm işlerden sorumlu olsa da (Goldenweiser).

Arkeologun hiçbir durumda anaerkinin iddia konusu yetkilerini tanımlayabilme şansı olamadı. Ancak önemli kadın şahsiyetlere ait küçük tasvirler bu durumun göstergeleri olarak alınmıştır. Bu figürinler yumuşak kayalara ya da mamut dişlerine Üst Paleoloitik vahşileri tarafından oyulmuştur; bunların taş ya da kemikten oyma veya çamurdan yapılmış modellerine erken Neolitik Çağ toplumlarında sıkça rastlanmaktadır. Bazı toplumlar arasında bunlar modern tarihsel bağlam için hâlâ imal edilmektedir. Yalnızca Babil ve Asur'un İstar heykelleri ya da Eski Yunan'ın sayısız Venüs tasvirleri değil, ama aynı zamanda çağdaş Meryem heykelciliklerinin kökenini de doğrudan doğruya en az Neolitik Çağın Tarihöncesi tasvirlerine kadar geri götürmek mümkündür. Neolitik Çağ tasvirlerinin, bu dönem toplumlarının tarihsel torunlarının hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde yaptıkları gibi, dişi form içinde tasarlanmış bir tanrıçaya tapınmanın göstergesi olup olmadığı haklı olarak sorgulanabilir. Ama bunlar, hiç değilse, kadınların doğurganlık güçlerinin kabulü üzerine kurulu bazı bereket ayinlerinin belirtileridir. Paleolitik ve erken Neolitik kültürlerde ne erkek kişiliklerin ne de erkeklik organının bu şekilde simgeleştirilmemiş olmamasından yola çıkarak, kimi çağdaş kabileler arasında olduğu gibi, babanın soyun sürdürülmesindeki rolünün henüz takdir edilmemiş olduğu varsayılabilir. Erkeklik organı simgeleri ilk kez Bronz Çağ'da ya da onun çağdaşı ve yakın dönemindeki geç Neolitik kültürlerde ortaya çıkar. Ama acaba dişi heykelcikler kendi başlarına, anaerkil ilişkiler için, ataerkil oldukları kuşku götürmez toplumların Meryem ve Venüs tasvirlerine kıyasla daha mı iyi bir kanıttırlar?

Gömütler ise, cinsiyetlerin statülerine ilişkin olarak, yine belirsiz ama daha pozitif veriler sağlar. Her ne kadar hep olağandışı bir durum olarak kalsa da aynı anda gömülmüş erkek ve dişi bedenleri barındıran mezarlar, hem zamana hem de mekâna yaygın olarak dağılmıştır. (17) Kırım ve Britanya'nın Neolitik çağlarından başlayıp, Sibirya'nın daha sonraki dönemlerde yaşayan avcı-balıkçı kabilelerine kadar uzanan, Hanedanlık-öncesi Mısır'ın Emrafya çağından (daha önceki Badaria döneminde hiç yoktur), (19) Mezopotamya'nın (20) El Ubeyd dönemine kadar giden örnekler vardır. Yine Ilıman Avrupa'da Neolitik Çağ kültürlerinde, özellikle de daha sonraki döneme ait kültürlerinde, Viking çağına kadar uzanan dönemlerde bu örneklere yaygın olarak rastlanır; öte yandan, Dendra'da bulunan bir kraliyet kabri, Miken Yunanistan'ı için iyi bir örnek sağlar. Böyle iki cinsiyetin birlikte gömüldüğü mezarlar genellikle, kadının efendisini gelecek yaşamda da izlemek

zorunda tutulduğu *sati* örnekleri olarak yorumlanmaktadır ve bu yorum daha sonraki kimi örneklerden, örneğin Demir Çağı Kelt'leri ve Viking'lerden, elde edilen yazılı kanıtlarda doğrulanmış görünüyor. Üstelik, Sibirya'da daha geç dönem avcı-balıkçı kabilelere ait bir mezarda bebeğiyle gömülmüş bir kadının oklarla vurularak öldürülmüş olduğu ortaya çıkarılmıştır. (21)

Şayet bu yorum kabul edilecek olursa, monogam olması mutlaka gerekmese de, ataerkil ailenin doğal bir sonuç olarak benimsenmesi gerekecektir. Ancak bunun bütün durumlara uygulanması gerekmez. Pek de sık rastlanmayan ve içinden çıkan cesetler üzerinde antropologlarının dikkatli bir şekilde çalıştığı bazı mezar örneklerinde, iki ceset arasında belirgin bir yaş farkı gözlemlenmiştir; örneğin Kırım'da bulunan Neolitik Çağ gömütünde erkek kırk ile elli beş yaşları arasında, kadın ise yirmi ile yirmi beş yaşlarındadır. Olgun yaştaki erkeklerle birlikte gömülen böylesi genç kadınların eşlerden çok cariye ya da köle olması akla yakındır. Ama öyle bile olsa, bu durum, kendilerine ölen erkeğin kişisel mülkünün bir parçası gibi davranılmışgibi gözüken kadınlar için yüksek bir statü göstergesi değildir.

Ama uygulamada doğal aile bizimkiyle olduğu gibi kurumsal aileyle de nadiren örtüşür. Genellikle daha geniş bir birimdir; babasoylu veya anasoylu bir soyağacına ya da klana sahiptir, mülkiyeti ve aktarımını elinde tutar ve kan davası geleneği ile bireyin güvenliğini garanti altına alır. Günümüzde ise, tek bir ortak atadan gelen iki ya da üç kuşağın bir aile halkı olarak birlikte yaşadıkları geniş aileden, ortak atanın söylensel olabildiği ve üyeleri arasındaki akrabalık ilişkilerinin az çok yapıntısal olduğu klana kadar, birçok farklı biçimlere bürünmüştür. Iraques'ler ve bazı diğer barbar kabileler arasında, klan üyeleri bazan -ama her zaman değil-, kelimenin gerçek anlamında tek bir aile halkı olarak, aynı çatı altında yaşamıştır. Bundan dolayı da Sovyet arkeologları Ukrayna'da Üst Paleolotik dönemlerde ve Orta Avrupa'da Batı Erken Neolitik kültürlerce inşa edilmiş geniş evleri, bir klan örgütlenmesinin arkeolojik işaretleri, bu evlerin Geç Neolitik dönemlerde yerini daha küçük barınaklara bırakmasını ise klan'ın ekonomik açıdan özerk doğal ailelere bölünüşünün göstergesi olarak almışlardır. Bunda tümüyle haklı olmaları mümkün olmakla birlikte, buradan hareketle yalnızca tek bir doğal aile için uygun olan küçük evlerin bir klan örgütlenmesinin varlığıyla bağdaşmadığı sonucuna varmak mümkün değildir.

Mezarlardan, hiç değilse toplu gömme uygulamasının geçerli olduğu mezarlardan çok daha iyi kanıtlar sağlanabilir. Erken Minos dönemi Giriti'ndeki ortak kemik mezarları ile Batı ve Kuzey Avrupa'nın dev megalitik anıt mezarları klan mezarları olarak kabul edilmeye en uygun adaylar olarak kabul edilebilir olmalıdır.

Doğal olarak, akrabalıktan mülkiyet ilişkilerine dönüyoruz. Tek bir birey tarafından kullanılmış ve eskitilmiş silah, araç ve süs eşyaları üzerinde özel mülkiyet, 'ilkel komünizm'le çelişen bir şey değildir ve günümüzün en basit vahşileri arasında bile görülür. Mamut dişi ve kemikten yapılmış silahlar üzerine oyulmuş "sahiplik işaretleri" ve gömme uygulamalarının incelenmesiyle Üst Paleolitik dönemlerde bile bu olgunun varlığını arkeolojik olarak kanıtlamış görüyoruz. Ama sözü edilen vahşiler arasında, av sahaları genellikle klan üyelerinin ortaklaşa "mülkiyeti"dir ve, av ürünleri de çoğunlukla grup üyeleri arasında bölüştürülür.

Her ne kadar arkeolojik olarak kanıtlanabilir olmasa da bu yorum muhtemelen daha önceki tarih-öncesi dönemler için de geçerlidir.

Hiç kuşkusuz, basit ekonomik koşullar altında bu türden bir bireysel mülkiyete konu olan malzemeler çoğu durumda aynı birey tarafından üretilir, toplanır ya da kimi basit mübadele biçimleri sonucu elde edilirdi. Bu malzemeler aslında bireyin kişiliğinin bir parçası sayılıyor ve doğal olarak da onunla birlikte gömülüyordu. Ama, zamanla pratik kullanımlarından bağımsız bir değer ve bir statü aracı niteliği kazandılar; servet haline geldiler ve birikim, kendisi bizzat bir amaç haline gelmediyse de, en azından toplum içinde bir statü edinmenin aracı haline geldi. Bu dönüşümün arkeolojik olarak ayırt edilebilmesi doğal olarak zordur. Ama zaten "adak" olarak türbe ve bataklıklara bırakıldıklarında da, imgesel bir güç ya da tanrının kullanması için değil, bir servet olarak sunuluyordu. Yine, istikrarlı toplumlarda yani oldukça uzun bir süre var olan kültürlerde-, mezarlar takımlarındaki zenginliğin, topluluğun toplam serveti artıyor bile olsa, düzenli bir şekilde azaldığı defalarca gözlemlenmiş bulunmaktadır. (22) Bu durumu servet edinmekle ilgilenen "mirasçı oburluğu" ile açıklamak akla en yatkın açıklama biçimidir.

Üretim araçları üzerindeki mülkiyet ise çok daha farklı bir konumdadır. Barbarlar için özel mülkiyet öncelikle toprak ve çiftlik hayvanları anlamına geliyordu. Günümüzde bu türden kabileler arasında ise toprak genellikle kabilenin ya da hiç değilse klanın kolektif mülkiyeti altındadır. Çoğunlukla tek tek aileler ya da haneler tarafından işlenir ve parsellere bölünerek kura yöntemiyle bir sezonluğuna, ya da nadiren sürekli olarak, dağılır. Ama, yüzeysel bir gözlemciye toprağın tek bir mal sahibinin kişisel "mülkiyeti"ymiş gibi göründüğü bu son durumdan bile, daha yakın bir gözlem, ürünün oldukça büyük bir bölüşmünün akrabalar ve diğer klan üyelerine dağıtılmak zorunda olduğunu ortaya çıkaracaktır. (23) Ama bu ikinci durumda, "mal sahibi", kendisinde akraba ve diğer klan üyelerinin topraklarından elde edilen üründen pay alma yetkisini görür. Toprağın da tıpkı bir meta gibi alınıp satılması türünden mülkiyet haklarının tanınması tarihsel olarak oldukça yavaş işleyen bir sürecin sonucudur. Tam alan sistemlerinin incelenebildiği Demir Çağı'nın geç dönemlerine kadar, ekilebilir toprakların mülkiyeti tartışmasına temel olabilecek hiçbir arkeolojik veri mevcut değildir. (24)

Modern benzerliklerden yola çıkılacak olarak, hayvan sürüleri üzerindeki mülkiyetin daha kolay bir şekilde özel ellere geçtiği izlenimi edinilecektir. Neolitik dönem çiftçilerinin ölüyle birlikte sığır ve koyun gömmeyişleri ise (yolculuk için yapılmış tek hazırlık olarak sayılabilecek sığır, koyun veya domuz etlerinden ayrı olarak) bu evcil hayvanlara silah ve süs eşyaları kadar değer verilmediği ve kişisel mülkiyete daha az konu olduğu anlamına gelecektir. Ama Bronz Çağı'na ait yazılı kanıtlar, sığırın Avrupa'da bir değer standardı olarak işgörecek denli kolay satılıp değiş tokuş edildiğini gösteriyor. Tarihöncesi Mısır'ın oldukça erken dönemlerine denk düşen "Emratya" kültüründeki mezarlara bırakılan sığır modelleri ise muhtemelen gerçek sığırların sihirli eşdeğerleri idiler ve oradaki mülkiyet haklarının bir belirtisi olarak düşünülebilirler.

Son olarak, arkeolojik kayıtların, savaşı betimleyici belgelerle dolu olduğunu belirtmek gerekiyor. Savaş, tek tek bireylerin ya da grubun servetine, ekonomik bir

olgu ya da üretken bir eylem olarak sayısız katkıda bulunabilen bir kurumdur. Yine de silahların hepsi de mutlaka insan öldürmek için kullanılmış değildi; avcılar da en az savaşçılar kadar ok-yay, sapan ve mızrak kullanmışlar. Neolitik zamanların belli silahları, örneğin "savaş baltaları" ve her ne kadar tanınmış bir miken resminde aslan avında kullanırken betimleniyorsa da, uzun ve dar kılıçlar, genel olarak kabul edildiği gibi savaş araçlarıdırlar. Bununla birlikte, silahlar, okun Mezolitik Çağ Britanyası'nda olduğu gibi, gözle görülür şekilde insan öldürmek için kullanıldıkları zaman bile, bu durumdan hareket ederek insan öldürme eyleminin toplumsal bir onay gördüğü ve aynı kesinlikte olmasa da örgütlü bir olgu olduğu sonucuna varmamak gerekir. Diğer yandan, vahşi hayvanları yaklaştırmamak amacıyla yapılmış çitleri tahkimatlardan ayırt edebilmek olanaklıdır ve bu ikincileri örgütlü düşmanların saldırılarına karşı koymak amacıyla yapılmış araçları, yani savaş araçları olarak kabul etmek gerekir.

Aynı zamanda etnoğrafya, toplumsal olarak mahkûm edilmiş olan cinayetten ayrı olarak, onay görmüş insan öldürme eylemlerinin birçok çeşidini ortaya çıkarmıştır. Kafatası avcılığı kabul görmüş bir kurumdur ama çoğunlukla masum kişilerin yalnız bir avcı tarafından katledilmesi biçimini alır. Bunu savaş olarak adlandırmak güçtür.

Kan davaları ise tek bir kabile ya da aynı köy içindeki klan ya da aileler arasındaki düzenli çatışmaları kapsar. Arkeoloğun bu türden çatışmaların sonuçlarını, bu çatışmalarda kullanılan silahları ya da (Arnavutluk'ta olduğu gibi) bu çatışmalara karşı geliştirilen savunma önlemlerini, farklı politik birimler arasındaki çatışmalarla ilgili olgulardan ayırt etme umudunda olması olanaksızdır. Üstelik etnoğraflar, yiyecek toplayan veya basit tarımcı kabileler arasında ekonomik dürtülerle - avlanma hakları veya ekilecek toprak edinimi için- nadiren savaş çıktığı, ama çobanlıkla uğraşan ya da karma çiftçilik yapan kabilelerde köle ya da sığır kazanma dürtüsüyle savaşa başvurma alışkanlığının yüksek olduğu konusunda görüş birliği içerisindedirler. Yine de bir prestij kazanma aracı olarak veya diğer "ekonomik olmayan" gerekçelerle vahşiler arasında, özellikle de Kuzey Amerika'da, oldukça ciddi savaşlar yaşanmıştır. Her şey bir yana, Mussolini ve Hitler'in söylevleri, 19. yüzyıl Avrupası'nın mantıklı saydığı dürtülerin yokluğunun, insan öldürmenin geniş bir ölçek üzerinde kurumsallaştığını yadsımak için gerekli hiçbir zemin sağlamadığını göstermeye yetecektir. Bununla birlikte tarih öncesi Avrupa'da, savaşa ilişkin pozitif kanıtlar ancak kırsal ekonomi içinde hayvan yetiştiriciliğine verilen önemin arttığı dönemlerde çoğalmaktadır. Bu iki olgu arasındaki bağlılaşımın tamamen rastlantısal olması çok zordur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Genel bilgi için bkz- Childe, **Man** *(İnsan)* (1942) No:59 (İngilizce) ; Hancar, **Urgeschichte Kaukasines** (Viyana;1938) (Almanca)
(2) **S.A** , V, sayfa 170-5
(3) Ibid, V, Sayfa 160-9
(4) Childe, **Skara Brae** (1934); **Scotland before Scots** *(İskoçlardan önce İskoçya)* (1946)

V. ARKEOLOJİK VERİLERİN SOSYOLOJİK YORUMU

Önceki bölümde de görmüş olduğumuz gibi arkeoloji, uygun koşullarda, okur-yazarlık öncesi bir toplumun yalnızca teknolojik değil, ama aynı zamanda bir bütün olarak ekonomik tablosunu -hiç kuşkusuz kimi eksikleri olan bir tablo olacaktır- bu gerçeğe oldukça yaklaşık olarak çizebilmek için gerekli kaydadeğer ölçüde kanıt sağlayabilir. Toplumsal kurumlar kendini daha zor ele verir. Yine de sosyolojinin asıl ilgi alanına girerler ve ilk bölümde ele alınan toplumsal evrim kuramları da birincil olarak bu tür yapıların evrimiyle ilgilidir. Toplumsal kurumlar, Hobhause, Ginsberg ve Wheeler tarafından (1), yönetim, yargı, aile, mertebe, mülkiyet ve savaş -hiç kuşkusuz bunlara kurumsal dinde (inancın karşıtı anlamında) eklenmeliydi- başlıkları altında sınıflamıştı. Bu alanlardan herbirini ayrı ayrı tanımlamanın güçlüğü teslim edilmelidir. Yine, bu alanların karşılıklı ilişki içinde oldukları ve bugünün birçok barbar ve vahşi kabilesi içinde geniş ölçüde örtüştüklerini de kabul etmek gerekir. Örneğin idari organlar ile dinsel kurumların yönetimi çoğunlukla çakışır. Sözünü ettiğimiz alanların herbiri inidkei bölümlemeler ve kullanılan tanımlayıcı terimler, okur-yazarlık öncesi, hatta ilk uygar toplumlara uygulandığında, günümüz Avrupa'sı ve Kuzey Amerika devletlerinde sahip oldukları kesinlik ve açıklığa sahip değildirler.

Verdiğimiz örnekler daha şimdiden gösteriyor ki, belli koşullar altında ve her zaman belli bir ihtiyat payıyla arkeoloji, aile ve hükümet biçimine, toplumsal hiyerarşiye, toplumsal ürünün dağılımına ve savaş pratiğine ilişkin göstergeler sağlayabilmektedir. Adalet sisteminin işleyişi, bunu güvence altına almak için başvurulan cezalar, yasaların içeriği, mülkiyetin miras yoluyla devri ve bundan daha çok da mirasın kime kalacağını belirleyen ilkeler, şeflik kurumunun erki üzerindeki etkili sınırlamalar ya da hatta, şeflik otoritesinin sınırları hakkında herhangi birşey söyleyebilmek pek olanaklı değildir. Aynı şekilde, dinsel inançların içeriği ve toplumsal hiyerarşi içinde alınan konumun sağladığı prestijin niteliği konularında bilgi sahibi ola-

bilme olanağı da yitirilmiş durumdadır.Çok daha kötüsü, negatif kanıtların hiçbir değeri yoktur; zengin mezarlar ya da saraylar şeflik kurumunun varlığına ilişkin kanıt olabilirler ama bu tür kanıtların yokluğu şeflik kurumun var olmadığı yönünde bir kanıt olarak alınamaz. Üstelik eldeki kanıtların büyük bir bölümü de açık seçik olmaktan uzaktır.

"Hükümet"e gelince, elimizdeki yazılı belgeler olmadıkça deneysel olarak çok istisnai iki durum dışında, politik birimlerin kapsamına ilişkin hiçbir fikir yürütebilmek mümkün değildir. Çünkü bir kültür topluluğunun, en azından sözcüğün arkeolojik anlamında bir kültür topluluğunun, bir politik birlik anlamına gelmesi gerekmez. Üçüncü bin yılda Aşağı Mezopotamya, toplu tapınma biçimlerini de içerecek anlamda arkeolojik kültür açısından çarpıcı bir - örneklik sergiliyor, tam anlamıyla ortak bir dil kullanıyor ve birkaç ortak tanrıya inanıyorlardı. Ama buna karşılık kendi içinde, birbirleriyle sık sık ve vahşice savaşan en az bir düzine oldukça bağımsız devlete bölünmüş durumdaydı. Çağdaşı Mısır ise aynı düzeyde bir kültürel birliğe sahipti, ama aynı zamanda da tek bir Devletten oluşuyordu. Şimdi bu ikinci örnekte bir arkeolog yazılı kayıtların yardımı olmaksızın, kraliyet mezarlığı içindeki tek bir mezardan yola çıkarak politik birliğin varlığı sonucuna ulaşabilir. Bu nedenle şayet kabile ilişkisi, savaşlardan uzak (kan davalarından değil) , hatta akrabalar arası evlilik hakkını tanıyan tek bir siyasi yapıyı gerektiriyorsa, arkeoloğun kültür tanımı ile etnografın kabile tanımını eşitlemek biraz acelecilik olurdu.

Yerel bir grubun büyüklüğü sadece ve sadece aynı yerde birlikte yaşayan hanelerin sayısı anlamına gelir. Bu grubun yaşadığı bölgenin genişliğini saptamak ise bir hayli güçtür. Ancak yerleşim alanları sürekli olarak kullanılıp höyükler (2) oluştuğu zaman, bir höyükle diğer höyük arasındaki mesafenin yarısı, birbirini izleyen yerleşim alanlarının bir göstergesi olabilir. Ama tarımın yer değiştirilerek yapılıyor olması ve arkeolojik devirlerin uzunluğu nedeniyle Avrupa'da, iki komşu köyün çağdaş olduğu tahminini yapabilme olanağı yoktur. Çünkü bu köycüklerden biri, pekâla diğerinin on ya da yirmi yıl önce oturduğu yer olabilir.

Tanınabilir bir birim içinde, saptanma olasılığı bulunan- ya da umulan- tek yönetim biçimi şeflik kurumudur. Şayet araştırılan yerleşim birimi içindeki evlerden biri gözle görülür şekilde diğerlerinden daha geniş, daha görkemli ve çok daha gösterişli döşenmiş ise bu verilerden şeflik kurumunun varlığına ilişkin çıkarımlarda bulunulabilir. Aynı şekilde bir mezarlıktaki birkaç mezar diğerlerinden çok daha gösterişli ve özellikle de mimarileri az rastlanır türdense, veya gömme işlemi sonrasında insanların kurban edildiği ya da başka türden farklı törenlerin düzenlendiğine ilişkin veriler bulunmuşsa orada şeflik kurumunun varlığından bahsedilebilir. Champagne'de, kireçtaşı içine oyulmuş aile kemik-mezarlıklarına toplu gömülme Neolotik Çağın normal ritiydi. Mezarlardan bazıları, odalara ve geçiş odalarına bölünmüş ve üzerinde kadın kabartmaları bulunan çok özenle yapılmış mezarlardı; oldukça görkemli yapılmış bu mezarların içinde sadece altı veya sekiz iskelet bulunmaktaydı. Diğerleri ise çok daha basit mezarlardı ve sıradan malzemeler kullanılarak yapılmıştı, ama içlerinde kırk ya da elli iskelet bulunuyordu. Birincilerin şef ailelerine, ikincilerin ise topluluk üyelerine ait mezarlar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Daha önce betimlenen Miken mezarları da buna çok uygundur ve yapılan bu saptamayı doğrulamaktadır.

Ancak bu konuda karar vermek her zaman bu kadar kolay olmamaktadır. Paris havzası ve çevresinde bile bu kez duvarlarla çevrili ve yontulabilir büyük taş dilimleriyle örülmüş çatıları olan toplu mezarlar, Marne'm kayalara oyulmuş mezarlarına gömülü insanlarla aynı kültüre sahip bir halk tarafından kullanılıyordu. Ancak elimizdeki kayıtların gösterdiği kadarıyla, bütün mezarlar içinde aym miktarda kemik barındıran, aynı derecede zengin ya da daha doğrusu aynı yoksulluk düzeyinde döşenmiş toplumsal grubun, diyelim ki bir klanın tüm üyeleri buralara gömülme hakkına sahiptirler.

Bu durumda Paris Havzası'nın ayrılmaz parçası olan bu gömütlerin "Megalitik" diye adlandırılan ve Büyük Britanya'daki (4) uzun tümsek mezarları da kapsayan geniş bir mezarlar sınıfının bir türü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu mezarların tümü de olağanüstü bir emek harcanarak ama en ilkel aletlerle, -vinç, bcurgat veya tekerlekli araçlar kullanılmaksızın- yapılmış kemik mezarlarıdır. Mezar bölmelerini örmekte kullanılan taşlar, ağırlığı 20 tona kadar çıkan devasa boyutlara sahiptir. Yine, mezarları örten toprak yığını da çok büyüktür. Örneğin İngiltere'deki uzun mezar tümseklerinin uzunluğu yaklaşık 90 m., yüksekliği ise 4.5 m.nin üzerindedir. Bunların tümü de içlerinde birkaç ölü bulunan toplu mezarlardı ve bulunan örneklerin bir çoğu bu mezarların ardarda birkaç nesil tarafından kullanılmış olduğunu göstermektedir. En azından İngiltere'deki bir mezarda bulanan ayrı ayrı kişilere ait iskeletler uzman antropologlara bir kan bağını anıştıran bir "aile görüntüsü" sergilemekte ve bu mezarların ardarda birkaç nesil tarafından kullanıdığını göstermektedir. Bununla birlikte iskeletlerin sayısının, mezar bölmelerinin ya da mezarı örten toprak yığınının büyüklüğü ile hiçbir ilişkisi yoktur. Britanya adalarında bulunan mezarlarda saptanan maksimum iskelet sayısı elljdir ama bu sayı beşe kadar inmektedir. Buna karşılık Danimarka'da bulunan bazı megalitik mezarlarda yüzden fazla isketele rastlandığı olmuştur. Normal olarak her mezar diğerlerinden ayrı durur ve tek bir yerleşim alanına karşılık düşer; örneğin Kuzey İskoçya ve adalarında tek bir çiftlik topluluğu tarafından kullanılmıştır. Ancak Boyne Kültürü diye adlandırılan ve ayırdedici bir tipe sahip olan mezarlar, İrlanda'da -Corrowmore, Sligo'da 69 mezar ve aynı kontluk sınırları içindeki Briclieve Dağları'nda 14 mezar- ve daha az ölçüde de Caithness ve Nairn'de (5), düzenli mezarlıklar oluşturur.

Bu noktada hemen, titizlikle inşa edilmiş bu mezarlarda gömülme hakkına yerel topluluğun tüm üyelerinin mi, yoksa yalnızca grubun şefi ve ailesinin mi sahip olduğu sorusu çıkar ortaya. Büyük bir olasılıkla bu soruya, sözü edilen türden tüm mezarlar için geçerli olabilecek bir yanıt bulunamayacaktır. Corrowmore'daki altmış şefin mezarının Boyne türü mazarlara ait olması öylesine inandırıcılıktan uzak görünüyor ki, bu mezarların Miken Yunanistan'ında sıradan insanların gömüldüğü mezarlara karşılık düşmesi gerek. Öteyandan, New Grange, Knowth ve Dowth'da bulunan aynı kültürden, istisna teşkil edecek denli geniş, ve oldukça iyi yontulmuş mezarlar gerçek anlamda kraliyet mezarlarını andırmaktadır ve mutlaka daha süslü olan Miken Toloy'larıyla karşılaştırılmaları gerekir. Kuzey Avrupa ve Paris Havzası'ndaki kalabalık mezarlar ise tam tersine, bir toplumsal grubun tüm üyelerinin kendilerine ebedi bir istirahat yeri bulabildikleri gerçek anlamda komünal mezarlıklar izlenimini vermektedir. Bu açıklamayı İngiliz uzun tümsek mezarlıklarına uygula-

maktaki güçlük ise küçük bir grubun diyelim ki en fazla üç nesilden oluşan bir ailenin devasa taşları nasıl taşıyıp diktikleri, ya da fantastik ölçülerdeki toprak yığınlarını oraya nasıl yığabildiklerini anlamanın zorluğundan kaynaklanmaktadır. Bunların şef mezarları olarak sınıflandırılması önündeki engel, aynı çağın yönetilen kesimlerine ait ortak mezarların bulunamamış oluşudur. Hiç kuşkusuz, bir yandan Şeflere ayrılmış anıtsal mezarlara raslanırken, öte yandan, vahşi hayvanlar veya kuşlar tarafından parçalanmak üzere çalılıklara bırakılan cesetlere rastlanır. Bu konuda Afrika ve başka yerlerden etnografik örnekler gösterilebilir. Bununla birlikte, her ne kadar çok geniş bir alana dağılmışsa da, aynı aşirete bağlı insanların dinsel ayin gösterilerinde olduğu kadar anıtsal yapıların dikilmesinde de işbirliği yapabileceğini gösteren örnekler bulmak da aynı derecede kolaydır.

Her durumda, şeflik kurumunun varlığına işaret eden arkeolojik kanıtlar, ister yerleşim yerlerinden isterse mezarlardan elde edilmiş olsun, ne "şef" tarafından kullanılan yetkenin doğası ne de bunun kaynağı konusunda en ufak bir ipucu sağlar. Çıkarabileceğimiz tek sonuç, istisnai bir prestij ve genellikle de istisnai bir servete sahip kişilerin varlığıdır. Çağdaş vahşi ve barbar aşiretler arasında böylesi bir prestij çeşitli şekillerde elde edilebilmektedir- bazen sırf tecrübe nedeniyle, bazen doğuştan, büyülü bir güç atfedilerek, savaştaki cesaret sayesinde vs... Dolayısıyla politik güç ve yetke derecesi de çok geniş bir çeşitlilik göstermektedir.

Örneğin, tek bir ailenin üyelerinin üç, hatta dört kuşak boyunca bir hane veya ekonomik birim olarak birlikte kalmayı sürdürdükleri yerlerde, babaerki ya da anaerki böylesi bir prestije sahip olmaktadır. Bronz Çağ Britanyası'nda olduğu gibi, nisbeten sıradan bir gömütler halkasının ortasında göze çarpıcı tek bir mezara rastladığımızda, bu merkezi yapının, etrafına sırasıyla daha genç üyelerin gömüldüğü babaerkine ya da grubun ortak atasına ait olması olasılığı yüksektir. Genel olarak bir arkeoloğun "şefler" tanımlamasıyla kastettiği, olsa olsa toplumsal artı-ürünün hiç değilse fark edilebilir bir kısmını tekeli altına alan kişiler olabilir. Ancak bunlar politik işlevleri olan şefler olsalardı bile, yine de yalnızca liderlik konumlarının ödülüyle yaşayan uzmanlar olmaları gerekmezdi. Her ne kadar servetinin çok büyük bir bölümünü kendisine takipçileri tarafından töre gereği verilen hediyelere ve savaşta ele geçirilen tutsakların emeğine ya da bir lider olarak kazandığı ödüllere borçlu olsa da, bir Maor şefi bile zenginliğini biraz da kendi emeğiyle edinir. Bu nedenle, bu şefin yalnızca, "açık fikirli, cesur, anlaşmazlıkları gidermede yetenekli ve kabile sınırları konusunda bilgili" olması yetmez, ama aynı zamanda, "yiyecek toplama işinde çalışkan, oymacılık, dövmecilik ve dokumacılıkta uzman ve ev, pas ve kano yapımında becerikli" olması da gerekir. (7)

BEŞİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) **The Material Culture and Social Instutions of Simpler Peoples** (*İlkel Halkların maddi kültürleri ve sosyal kurumları)*(1926)
(2) **Tells**: *Aynı sitede inşa edilmiş ve yeniden inşa edilen ileri köylerin yıkıntılarının birleşmesinden oluşan bir cins höyük.*
(3) Childe,**Dawn** (*Şafak)* sayfa 302-5
(4)Childe,**Dawn**(*Şafak)* sayfa 208-18
(5) Childe,**P.C.B.I.** (1946)
(6) Childe, **Scotland before the Scots** *(İskoçlardan önce İskoçya)* sayfa 43.
(7) Goldenweiser,**Anthropology** (*Antropoloji)* (1937) sayfa.384
(8) Broholm, **Denmark Bronsealder** (1946)
(9) Örneğin Brondsted,**Denmark Oldtid,**II,(1939) sayfa 10
(10) Broholm,**Denmark Bronsealder** (1946) Cilt II
(11) **Systadial**: *Bir evrimsel dizilişte aynı aşamayı temsil eden.*
(12) Piggott, " **The Early Bronze Age in Wessex**" (*Wessex'te erken bronz çağı)* P.P.S., IV (1938)
(13) Childe,**Scotland before the Scots** *(İskoçlardan önce İskoçya)* sayfa 43
(14) Chapple ve Coon,**Principles of Anthropology** (*Antropolojinin İlkeleri)*Sayfa 254
(15) Malinowski, **Coral Gardens** (*Mercan bahçeleri)* sayfa 41
(16) Karşılaştırın; **Primitive Society** *(İlkel Toplum)* (1921) ; **Bonhaar, Woman in Primitive Mother-right Societies** (*İlkel ana erkil toplumlarda kadınlar)* (Lahey; 1931) Ve karşılaştırın, Thomson, **The Prehistoric Aegean** (*Tarih öncesi Ege)* (1949) sayfa 150-60
(17) Avrupa olayı Maringer tarafından özetlendi,"**Menschenopfer im Bestattungsgebrauch Alteuropas" Anthropos** (1942-5)
(18) S.A., V sayfa 162; Pequart,Boule ve Vallois, **Institut de Paleonthum., Mem. 18** (1937)
(19) **Brunton, The Badarian Civilization** (*Badarian uygarlığı)*(1928) sayfa 19
(20) **Iraq** ii,sayfa 39
(21) **K.S.**,vii (1940) sayfa 92
(22) Childe, **"Directional Changes in Funerary Practies during 50.000 Years"**(*50.000 yıl boyunca cenaze törenlerindeki doğrudan değişimler)* **Man,**(1945) No: 4
(23) Karşılaştırın Malinowski' nin **Coral Gardens** (Mercan bahçeleri) 'ındaki bölümle.
(24) Karşılaştırın Hatt **"The ownership of Cultivated Land"** *(Tarım alanlarının sahipliği),* K.Dansk. Vedens. Selsk., **HistW-phil.Meded., XXVI**,No: 6 (Kopenhang;1939)

VI. VAHŞİLİK DÖNEMİ KÜLTÜR DİZİLİŞLERİ

Zaman içinde birbirini izledikleri görülen kültür serilerinin bazı genel benzerlikler gösterip göstermediğini karşılaştırmak amacıyla arkeolojik kayıtları inceleyelim: Vahşilik, barbarlık ve uygarlığın gerçekten, en azından teknolojik ve ekonomik gelişme açısından, birbirini izleyen aşamaları temsil ettiklerini gördük. Geriye yanıtlanması gereken iki soru daha kalıyor. Arkeoloji, zaman içinde bir sonraki ana evreyi önceleyen kültürlerde ortak ve bu kültürlerle sınırlı kurumlar veya kurum tiplerinin varlığını gösterir mi? Diğer bir deyişle, eğer varsa, hangi toplumsal örgütlenme biçimleri arkeolojik kayıtta temsil edilen tüm vahşi toplumlarda ortaktır ve hangileri vahşilikten barbarlığa geçişle değişir? İkinci olarak, vahşilik ve barbarlık içinde tıpkı vahşilik ve barbarlık gibi, her yerde aynı sırayla birbirini izlemiş alt bölümler görebilir miyiz?

Kolaylık bakımından vahşiliğe ilişkin arkeolojik bilgi, barbarlıktan ayrı olarak yukardaki iki bakış açısından incelenebilir. Bu aşamaya ait en iyi bilinen arkeolojik örnekler, arkeolojik sınıflandırmadaki Paleolitik ve Mezolitik dönemlere aittir. Öncekiler, kuşkusuz ki, bilinen veya varolduğu düşünülen herhangi bir barbar toplumdan daha eskidir. Sonrakiler, dünyanın diğer bölümlerindeki bazı erken barbarlık aşamalarıyla çağdaş olabilirler, ama erken barbarlık aşamalarını yaşayan toplumlardan genellikle öylesine uzaktırlar ki bunlardan gelebilecek etkiler ihmal edilebilir. Tabii ki, varlıklarını bugüne kadar sürdüren yiyecek-toplayıcılar oldu ve bu tür topluluklar etnografik kayıtta olduğu kadar arkeolojik kayıtta da üzerinde çalışılabilir toplumlardır, fakat arkeolojik döküm etnografik bilgiden daima eksiktir ve ondan pek de fazla güvenilir değildir.

Jeolojik Pleistosen'le çakışan Paleolitik Devir'de ve Ilıman Avrupa'da Neolitik yiyecek-üretimi ekonomisinin ortaya çıkışından önceki Holesen'in (Dördüncü zamanın halen içinde bulunduğumuz en yeni devri -ç.n.) Mezolitik evresinde iyi tanımlanmış kültür dizilişleri kurulmuştur. Fakat, teknolojik ve ekonomik ilerlemeleri kesinlikle betimledikleri halde,bunlara eşlik eden toplumsal değişimlerin yapısına iliş-

kin çok az ve daima yetersiz göstergeler sunarlar. Eski Taş Çağı, eşit olmayan ama açık biçimde birbirlerine karşıt olan iki devreye kolayca bölünebilir: Çok uzun, belki de 400 000 yıllık bir süre boyunca devam eden Alt Paleoliti veya Miolitik olarak adlandırılan devir. Alt Paleolitik, elbette ki hem koronolojik olarak, hem de kültürel, daha doğrusu kültür dönemleri halinde alt-bölümlere ayrılabilir, fakat gözlemlenebilir değişimler yalnızca teknolojik olanlardır.Yaşamı sürdürmek için kullanılan aletler taştan yapılmıştır. Kemik ve geyik boynuzu henüz aletler halinde biçimlendirilmemişti. Ama, yalnızca bazı gruplar arasında, taşı yongalama tekniği gelişmiş ve daha ihtiyatlı olarak yumru veya çekirdek taşlar hazırlamakta kullanılmıştır. Biz ayrıca, aletlerin biçimi yönünden bir dereceye kadar tedrici bir standardizasyonunu ve ardından standartlaştırılmış aletlerin ihtisaslaşması doğrultusunda hafif bir eğilimi de gözlemleyebiliriz. Ama Avrupa'da görülen en geç grup Mousteriyan'larda bile ihtisaslaşmış yalnız iki biçim gerçekten yaygındır: tek ağızlı bir balta ve iki ağızlı bir bıçak.

Bu çok geniş devir boyunca tek yiyecek kaynakları avcılık ve toplayıcılık olarak kaldı; balıkçılığa ait hiçbir gösterge yoktur. Hiçbir delici fırlatılır silah bulunmaz; sivriltilmiş kazıklar, saplama-mızrakları olarak kullanılmış ve üçüncü devrin sonlarında üçgen biçimli ağır taş yongalarla uçlandırılmış olabilirler. Avcılar bazen sığ mağaralarda yaşarlardı, ama bunlar oldukça küçük gruplar halinde şekillenmiş olmalı. Grubun yapısına veya gruplararası ilişkilere dair hiçbir kanıt kalmamıştır. Mt. Carme (1)'deki bir mağarada gömülü bir çocuk sivri bir aletle yaralanmıştı ve İtalyalı Mousteriyanlar kesinlikle darbeler vurularak öldürülmüşlerdir (2). Yamyamlığa, hem üçüncü devrin başlangıcında Çin'de (3), hem de üçüncü devrin sonlarında Avrupa'da -Hırvatistan'daki Krapina'da ve İtalya'daki Monte Ciceo'da (2)- tanık olunur. Kurbanların nereden geldikleri bilinmiyor, ama yamyamlık açlık dürtüsünden olduğu kadar boşinanlardan da kaynaklanmış olabilir. Diğer yandan, gömme ayinleri, üçüncü devrin sonlarından itibaren kendini gösterip devam eder. Avrupa'da mezarlarda et parçaları ve aletlere ait kalıntılar bulunduğu bildirimiştir, ama bu raporların güvenilirliği kuşkuludur. Yine de Mt. Carmel'den bir örnek tartışma götürmez.

İskeletleri bugüne kalabilmiş hiçbir Alt Paleolotik insan modern tipte değildir; günümüze kadar gelen tüm iskeletler, herhangi bir modern ırka ait olmaktan daha çok maymunsu türdendir. Özel olarak da beyin kafesi, mutlaka daha küçük olmasa bile, beynin bazı bölümlerinin, özellikle ilişkilendirme alanlarının daha aşağı bir gelişme düzeyinde olduğunu göstermektedir. Ama yine de, Paleantropik insanların (Homosapiens türüne ait olmayan fosil insanların) bile sağ ellerini kullandığına ve eklemli sözcüklerle olmasa bile, en azından herkesçe anlaşılabilir sembol ve işaretlerden oluşmuş çok sınırlı ve tam gelişmemiş basit bir sistem aracılığıyla iletişim kurabildiklerine dair bazı belirtiler vardır. Benzer biçimde, hatta son vahşilerin en geri olanları -nesli tükenmiş tasmanianlar-tarafından bile kullanılmış taş aletler teknik açıdan, Alt Paleolitik aletlerden daha ileridir. Bu nedenle, etnografyacılar tarafından gözlemlenebilir hiçbir toplum herhangi bir Alt Paleolitik kültürle eşaşamalı (systadial) veya onun bir temsili olarak kabul edilemez.

İzleyen Üst Paleolitik dönemde ayırdedilebilir kültürlerin sayısı önemli ölçüde artar. Bunların hepsi de en son Alt Paleolitik kültürlerin çok üstünde büyük bir tek-

nolojik gelişme gösterirler. Dilgi çıkarma tekniği (Bir taş yumrusundan bıçak denilen uzun dar tabakalar çıkarmakta kullanılan bir yöntem. Bu yöntemle çıkarılmış tabakalara dilgi denir- ç.n) denilen daha ekonomik ama daha karmaşık bir yonga hazırlama yöntemi genel olarak hemen hepsince kullanılmıştır. Dilgilerden standartlaştırılıp ihtisaslaştırılan pek çok değişik alet -bıçaklar, kazmalar, oyma aletleri, parmaklık rendeleri, bıçkılar, bizler, kargı başlıkları- imal edilmiştir. Bunların yardımıyla kemik, fildişi ve geyik boynuzu gibi yeni malzemelerden kargı başları, gorgeler, zıpkınlar, delgiler, iğneler, perdahlayıcılar, kamalar, süs eşyaları ve hatta heykeller yapıldı. Çakmaktaşı, kemik veya fildişinden delici uçlar takılmış bazı fırlatılır silah çeşitleri bütün Üst Paleolitik dönem boyunca iş görmüştür. Onları fırlatmak için yay, ilk olarak, Kuzey Afrika ve İspanya'da kullanıldı (4). Alpler'in ve Preneler'in kuzeyinde ise, gerçek ok-başlarına, Ilıman Avrupa'nın bitki ve hayvan yapısının, yayın kullanıldığı İspanya Pleistosen devrindekilere benzemeye başladığı Erken Holosen dönemine kadar rastlanmaz. Akdeniz'in kuzeyinde step ve tundra evresi süresince, yayın bilinmediği Avustralya ve Amerika'nın bazı kesimlerinde hâlâ daha kullanılan mızrak-atıcıların varlığı doğrudan bir kanıt olarak gösterilebilir.Kuzey Amerika'da, mızrak-atıcı, oldukça farkedilir bir arkeolojik devirle yayı önceleştirir (5). Fakat Avrupa'da, Dordogne'deki Lascaux'ta son zamanlarda keşfedilen bir mağaradaki (6) Üst Paleolitik'in erken bir evresine ait resimler, av hayvanlarına saplanmış görünen okları resmetmektedirler.

Her durumda, tüm Üst Paleolitik toplumlar, avcılıkta tuzaklar kadar etkili olan fırlatılır silahlar kullanabiliyorlardı. En azından bazı örneklerde, yerleşilen alanlar, sürek avları veya ortaklaşa avcılığın yapıldığına dair bir fikir veriyor. Bir çeşit özel av takibinde uzmanlaşıldığına ilişkin bazı göstergeler var. Aurignacianlar'ın kaldığı bir Hırvat mağarasındaki kemiklerin %99'u mağara ayısına aittir (7). Güney Rusya'da ve Orta Avrupa'daki Gravettian ve Moravian kamplarında mamut kemikleri başattır; Dordogne'deki Solutre'de 100.000 atın kalıntıları vardır; daha sonra, her ne kadar sanatta bizon diğer bir olası ev hayvanından çok daha sık resmedilmişse de, ren geyiği kemikleri hakim unsurdur.

Balıkçılık (8), Üst Paleolitik'in başlangıcından itibaren ama ilkin sadece balık kılçıklarıyla kendini gösterir. Belirgin balıkçılık aletleri -goreler ve zıpkınlar- Avrupa'da en son evre Magdelenian'a aittir. Ağlara ve oltalara Holosen'den önce hiçbir yerde tanık olunmaz.

Üst Paleolitik avcılar genellikle hazır mağaralarda yaşamış veya barınmışlardır, ama açık stepte kulübeler ve evler de inşa edebildikleri görülmektedir. Birarada yaşayabilen insan grubu, Alt Paleolitik dönemdekilerden daha kalabalıktır. Predmost'ta, mamut kürek kemiklerinin altında yirmi kadar iskelet birarada bulunmuştur. Bilerek mi yoksa rastlantıyla mı böyle gömüldükleri bir yana, bunlar muhtemelen aynı zamana aittirler, ama hiçbir durumda grubun bir bölümünden daha fazlasını temsil ediyor olamazlar. Son olarak, kara taşımacılığına dair hiçbir kanıt elde deilemezken, bazı Üst Paleolitik toplumların Cebelitarık Boğazı'nı geçebilecek sallara sahip oldukları güvenle öne sürülebilir.

Gruplar arası ilişkiler malzemelerin dağılımdan çıkarsanabilir. Örneğin Akdeniz'in istiridye kabukları bir yolu bulunup Merkez Fransa'ya ve Orta Dinyeper'e gö-

türülmüştür. İş uzmanlaşması farkedilir değildir. Ama, muhakkak ki tam gün çalışan uzmanlar olmamalarına karşın, yaptıkları işleri gerektiği biçimde göremedikleri karanlık mağaralara hayvan şekilleri çizmiş sanatçıların gösterdikleri hünerli ustalık, uzun ve uzmanlaşmış bir eğitimin varlığına işaret eder.

İlk insan yapımı konutlar küçük , belki de daha ziyade geçici, bir doğal ailenin kolayca barınacağı bir odalı kulübelerdir (Gaarino'daki 4.5x5.5 m.) (9). Daha sonra, Sovyet arkeologlar, tek çatı altında basit kulübelerden oluşmuş bir kompleks görüntüsü veren daha büyük yapılar ortaya çıkardılar. Kosteinki IV'te (10) bir klanın ortak evi olarak yorumlanan 34 m. uzunluğunda ve 5.6 m. genişliğindeki tek bir uzun oyukta sekiz ocak vardı. Timonovka'daki (11) 10'a 5 m.'lik alana sahip barınakların, her bir çifte sadece bir ocak düşecek biçimde çiftler halinde gruplandırıldıkları söylenmiştir. Herbir eve bitişik yiyecek çukurları, stoklanmış yiyeceğin doğal aileden çok daha geniş olduğu kesin olan tüm ev halkına ortaklaşa ait olduğu anlamına gelir.Silahlardaki (kangılar ve zıpkınlar) özel mülkiyeti üzerlerine kazınmış "mülkiyet işaretleri", süs eşyalarındaki ni ise onların mezarlara koyulması gösteriyor.

Genellikle yüzleri belirtilmemiş ama cinsel özellikleri vurgulanmış kadın heykelcikleri, anaerkinin kanıtları ve herhalde bir çeşit bereket büyüsü ile bağlantılı olarak ele alındılar. Anaerkine dair çok daha akla yatkın bir sav, Grimaldi'deki (12) bir mağarada iki gencin bir yaşlı matronla (yönetici kadın -ç.n) birlikte gömülü olmasından hareketle ileri sürülebilir, ama bu kuşkusuz ki nihai sonuç değildir. Toplumsal konum farklılıklarına ilişkin en güvenilir kanıt, TroisFreres mağarasında hakim bir pozisyondaki maskeli bir erkek resmidir (13). Doğruca profesyonel bir büyücü olarak kabul edilse bile, bu onun otoritesini tanımlamaz hatta onun tam gün bir uzman olduğu anlamına bile gelmez.

Yamyamlık, muhtemelen daima ayinlerle uygulandı. Galler'de törenle gömülmüş başı kesik bir iskelet, beyni çıkarmak için kesilip sonra bir Derbyshire mağarasına gömülmüş bir kafatası ve insan kafataslarından yapılmış kadehler kafatası avcılığına ilişkin kanıtlar olarak alınmaktadır. Av büyüsünün değişik biçimleri, Orta ve Batı Avrupa'nın ünlü Paleolitik sanatını esinlemiş olmalıdır. İlk hasat sunumlarına en azından bu devrin sonu boyunca belirgin biçimde tanık olunur. Hamburg yakınındaki Meindorf'ta kamp kuran ren geyiği avcıları, her yıl, bitişikteki bir göle taşla ağırlaştırılmış bir ren geyiği atarlardı.

Avrupa'daki bazı Paleolitik toplumlar hünerli ve eğitilmiş sanatçılara sahipti. Paleolitik sanat genel olarak naturalistiktir, ama hem Doğu hem de Batı Avrupa'da geometik motifler de yapılmıştır. Doğu Avrupa ve İspanya'da, daha sonraki evrelerde, konvansiyonel sanata doğru bir eğilim gözlemlenebilir, ama başka yerlerde natüralizm Pleistosen'in sonuna kadar ve ondan sonra da egemenliğini sürdürmüştür. Avrupa'nın Mezolitik kültürleri (17), tümüyle, kökten değişmiş bir çevreye adaptasyonlardır. Ama, bu özel intibak dışında , Paleolitik kültürlerden çok çarpıcı farklılıklar göstermezler. Yine de gözlemlenebilir farklılıklar son derece anlamlıdır.Tüm Mezolitik Avrupa toplumlarında görülen büyük miktarlarda biriktirilmiş istiridye kabukları -ve yetiştikleri yerlerde fındık, ceviz gibi kabuklu yemişler-, toplayıcılığın ekonomik önemine ilişkin olumlu tanıklıklardır. Her durumda az çok evcilleştirilmiş köpeklerin avda insanlara yardımcı oldukları düşünülebilir. Bir yerlerde muhafaza edi-

lip bugüne kadar ulaşan en eski oltalar ve ağlar, Kuzey Avrupa ormanlarının, uygun biçimde orman halkı veya Maglemaseanlar olarak isimlendirilen Mezolitik sakinlerince kullanılmıştır. Bunlar ayrıca bize taşıma araçlarına ilişkin ilk dolaysız kanıtları da -kayık kürekleri ve bir kızak ayağı- bıraktılar. Yine aynı halkın arasında en eski, oldukça yeterli doğramacı aletleri takımıyla -keskiler, keserler ve taş veya kemikten oluklu kalemler- karşılaşırız ve kavisli delgi ve çömlekçiliğe dair olumlu kanıtlar buluruz. Bu, insanlarca yapılan ilk yapay madde, Danimarka yakınlarında bir yerde icat edilmiş görünüyor, ama her ne kadar kolonistlerin Kuzey Avrupa'ya ulaştıklarına dair herhangi bir başkaca belirtinin bulunmasından önceyse de, Yakın Asya'nın daha erken Neolitik çiftçilerince kullanımından önce değil (18). Gerçekte iki alanın teknikleri tamamıyla farklıdır.

Mezolitik evreden ticarete ilişkin kanıtlar, daha sık bulunsalar da, Paleolitik evredekilerle aynı türdendirler. Savaş olgusu, okla vurulmuş bir adamın bulunmasından çıkarsanabilecek birkaç sonuçtan yalnızca biridir. Ama Bavario'daki Offnet mağarasında bir kırmızı toprak boya tabakası altında gömülü gövdesiz kafatasları kümesinden hareketle mantıksal olarak kafatası avcılığının varlığı çıkarsanmıştır. Bu kafataslarının yirmisi kadın dokuzu ise çocuk kafatasıdır. Bunlar, Okyanusyalıların bir kafatası avcılığı seferiyle açık bir savaş olmadan ele geçirmiş gibi göründükleri bir tür ganimeti çağrıştırıyorlar. Yanyamlığa hâlâ tanık olunmaktadır (19).

Kadınların yüksek bir toplumsal konuma sahip olduklarını gösterecek bugüne kadar ulaşmış hiçbir kadın heykelciği yoktur. Kırım ve Morhiban'daki ikili gömmeler (20), daha önce belirttiğim gibi, karşıt yönde bir şeye işaret ediyor olabilirler. Teviec mezarlığı, bazı bireylerin diğerlerinden daha yüksek bir itibara sahip olduğunu gösterir. Ama hepsi hepsi yalnızca bir düzine mezar vardı burada ve yalnızca üçü bu biçimde ayırdedilebildi. Bu üçünde gömülü olanların özel bir itibardan yararlandıklarını biliyoruz, ama bunu neyin sağladığı veya ne tür ayrıcalıklar getirdiği konusunda hiçbir fikre sahip değiliz. Bu noktada, soydan geçme şeflik sonucuna varmak kesinlikle çok erken bir varsayım olurdu.

Mezolitik çağ, uzun bir zaman -Kuzey Avrupa'da muhtemelen 5000 yıl, ya da tüm yazılı tarih kadar- sürdü. Doğal olarak bu dönemdeki kültür dizilişleri ayırdedilebilir, amaç çoğu durumlarda onların bileşenleri yalnızca, çakmaktaşı işinin özellikleri bakımından bir diğerinden farklıdır. Yalnızca Kuzey Avrupa düzlüğündeki daha ayrıntılı ve aydınlatıcı değişikliklerdir, ama bunlar kısmen çevre koşullarına gönderme yaparak açıklanabilir, çünkü kara ve deniz dağılımı, iklim, ormanların kompozisyonu dönem boyunca özsel değişimlere uğramıştır.Çevredeki bu değişimlere uyumlanma çabasından başka, mezolitik evrenin kendi içinde bölündüğü üç aşama boyunca görülen, ama biraz daha şüphe götüren, bazı ortak eğilimler çıkarsanabilir. Büyük oranda değişen yerel koşullara uyum sürecinde ortaya çıkan uzmanlaşma farklılıklarından kaynaklanan ama Kuzey Denizinin kabarması, Baltık alçak basıncının etkisi ve tamamen bağımsız kültürel geleneklere sahip halklarla temasın sonucu olan bir kültür çoğulluğu eğilimi görülür. Belki de, kimi gruplarda oturarak iş yapma alışkanlıklarının giderek artmasıyla birlikte balıkçılığın önemi de büyümüştür. I. Evrede, bilinmeyen kışlık konak yerlerinden belki de çok uzak yerlere yolculuk etmiş ren geyiği avcılarının yalnızca yaz kamplarını biliyoruz. II. Evrede ise, en iyi bildiğimiz,

avcılık ve toplayıcılık kadar balıkçılık ve kuş avcılığı için de kullanılmış geçici yaz kamplarıdır. III. Evrede, bazı toplumlar bu yarı göçebe yaşamı sürdürürken, bazı gruplar sahilin korunaklı düzlüklerinde kullanılmaya hazır istiridye yığınlarının yakınlarında daha yerleşik bir yaşama geçtiler. Çömlekçilik yapanlar başlangıçta yalnızca Ertebolle halkı olarak adlandırılan bir halktı.

Bu avcı-balıkçı kültürler, ilk çiftçilerin ortaya çıkışından sonra da Danimarka ve Güney İsveç'te bir süre boyunca ve Baltık'ın doğusunda çok daha uzun bir süre kendilerini sürdürdüler. Bu epimezolitik veya opsimiolitik vahşiler, çoğu yerde çömlekçiliğin eklenişi dışında, eski kültürlerini ve kalan eski araç-gereçlerin çoğunu değişmeden muhafaza ettiler. Seramik stilindeki değişimler aslında kültürlerin kronolojik açıdan dizilişini tanımlarlar, ama hiçbir genel toplumsal değişim keşfedilmiş değildir..Diğer yandan, Doğu Baltık'ın ve Merkez Rusya'nın opsimiolitik birstadial (gelişme derecesine göre düzenlenmiş) bütün olarak ele alınması, çok eski zamanlara ait oldukları inkar edilemeyecek ve muhtemelen yiyecek üreticisi barbarlarla ilişkilerinin çok az da olsa değişime uğrattığı vahşi toplumlar hakkında bazı önemli sosyolojik bilgiler sağlar.

Seksen (Gotland) (22) ile yüzelli (Onega Gölü) (23) mezarın bulunduğu mezarlıklar, elverişli koşullar altında oldukça geniş hacimli avcı-balıkçı toplulukların, tüm üyelerinin ortak bir gömme yerini kullanmasına muhtemelen hiç olmazsa her yılın bir bölümünde aynı kampta yaşaması bakımından pek de yeterli olmayan küçük bir bölgede yaşayabildiklerini göstermektedir. Gothand'da mezarlar yaşanılan barınakların içlerine veya aralarına kazılmıştır. Onega Gölü'ndeki Oleni Ostrov'da kazılmış 150 mezar arasında kadın ve erkeğin birlikte gömüldüğü çift kişilik mezarlar "hiç de seyrek değildi"; birinde iki kadın bir erkekle birlikte gömülüydü. Bu, böylesi mezarların bir tür *sati*'liği temsil ettiği inancını elbetteki güçlendirmektedir, ama onların tekeşliliğin kanıtları olarak yorumlanmalarına karşı bir uyarıdır. Öte yandan, çok açık biçimde cinsiyetleri belirtilmemiş ama erkekten çok kadın olmaları daha büyük bir olasılık olan heykelcikler Paleolitik çağdaki gibi kullanılmışlardır. Derin bir çukurda dikine gömülü erkek iskeletlerinin bulunduğu beş mezar, fevkalade ince işlenmişti. Bunlar önemli kişiler olmalı. Biri, öylesine zengin eşyalarla birlikteydi ki Rus kazıcılarca ona verilen "şef" (VOZHD) ünvanına layık olduğu hiçbir biçimde yadsınamaz.

Eski Dünya vahşilerine dair bu bilgileri, ilkin, biraz önce betimlenmiş olanlarla yakından ilişkili, Baykal gölü civarında Sibirya'nın orman bölgesindeki kültür dizilişlerini 1938'de Okladnikov tarafından tanımladıkları gibi özetleyerek tamamlayacağım.

Birinci aşama, yani Izakovo aşamasında yay , ok ve fırlatılır mızrakla yapılan avcılık hayatın temeli olmuştur. Her iki cinsiyete ait ölüler, silahları veya aletleri, süs eşyaları ve kapkacakları ile birlikte gömülürdü. Ardından gelen Serevo kültüründe balıkçılık aletleri de bulunur, ama avcılık, hâlâ daha önemli bir katkı sağlar. Büyük takviye, yani Mogol yayı kullanıma girer. Yaylar, küçük çocuk bedenleriyle birlikte de bulunabilen kadınların mezarlarına bile gömülür. Daha sonra, Kitoi kültüründe balıkçılık avcılıktan daha önemli hale gelmeye başlar; mezarlara yaylar değil, oltalar gömülür ve mezarlar belirgin bir farklılık gösterirler. En azından bir mezar, öylesine

olağanüstü zengin döşeliydi ki, sahibinin bir tür şef olduğu pekala düşünülebilir. Şimdi artık o bölgede yerel olarak doğada bulunmayan malzemelere rastlanması, bir tür ticaretin ilk işaretlerini verir. Çeşitli mezarlarda erkek iskeletlerine kadın cesetleri eşlik eder- *sati*. Son olarak, Glazzkovo aşamasında, balıkçılık, temel yaşam aracı haline gelir. Diğer ithal malların yanı sıra step çiftçilerinden belki de ticaret yoluyla alınan bakır eşyalar çok düzenli olarak elde edilebilmiş değildir. Ama savaş olgusu, şimdi, silahlar ve hatta kemik parçalarından yapılma zırhlarla kanıtlanır. Yoksul ve zengin mezarlar bir zıtlık oluştururlar. Bazı zengin mezarlarda, kendi mezar eşyaları bulunmadığı için bir köle olarak değerlendirilebilecek ikinci bir iskelet bulunur. Bir zengin mezarda (25) bir erkek ve kolların arasında bebek bulunan bir kadın gömülüydü. Kadın, eş olduğunu gösterecek şekilde zengin biçimde giydirilmiş, ama oklarla vurulup öldürülmüştü. Rus meslektaşlarım bu *sati* olgusuna ve vahşilik aşamasındaki bir ataerkil aileye ilişkin kanıt olarak kabul ediyorlar.

Böylece arkeolojik kayıtın toplumsal örgütlenmeye ilişkin kanıtlar bakımından yetersiz veya Alt Paleolitik dönem göçebe aşiretleri hakkında ise bunlardan yoksun olduğunun anlaşılması üzüntü vericidir, ama şaşırtıcı değildir. Eldeki kırıntılardan herhangi bir genellemeye varmak mümkün değildir. Daha fazla veri sunan Üst Paleolitik ve Mezolitik dönemlere ait kayıt da tek yanlıdır. Bunlar Buzul Çağı Avrupası'nın ve Erken Buzul-sonrası zamanlardaki kuzey orman bölgesinin çevre koşullarına adapte olmuş bir ekonomi ve maddi kültürün açık bir tablosundan daha fazlasını sunamazlar. Bir yiyecek toplama ekonomisindeki teknolojik gelişme konusunda bile bir genellemeye ulaşmak için yeterli bir temel yoktur. Hatta, çok sınırlı olan sosyolojik çıkarımların genelde vahşiliğe özgü toplumsal örgütlenme biçimleri ve kurumlarına dair genellemeleri doğrulaması daha az olanaklıdır.

Bununla birlikte, kafa avcılığı, yamyamlık, bir tür büyü ve hatta ilk hasat sunumlarının, maddi olarak daha ileri toplumların "bozucu" etkilerinden uzak kalabilmiş kimi vahşilerce o zamanlar hâlâ daha uyguladığı açıktır. Ve çift kişilik mezarlara ait kanıtlara göre, vahşi kadınların bile barbar ve uygar kızkardeşleri kadar erkek egemenliği altında tutulmuş olabilirler.

Son olarak, Onega Gölü'ndeki Epimezolitik mezarlık, barbar çiftçilerle ilişki yoluyla ciddi biçimde bozulması pek olası olmayan vahşiler arasında bir tür şefliğin varolduğunu gösteriyor. Kabul edilmelidir ki, bu kanıt koronolojik olarak geç bir devreye aittir, ama teknik olarak mezolitik düzeyden çok daha ileri olduğu açıkça anlaşılabilecek bir aşamaya değil.

ALTINCI BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Garrod,McCown ve Bate,**The Stone Age of Mount Carmel** (*Mount Carmel'in taş çağı)* (Cambridge;1937) sayfa 95-8
(2) Blanc, **"I Paleantropi di Saccopastore e del Circeo" Quartar**,IV (1942) sayfa 35
(3) A t Chou kou tien,Weidenreich,**Bulletin Geological Society of China**,XIX (1939) ve **"The Skull of Sinanthropus pekinensis"** (*Sinanthropus pekinensis'in kafatası)* **Palaeontologi Sinica**,D,10 sayfa 189
(4)Caton Thompson **"The Aterian Industry"** (Huxley Lecture),**J.R.A.I.** (1946) sayfa 2 Karşılaştırın, **La Cueva del Parpallo** (Madrid;1942)
(5) Martin,Quimby,ve Collier, **Indians Before Columbus** (*Kolomb'tan önce kızılderililer)* (Şikago;1947)
(6)Windels,**The Lascaux Cave Painting** (*Lascaux Mağra Resimleri)* (1949) sayfa 51-3. Kuzey Almanya'da ,üst-paleolotik dönemdeki Hamburg yerleşim alanlarında kuşku duyulmaz bir biçimde oklar ve okbaşları bulunmuştur. Karşılaştırın Rust, **Die altsteinzeitliche Renntierjagerlager Meiendorf** (1947)
(7) **Quartar**,I (1938) sayfa 150-60
(8) Clarc, **Ant.J.**,XXVII (1948) sayfa 45-50
(9) Zamiatnin,**"Gagarino" Izvestia GAIMK** (1935)
(10) **S.A.**, V (1940) sayfa 279 ; karşılaştırın **K.S** ., IV (1940) sayfa 36 ve Childe **Antiquity** XXIV (1950) sayfa 4-11
(11) **"Sotsialno-ekonomicheskii stroi drevnikh obitatelei Timonovski paleoliticheskoi stoyanki " Sovietskaya Etnografia** (1935) sayfa 3
(12) sık sık betimleme için örneğin; Obermaier, **Fossil Man in Spain;**(*İspanya'da insan fosilleri)* ; Boule, **Fossil Man** (*Fosil insan)* figür 201
(13) Bol illüstürasyon için örneğin, Burkitt,**The Old Stone Age** (*Eski Taş Çağı)*
(14) 1948'de British Association Bölüm H'da L.A.Armstrong tarafından tanımlandı.
(15) Karşılaştırın Luquet,**L'Art et la religion des hommes fossiles** *(İnsan fosillerinde sanat ve din)* (1926) sayfa 171 **Quartar** IV sayfa 163
(16) Rust,Meiendorf, sayfa 110;**Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Steelmoor** (1943) sayfa 133
(17) Childe'ta özet, **Dawn**(*Şafak)*, Bölüm I
(18) **" The Culture Sequence in Northem Europe "** (*Kuzey Avrupa'da kültür dizilişi"* **Annual Report University of London Institute of Archceology,** 4 (1946-7)
(19) Mathiassen'de Degerbol vs.,**"Bobladsen Dyrholmen"** K.Dansk. Videns.Selskab. ark.kunstbist. Skrifter,I,I (Kopenhang;1942) sayfa 118 v.d
(20) I.P.H. Mem.18 (1937); bak not 2,sayfa 43
(21)**Epimesolithic:** *Bu terim Neolitik çağda mezolitik(mesolithic) ekonomiyi (avcılık, balıkçılık, toplayıcılık) muhafaza eden ve cilalanmış baltalar ya da çömlekçilik gibi özellikler sergileyen Neolitik kültürlerle ortaklıklar gösteren kültürler için kullanılır.*
(22) **Acta Arch.**,X (1939) sayfa 61
(23) **S.A.**,VI (1940),sayfa 46-62
(24) **Vestnik Drevnei Istorii**,I (1938) sayfa 246-56
(25) **K.S.**, VII (1940) sayfa 90-3; karşılaştırın,IX (1941), sayfa 6-14.

VII. BARBARLIK DÖNEMİ KÜLTÜR DİZİLİŞLERİ: (1) ILIMAN AVRUPA

Avrupa'nın ılıman orman bölgesinin çeşitli illerindeki tarih öncesi anıt ve kalıntıların çok dikatli ve sistematik biçimde gözden geçirilmesi, kültürel dönemlere ait iyi tanımlanmış dizilişlerin tanınmasıyla sonuçlandı. Bu dizilişler, Merkez Avrupa, Danimarka ile birlikte Güney İsveç, Aşağı İngiltere ve Britanya Yüksek Yaylası'nda en iyi biçimde tamamlanmış durumdadır, ama herbir bölgede ayırdedilebilir dönemlerin sayısı değişkenlik gösterir. Her bir dizilişteki çoğu dönemlerde, üretim düzeni ve ekonominin oldukça elverişli bir tanımlamasının yapılması için yeterli kanıtlar ve toplumsal örgütlenme biçimi ve düzeyine dair bazı işaretler vardır. Tüm bölgeyi az veya çok bir doğrulukla temsil edebilecek en azından teknolojik ve ekonomik gelişmedeki aşamaları betimlemek, karşılaştırma yöntemiyle mümkün olacaktır. Ama belirtilen dört bölgedeki aşamalar arasında tam bir tekabuliyetin olmadığı da görülecektir.

Bu ayrımlar şaşırtıcı değil; çünkü bu dört bölge bir dereceye kadar farklı çevreleri temsil ederler. Gerçekte hepsi, yıllık yağışın düzenli biçimde dağıldığı ve doğal olarak sürekli ormanlarla kaplı bir bölgede yer alır, ama toprak ve iklimleri farklıdır. Merkez Avrupa burada aslında Orta ve Üst Tuna, Vistül, Oder, Elbe ve Ren havzalarının lös toprakları anlamına gelir. Lös, çok ilkel aletlerle bile tarım yapılabilen ideal bir topraktır ve yaprak döken ağaçlardan oluşmuş ormanı besler. İklim, sıcak yazları, soğuk ama aşırı soğuk olmayan kışlarıyla daha ziyade kıtasaldır. Kuzey Avrupa, verimsiz oluşu nedeniyle yalnız kozalaklı ağaçların yetişebildiği değişken topraklar sağlayan buzultaşlarla kaplıdır. Daha üst bir enlemde yer alması nedeniyle yıllık ortalama sıcaklığı daha güneydeki bölgelerden düşüktür, ama denizin, iklimi yumuşatıcı etkisi sayesinde kış soğuğu nadiren Yukarı Tuna Havzası'ndakinden daha aşırı olur. Son olarak, bir ada olan Britanya'da iklim, genelde, en çok Yüksek Yayla Böl-

gesinde göze çarpan aşırı yağmur eğilimi ile birlikte, yumuşak bir okyanus iklimidir.

Aşağı-ova bölgesinde oldukça verimli bir çeşit toprak bulunsa da, bu balçık bir topraktır ve ilkel aletlerle tarıma uygun değildir. Ama tebeşir yaylaları ve kireçtaşı kayaları, kendilerine özgü biçimde, Merkez Avrupa'daki lös toprakları kadar çekici topraklar sunar. Cornall, Galer, Kuzey İngiliz kontlukları ve İskoçya'yı kapsayan Kuzey YüksekYayla Bölgesi, yalnızca engebeli ve dağlık değil, ama aynı zamanda, son buzultaşlarıyla örtülü yerler hariç, asit salgılayabilen eski kayalardan oluşmuş verimsiz topraklardır.

Tipik bir bölgedeki ardışık kültürel dönemlerin konuya en uygun özelliklerinin özet bir betimlemesi ile işe başlamak ve ancak ondan sonra eldeki malzemeyi daha şematik stadial (gelişme dereceli) bir biçimde düzenlemek uygun olacaktır. Özel olarak Yukarı Tuna havzasını ele alarak Merkez Avrupa'nın lös topraklarını inceleyelim.

Tuna Havzası 1. Devrinde kırsal ekonomi, çapalarla işlenen küçük toprak parçalarında yapılan buğday ve arpa ekimine dayanmıştır. Bu küçük toprak parçaları verimliliklerini yitirir yitirmez terkedilirlerdi. Burada tarıma bitişik olarak daima sığır, domuz ve birkaç koyun ve keçi de beslenirdi. Ancak hayvan çiftçiliği ikincil bir rol oynamış görünüyor; inekler ve domuzlar için uygun olsa da yaprak döken ormanlar, sürülerin genişlemesi için elverişli değildi(3). Yiyecek teminine avcılığın katkısı pek önemsenmiş görünmüyor. Ulaşım ve iletişim su yollarıyla gerçekleştiriliyordu. Gerekli tüm araç gereçlerini yerel malzemelerden yapabilen topluluklar içinde veya arasında endüstriyel bir uzmanlaşma olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Bununla birlikte, eldeğirmenleri ve keserler için gerekli en iyi taşların bazen yüz mil ötelerden taşındıkları, hatta kapkaçakların üretildikleri yerlerden elli mil uzağa götürüldükleri olmuştur. Son olarak, bu ara ara yapılan ve düzensiz kısa mesafe "ticaretine" ek olarak Akdeniz'den SPONDYLUS GAEDEROPİ kabukları ithal ediliyordu.

Bilinen yerleşim birimleri, onüç kadar evden oluşan köycüklermiş gibi görünüyor(4). Bunların bazıları, tek bir doğal aileden çok bir klanın oturabileceği kadar büyüktür.- 27,5 m. uzunluğunda ve 6,1 m. genişliğinde- Tahıl ambarlarda saklanıyordu, ama bunların barınaklarla ilişkisinden hareketle, saklanan tahıl üzerinde hanelerin mülkiyet haklarına ilişkin her hangi bir sav ileri sürülemez. Ne bir şefin ikametgahı olarak göze çarpan bir bina ne de rütbe farklılıklarına işaret eden mezar eşyaları vardır. Kadın figürleri çamur üzerine yapıldı veya çömlek vazolara resmedildi. Tapınak olarak kabul edilebilecek hiçbir büyük yapı bulunmamıştır. Savaş silahlarının olmaması dikkat çekicidir.

II. Devirde kırsal ekonomi, hayvan çiftçiliğine güvenin artışıyla daha iyi dengelenmiş görünüyor. Dahası, yerleşim yerlerinde av hayvanı kemikleri ve avcılık - belki de savaş- silahlarının ortaya çıkmasından da anlaşılacağı gibi yabani doğal yiyecek kaynakları da kullanılmıştır. "Ticaret" Macar obsidianı (yanardağdan çıkan koyu renkli çok sert taş. Eski zamanlarda okbaşı ve bıçak yapımında kullanılırdı. - ç.n.) gibi materyalleri kendi doğal kaynaklarından üçyüz mil kadar ötelere yaymış olmasına karşın hâlâ arasıra ve küçük miktarlarda yapılan birşeydi.

Yerleşim alanlarının büyüklüğü, ellibeş ile seksen mezarın bulunduğu mezarlıklardan ve yirmi üç evden oluşmuş bir köycükten hareketle çıkarsanabilir. Dönemin

bilinen tüm evleri mütevazi boyutlardadır; genellikle 30 feet uzunlukta 18 feet genişliğinde olan bu evler ancak doğal ailenin barınabilmesine elverişlidir. Hiçbiri şef sarayı olma özelliklerini taşımazken, hiçbir mezar "kral mezarı" gibi görünmemektedir. Bir mezarlıktaki iki çiftli mezarın birinde pek bir şeyin olmaması mülkiyet sahipliği ile köle kurbanlığının varolduğuna ilişkin göstergeler olarak ele alınabilir(5). Birkaç örnekte kadın ve erkeklerin birlikte gömüldüğü görülmüştür (6). Eğer bu ataerkil aile için bir kanıtsa, şimdi 1. Devirde olduklarından daha yaygın olan kadın heykelciklerinin de anaerkinin göstergeleri oldukları aynı ölçüde ileri sürülebilir. Bu devirde hayvan, kuş ve ev modelleri de yapılmıştır, ama erkeklik uzvunun ve erkeklerin değil.

Bazı yerleşim alanları tahkim edilmiştir ve bu durum, silahların varlığıyla birlikte, savaşlar yapıldığını kanıtlar. Aynı zamanda, tarih öncesi araştırıcıları, II. Devirde, muhtemelen başlıca nitelikleri aynı olan ama çömlekçilik, ev mimarisi, süs eşyaları ,hatta gömme ayinleri gibi noktalarda ayrı gelenekler sergileyen birkaç kültürü tanıyabilirler.

III. Devirde, kültürlerin daha fazla bir çoğalışını gözlemleriz. Genelde kırsal ekonomideki ağırlık tahıl yetiştiriciliğinden hayvan besleyiciliğine ve avcılığa kaymıştır, ama bütün toplumlarda aynı oranda değil. Gerçekte, biri şimdi çıkıp; çoban kabilelerin tarımcı barbarlar kitlesinden ayrılmasından dem vursaydı, "çoban kabileler"in bile tahıl ekimi yaptığını hatırlamamızı sağlamaktan başka bir şey yapmış olmazdı. Bu dönemde koyun sürüleri de dokuma endüstrisine yün sağlayabilecek ölçüde çoğalmıştır(7). Diğer yandan, bazı toplumlar arasında, sabanla yapılan tarımın küçük toprak parçalarını çapalarla işleme yönteminin yerini almaya başladığını gösteren işaretler vardır(8). Çobanlığın Ilıman Avrupa'da bu dönemde aslında sığır ve domuz besleyiciliği anlamına geldiği noktasında diretilmeli ve bu tür hayvan yetiştiriciliğinin göçebelikle orman kesip yakma yöntemiyle yapılan tahıl yetiştiriciliğinden daha fazla bağdaşır olmadığı, belki de daha az bağdaşır olduğu ısrarla ileri sürülmelidir. Yine yenilen evcil hayvanlara kıyasla yabanilerin oranındaki bir artış, doğal kaynaklardan daha tam bir yararlanışa, belki hatta sürülerin daha ekonomik bir ele alınışına işaret eder, ama hiçbir surette vahşiliğe doğru bir "geri dönüşe" değil(9).

Atlar, evcil çiftlik hayvanları arasına dahil edildi ve her olasılıkta ulaşım için kullanıldı. Orman bölgesinde Mezolitik zamanlardan beri bilinen kızaklara koşulmuş olabilirler, ama henüz tekerlekli araçların olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur.

Bilinen endüstriler, topluluk içinde hâlâ herhangi bir iş uzmanlaşması olmaksızın sürdürülebildi. Ama, üstün nitelikli bir kayanın kesilip yontulduğu balta atölyelerinin keşfi ve en azından yarım gün çalışan uzman gruplarca toplanmış, kazıp çıkarılmış, hatta eritilmiş olması muhtemel bakırın yeni başlayan kullanımından, topluluklararası uzmanlaşmanın varolduğu sonucuna varılması gerekir. Avusturya göllerindeki bazı köyler, bu göllerden çıkan nehirler yoluyla teknelerle aşağılara taşınabilmiş bakırdan sağladıkları ticaret geliriyle yerel yiyeceklerine dışardan katkı sağlamış olabilirler. Ve bir arkeolojik kültürün yaratıcılarının -Beaker halkı olarak anılırlar- geçimlerini büyük ölçüde ticaretle sağladıkları düşünülmektedir. Bölgeler arasında ürün değiş tokuşu, her ne kadar düzenli ticaret olarak tanımlanmak için hâlâ oldukça düzensiz olmasına karşın, herhalde önceki dönemden daha sıkça görülen bir şeydi.

Bilinen bütün yerleşim alanları ya doğal ya da yapay olarak tahkim edilmiş olmasına karşın savaş silahlarına verilen önemden askeri ilişkilerin varolduğu sonucu çıkarılabilir.

III. Devrin birkaç kültürü yalnızca mezarlardan biliniyor. Böylesi mezarlıklar, altmış mezardan daha fazlasını kapsar görünmüyor. Diğer yandan, köyler, elli kadar -küçük- ev veya kulübeden oluşmuş olabilir(10). Hiçbir köyde şef evine benzer birşey bulunmamıştır, ama daha çobansal toplumların birinde(11) toprak tümsekler altındaki ölü evlerine yapılmış gömmelerin şeflere ait olarak kabul edilmesi mümkündür. Erkek ve kadının aynı mezara gömülmesi hâlâ görülür ve şimdi artık anaerkinin işaretleri oldukları öne sürülebilecek kadar çok kadın heykelciği de yoktur; yerlerini bazen doğa ve koç modelleri almıştır. Gerçekte, III. Devir savaşçıl, çobansal ve büyük bir olasılıkla ataerkil bir düzenin ortaya çıkışına tanık olur, ama toplumun herhangi bir biçimde sınıflara bölünmesine kesinlikle değil.

IV. Devir, yerel Bronz Çağı'nın birinci, yani "Erken" evresiyle çakışır, ama III. Devir'den onların kırsal ekonomide köklü bir değişiklikle değil,ama düzenli ticaretin kurulması ve bir sonuç olarak, silahlar, süs eşyaları ve zanaat aletleri için metal kullanılması ile ayırdedilir. Bu durum, full -time uzmanların varlığını gerektirir, ancak bunlar yerel bir grubun yerleşik üyeleri olmaktan çok gezici tüccar-sanatkarlardır. Bu dönemde, metalin Merkez Avrupa içindeki yayılımı başka maddelerle birlikte ticaretin konusu olduğu gözüküyor.Arkeolojik kayıtta en kolay tanınan kehribar ticaretinin "uluslararası" olduğu açıkça görülebilir. Jutland ve Sambland'da büyük miktarlarda toplanan çamsakızının bir kısmı, sadece boncuklar da olsa, Merkez Avrupa barbarlarına ulaşan bazı uygarlık mamullerine karşılık, Girit ve Yunanistan'daki uygar devletlerde bir pazar buldu. Tuna havzası barbarlığının IV. Devri yaşanırken Akdeniz toplumları uygarlığı gerçekleştirmiş durumdaydılar. Bu nedenle, Ilıman Avrupa'da düzenli ticaret ve bir maden endüstrisinin gelişmesi için gerekli sermayenin en azından bir bölümünün, Doğu Akdeniz'in uygar toplumlarında birikmiş toplumsal artıktan geldiğini ileri sürmek mümkündür. Ama metal, IV. Devir'de Alpler'in kuzeyinde hâlâ kıt ve pahalıydı ve daha çok silahlar ve süs eşyaları için ve yalnızca doğallıkla nehir yollarını izleyen ana ticaret yolları üzerinde yaşayan toplumlarca kullanılmıştır. Aradaki yaylalarda yaşayan daha çobansal kabileler ise tümüyle Neolitik kaldılar.

Tizsa boyundakiler hariç IV. Devir'den hiçbir mesken bilinmiyor ama mezarlıklarda şimdi yüzün üzerinde mezar görülebiliyor(12). İçlerinde herhangi bir şef mezarı ayırt edilemese de, erkek ve kadınlar hâlâ birlikte gömülebiliyor. Yalnız, tuz ve maden yönünden zengin ve birkaç ticaret yolunun kavşağında yer alan Saale Vadisi'nde büyük toprak tümsekler altındaki ölü evlerindeki zengin mezar eşyaları ve galiba insan kurbanlar eşliğinde yapılmış birkaç gömme, özel bir toplumdaki kutsal krallık kurumunun yalıtık kanıtları olarak göze çarpar. Ve bu krallar herhangi bir hanedanlık kurmuş değillerdir.

V. Devir, metalin ova tarımcıları arasında olduğu kadar çobanlar arasında da daha yaygın bir kullanımıyla ayırdedilir.

VI. Devir'de kırsal ekonomi ve endüstri bir dönüşüme uğradı. Nihayet, sabanla yapılan tarım, küçük toprak parçalarında yapılan ekip biçmenin yerini alırken or-

man kesip yakma yöntemi yerini ekim ve nadasın birbirini izlediği bir yönteme bıraktı. Koyunların anızlar ve nadaslı tarlalarda otlayabilmesi sürülerin önemli ölçüde artmasını getirdi(13).

Ulaşım, şimdi, savaş makinaları olarak da işlev gören at koşulu iki tekerlekli arabalar biçimindeki tekerlekli araçların kullanılmasıyla açık bir şekilde hızlanmıştır. Metal aletler, yalnızca sanatkarlar tarafından hoş işler için değil, aynı zamanda çiftçiler tarafından ormanda arazi açmak ve ekin biçmek ve madenciler tarafından maden cevherini parçalamak için de kullanılmıştır.

Böylece, çoğu topluluklarda, yerleşik bronz-işleyiciler ve muhtemelen birkaç başka uzman bulunmuş olmalıdır. Diğer yandan, büyük ölçüde tamgün uzmanlardan oluşmuş oldukça varlıklı olan bu topluluklar tunç, metal ve belki de diğer materyallerin çıkarılıp işlenmesini iş edinmiş olmalı. Doğu Alpler'de kavurma tavaları ve arıtma fırınları ile birlikte gerçek tuz ve bakır madenciliği keşfedilmiştir(14). Sürekli 180 işçinin çalıştığı Mitterberg ana damarı, 20 ton civarında bir yıllık bakır verimi sağlıyor ve her yıl maden kuyuları ve galeriler için gerekli kereste hariç, arıtma fırınları için yalnız odun olarak 7.6 hektarlık orman tüketiliyordu.

Düzenli ticaret, işlenmemiş malzemelerin ve bronz çanak, kazan ve miğfer türünden işlenip bitirilmiş nesnelerin tüm bölgelerde dağıtımını sağladı ve Tuna Havzası mamülleri Ukrayna, İskandinavya, Britanya ve İtalya'ya ulaştı(15). Uygarlaşmış Akdeniz toplumlarıyla yapılan alışveriş, devrin başlangıcında, kehribarla en iyi biçimde kanıtlanır. Kehribar, Miken Yunanı'nda daha erken olarak, ama Yunan kolonileri ve Apenin yarımadasının Etrüsk kentlerinde ancak VI. Devrin kapanmasından önce daha yakın bir uygar pazar buldu kendine.

Böylesine etkin bir ticaret, toplumsal olarak ortak ölçü standartlarının kabulünü gerektirdi. Bugüne kadar gerçekten süregelen kurşun ağırlıklar(16), Doğu Akdeniz'in uygar toplumları arasında daha önceden kabul edilmiş standartların, şimdi de barbarlık Avrupası'nda, en azından tüccarlar arasında kabul edildiğini gösteriyor. Altın yüzükler değiş tokuş aracı olarak kullanılmış olabilir. Bu tür değer standartlarının kullanılması yeni bir servet anlayışının belirtisidir.

Diğer yandan, savaş, arkeolojik kayıtta hâlâ hakim bir olgu olarak gösterir kendini. Çoğu yerleşim yerleri sağlam bir biçimde tahkim edilmiş durumdadır; kılıçlar bronz işleyicilerin en çok göze çarpan ürünleri arasında yer alır. Bununla beraber, bu metal silahlar ve daha çok da döğme bronzdan kalkan ve miğferler, çok pahalı olmalı. Uzman arabacılarca yapılan ve özel olarak eğitilmiş atlara çektirilen savaş arabaları yalnızca, hâlâ, oldukça yetersiz toplumsal artığı ele geçirip biriktirebilen çok az sayıda kişilerce alınıp kullanılabilmiş olmalıdır. Bu nedenle, Miken'Yunanı'ndaki gibi, ekonomik kudretiyle olduğu kadar kesin bir silah tekeli kurarak da kendini güçlendirmiş bir şefliğin varolması beklenmelidir.

Wurtemberg'de Federsee üzerinde bulunan Buchau'daki bir yerleşim, ilkin 38 küçük kulübeden, ama aynı yerde bulunan sonraki bir yerleşim ise dokuz büyük çiftlik evinden oluşuyordu. Daha sonrakilerden her birinde ise, en azından sığırların ahırlarda beslenmesine, çiftlik hayvanları ve tarla ürünleri üzerinde özel mülkiyetin varlığına ilişkin sözgötürmez kanıtlar sağlayan birer ahır ve tahıl ambarı bulunuyordu. Bu, başka yerlerde de saptanmıştır. 200 ila 400 kadar mezar bulunan kül mezar-

lıklar (* yakılan cesetlerden kalan küllerin koyulduğu kapların saklandığı yerler - ç.n.) yerleşim birimlerinin genişlediğinin en iyi kanıtlarıdır(18). Kül mezarlarındaki gömmeler genellikle eşya bakımından yoksuldur. Bu durum, silahlar ve bronz vazolar türünden servetin, sahibinin şahsi bir uzantısı olmaktan çok miras olarak devralınabilir bir servet sayıldığı anlamına gelebilir. Biraz daha zengin birkaç mezar, özellikle Buchau gibi çağdaş yerleşim alanlarındakiler, şeflere ait mezarlar olarak kabul edilebilir. Diğerlerinden oldukça daha büyük ve daha geniş olan bir ev, güvenle bir köy başkanına atfedilebilir. Yunanistan, Mısır ve Mezopotamya'daki III. ve VII. devirlere ait "kral mezarları"na benzemeyen bu mezarlar ve barınaklar, halk mezarlarından bir ölçüde farklı ama aynı türdendir. Tam anlamıyla yerel düzeyde oluşmuş otoriteden daha fazlasına sahip kralların izine hâlâ rastlanmaz.

Ölüyü yaktıktan sonra yapılan gömmelerden kadınların durumu ve kölelerin varlığına ilişkin hiçbir kanıt elde edilemez. Doğal madenleri çıkarıp-işleme endüstrilerinde kullanılan işgücü kuşkusuz örgütlenmiş ve bağlantılandırılmıştı, ama bu işgücünün kölelere ait olup olmadığına ilişkin elde hiçbir kanıt yoktur. Hiçbir Geç Bronz Çağı tapınağı bilinmiyor. Taşınabilir ayin nesneleri ve tılsım kolyeleri kullanılmış ve mezarlara gömülmüştür. En iyi kanıtlanan yamyamlık olaylarının bazıları Tuna Havzası VI. Devrindeki Bohemya'dan gelir.

Tuna Havzası VII. Devri, Birinci Demir Çağı ya da arkeolojinin terminolojisiyle söylersek Hallstatt devri ile çakışır. Bu devir, VI. Devir'den ilk elde, aletler ve bazı silahlar için bronzun yerine demirin yaygın bir kullanımı ile ayırdedilir. Bakır ve kalay cevherlerinden daha yaygın olarak bulunan demir cevherinden yapılmış metal aletler, şimdi, önceki dönemdekilerden daha ucuzdu ve daha geniş açık alanlar açma ve drenaj işlemleri için kullanışlıydı. Bu sayede, ekip biçme ve otlatma için daha geniş topraklar açılabiliyordu.

Yan endüstrilerde ise bunları izleyen herhangi bir genel büyümeye rastlanmaz, ama özellikle Moravya, Silezya, Batı Almanya ve Loren demir cevherleri etrafında yeni maden çıkarma ve işleme endüstrileri gelişmiştir. Metal, uygarlaşmış Asurlular'ca da standart olarak tanınan bir biçim verilmiş külçeler halinde taşınmıştır. Demir cevheri öyle çok yerde bulunuyordu ki, pek çok topluluk demiri bizzat kendi olanakları ile elde edebiliyordu, ama ticaret yine de Tuna Havzası VI. Devrinde ulaşılmış düzeyden aşağı düşmüş görünmemektedir.

Öte yandan, VII. Devrin ikinci kesin özelliği uygar pazarlara yakınlığından ileri gelir. Barbarlık ürünlerinin -metal, tuz, köleler- müşterileri yalnızca Merkez İtalya'daki Yunan kolonileri ve Etrüsk devletleri değildi, aynı zamanda bu uygarlaşmış pazar, M.Ö. 600 yılları civarında, Po Ovası'nın Etrüsklerce ilhakı ve Marsilya'da bir Yunan kolonisinin -Massilia- kurulmasıyla ılıman bölgenin tam sınırına dayanmıştı. Bunun bir sonucu olarak uygar dünyanın "lüks malları" -metal eşya, Attic vazolar, şarap- artan bir akışla Alpler'i aştı(21). Bu düzenli akış içinde nihayet tamamen uylaşımsal bir değer standardına ulaşıldı ve madeni sikkeler biçiminde değilse de Etrüskler ve daha önce de Yunanlılar arasında geçerli olanlara benzer spitler(22) (metal parçaları -ç.n.) biçiminde mübadele aracı -para- çıktı.

VII. Devrin üçüncü ayırdedici yeniliği, atların binek hayvanları olarak kullanılmasıdır(23). Bu, iletişimi hızlandırdı ve savaş yöntemlerinde devrime yol açtı. Yeni

askeri kuvvet -süvari birlikleri-, ağaçtan yapılan ve savaş alanında sık sık arızalanan savaş arabaları kullanan birliklerden çok daha etkili olmuş olmalıdır.

Şimdi 1000'den fazla mezarı kapsayan mezarlıklardan(24) ve 4,8 hektar veya daha da geniş bir alanı kaplayan ve muazzam tahkimatlarla kuşatılmış yerleşim alanlarından hareketle çok büyük bir nüfus büyümesi olduğu sonucuna varılabilir. Pratikte iki tip yerleşim alanı ayırt edilebilir. Biraz önce belirtilen, ilçe veya kasabaya ait büyük kalelere (genellikle yüksek tepelerde kabilelerin saldırılar karşısında sığınabilmeleri için tahkim edilmiş yerler) ek olarak çok sayıda daha küçük, aşağı yukarı iki hektarlık, tahkim edilmiş alanlar, yani açıkçası köy veya köycükler bulunmaktadır. Bu son sözü edilenlerden biri olan, Goldberg(26), ahırı ve ambarı olan bir düzine çiftlik evini ve yerel şefin kalesi olduğu açık, surlarla çevrilerek güçlü biçimde tahkim edilmiş bir alan içindeki büyük bir malzeme binasını kapsıyordu. Tahkim edilmiş büyük bir kasabada bir kral veya büyük şefe ait bir saray bulmayı umabiliriz.

Cenaze törenlerine ilişkin kayıt bu beklentiyi güçlendirmektedir. Pek çok mezarlıkta yapılmış kazılar, farklı toplumsal konumlara denk düşen üç defnetme(27) biçiminin olduğunu gösteriyor -(yoksul biçimde döşeli olarak ve genellikle yakıldıktan sonra) küçük toprak tümseklerin altına gömülmüş çoğunluk; eğer erkekse kılıçlar ve diğer askeri donanımlar da olmak üzere daima zengin eşyalar eşliğinde büyük toprak tümseklerin altına gömülmüş çok az sayıda iskelet; bir savaş atına ait süslü koşum takımları, değerli madenden oluşmuş hazineler ve Akdeniz'den gelen ithal mallar eşliğinde bir cenaze arabasıyla birlikte gömülmüş bir savaşçının bedeninin bulunduğu, muazzam büyüklükteki toprak tümseklerin altında olan çok az sayıdaki sütunlu mezarlar veya ölü evleri(28). Bu kral mezarları, böylece, yerel toplulukların küçük krallıklar olma doğrultusunda etkili bir politik birleşmeye yöneldiklerine ilişkin ilk kesin kanıtı sağlarlar.

VIII. Devir -İkinci Demir Çağı, sıkça da La Tene(29) olarak isimlendirilmiştir- daha Hallstatt zamanlarında etkin olan eğilimlerin sonuçlarını açığa vurur. Çiftçilik, metal saban, aletlerdeki diğer geliştirmeler ve ahırda beslenen sığırlar için yem hazırlama gibi teknik ilerlemelerle daha üretken kılınmıştır.

Üretilebilir artı ürün, şimdi, dönel eldeğirmeni türünden işi kolaylaştırıcı aletler üretebilen çeşitli uzmanlaşmış zanaatkarları tam olarak geçindirmeye yeter(30). Nüfusun yoğunlaştığı pek çok merkez, yorucu biçimde elle bireysel olarak yapılmak üzere kapkacak yapımının havale edildiği kadınların yerini, çömlekçi tekerleği kullanarak *en masse* (kitlesel) çömlekçilik üretimi yapan uzmanların almasını mümkün kılabilecek büyüklükteydi. Barbarlık üsluplarına uyarlanmış klasik biçimler ve motiflerde başarılı metal işçiliği örnekleri veren sanat ustaları, bir meydandan diğerine dolaşıp durdular(31).

Barbarların hem kendi aralarındaki hem de Yunan ve Roma uygarlıkları ile olan ticareti genişlemeyi sürdürdü. Önce Yunan sikkeleri geçerli para olarak kabul edildi, daha sonra ise kendi paralarını çıkarmaya yönelen barbar kabilelerce bunların taklitleri yapıldı.

Devrin başlangıcında, Etrüskler'den, Geç Bronz Çağı biçimlerinden muhtemelen daha sağlam ve geliştirilmiş bir savaş arabasının alınması, askeri taktiklerde bir dönüşüme yol açtı. Ardından fırlatılır silahlar, özellikle sapanlar etkili biçimde geliştirildi.

İlk önce kral mezarları her zamankinden daha göze çarpıcı ve şaşalıydı, ama bunlar devrin başlangıcıyla, Ren vadisi ve Tuna havzasıyla sınırlıydılar. Erken La Tene evresinde bile daha yaygın olarak görülenler, ölünün bir araba ile gömüldüğü az sayıda mezarın yer aldığı mezarlıklardır. Azınlığı oluşturan bu mezarlar, her ne kadar zengin biçimde döşenmişlerse de, "Kral Mezarları" denilmek için sayısal olarak çok fazla -Marn üzerindeki Thuizy'de yetmişdört tane vardı- görünüyorlar. Bunlar elbette bir yönetici sınıfa aitti, ama monarşi yerini aristokrasiye bırakıyordu. Sezar'ın sözleri, kuşkusuz bu varsayımı güçlendirmektedir. Sezar döneminden itibaren arabalı gömmeler bile bilinmiyor. Gerçekte, fetih öncesi en zengin La Tene gömmesi (32), bir marangoza aitmiş gibi görünüyor ve ustalaşmış bir zanaatkarın yüksek bir toplumsal konuma ulaşabileceğini kanıtlıyor.

Thuizy'deki(33) yetmiş dört arabalı gömme arasında en az yirmidokuz tanesinde birer erkek iskeletinin yanı sıra birer kadın (bir kısmı, ama çoğu değil, görece genç ti) iskeleti de bulunuyordu. *Sati*' ye dair kanıtlar diğer mezarlarda da bulunur. Benzer biçimde, prangalar, şimdi, kölelik olgusuna ilişkin doğrudan ve sözgötürmez kanıtlar olarak gösterirler kendilerini. Son olarak, bazı küçük türbeler, Geç La Tene zamanlarından inşa edilmiştir, ama bunların, Babil'dekilerle veya tanrısal kralların saraylarıyla karşılaştırılabilecek bir servet birikimi merkezleri olmaya doğru gittiklerine dair hiçbir işaret yoktur. Kapladıkları tüm alandan dolayı ve içlerinde uzman zanaatkarlar çalışmasına karşın, La Tene kasabaları, muhtemelen, Akdenizsel anlamda kentler olmaktan çok, esas olarak çalışan çiftçilerce oturulan dağınık kasabalar olarak kaldı. Akdenizsel anlamda kent, Ilıman Avrupa'ya, askeri fetih sonrası Romalılarca kabul ettirildi. Benzer biçimde, okur-yazar Etrüskler, Yunanlılar ve Romalılarla yakın ilişkilerine karşın, La Tene devri barbarları, herhangi bir pratik amaç için yazıyı aldıklarını gösteren hiçbir belge bırakmadılar. Burada kabul edilen ölçüte göre, kendi başlarına uygarlaşmayı hiçbir zaman başaramamışlardır; çünkü kent yaşamı gibi okur-yazarlık da onlara Romalı fatihlerce getirildi.

Şimdi karşılaştırma yoluyla tarih öncesi İngiltere'ye ait kayıta da şöyle kısaca bir göz atabiliriz(34).

Birinci Devir, ilk olarak, avcılığa hâlâ az bir ilgi gösterilmesine karşın, sığır, domuz ve koyun besleyiciliğinin daha büyük bir öneme sahip olmasıyla; ikinci olarak en azından yarım gün uzmanlar olması gereken çakmaktaşı madencilerinden oluşmuş toplulukların varlığıyla; üçüncü olarak savaşçı özelliklerin -ok başlarının bolluğu ve dağ doruklarında "kamplar" tahkim edilişi- kendilerini göstermesiyle; dördüncü olarak da az bulunan kadın heykelciklerine ek olarak fallik heykelcikleri yapılmasıyla Tuna havzası I. Devrinden ayrılan bir Neolitik ekonomi tarafından belirlenir. Doruklardaki kamplarda sürekli kalınıp kalınmadığı belirsizdir; yalnızca bir çift Neolitik ev teşhis edilmiştir. Bazı ölüler, heybetli uzun toprak tümsekler altına gömüldüler, ama bunların şef ailelerine ait aile mezarları mı yoksa halka ait kemik mezarları mı olduğu belli değildir. Her durumda toplu gömme uygulaması bizi evlenme adetlerine dair alışılmış kanıtlardan yoksun bıraktı.

Beaker kültüründe belirlenen İngiltere II. Devri, en yakın olarak Tuna havzası III. Devri ile, özellikle de, Merkez Avrupa için betimlenmiş (sy. 90) olduğu gibi açıkça "çobansal (pastoral)" olan kırsal ekonomisi ile kıyaslanabilirdi. Ama henüz

ne saban kullanıldığına ne de atların evcilleştirildiğine ilişkin bir işaret görülmektedir. Diğer yandan, Beaker kültürü, geleneksel olarak "Erken Bronz Çağı"na affedilir ve metalin silahlar ve süs eşyaları için kullanıldığını ve ticaretin Neolitik kendine-yeterliliğine denk düşecek olandan daha düzenli ve yaygın olduğunu göz önünde bulundurursak bu terminoloji doğrulanır. Üstelik, Beaker -halkı, Salisbury Ovası ve Kuzey Wiltshire- Berkshire Meraları gibi çok geniş alanların sakinlerinin işbirliğini ve politik olmasa bile ayinsel olarak bir araya gelmesini öngerektiren dev taşlar ve muazzam büyüklükteki kazıklarla çevrili anıtsal "mabetler"in inşasına girişti. Sibury Tepesi sözü edilen son bölgenin bir "kutsal kral"ının kalıntılarını pekala örtmüş olabilir, ama eğer böyle bir kral varolduysa bile herhangi bir hanedanlık kurmamıştır. Bir yandan Beaker yerleşimleri tam anlamıyla bilinmez durumdayken, diğer yandan cenaze törenlerine ait kayıt da başkaca hiçbir belirgin kanıt sağlamaz. Kadın ve erkeğin birlikte gömülü olduğu iki kişilik mezarlar(35) ve yamyamlık olguları(36) rapor edilmiştir. Bilinen Beaker halkının ancak yüzde beşi bir kısım madeni eşyalarla birlikte gömülecek kadar zengindi.

Üçüncü ana kültürel devirde, Beaker halkının (gerçekte bunlar homojen bir grup olmaktan uzaktı) her yanda egemen oluşuyla ifade edilebilen toplumsal birlik parçalanır. Ekonomi, şimdi, daha belirgin biçimde pastoral (çobansal) hale gelmişti ve bir köye benzer herhangi bir şeye ait bir iz bulgulanmamıştır. Diğer yandan, ticaret, Merkez Avrupa'dakiyle benzer çizgiler taşıyordu ve metal eşya gezici büyük ölçüde tüccar- sanatkarlarca dağıtılıyordu. Bu alışveriş, Tuna havzası IV. ve V. devirlerindeki gibi uluslararasıydı; Britanya ve İrlanda mamülleri, Britanya'ya getirilen Baltık kehribarı ve Ege fayansları, boncuk ve kolye karşılığında bir yanda İskandinavya ve Merkez Avrupa'ya ve diğer yanda Girit'e ulaştırılıyordu.

Weesex Meraları'nın bereketli çayırlarındaki, toprak tümseklerle örtülü, zengin biçimde döşenmiş yüz mezar, ikinci derece şeflerden oluşmuş bir aristokrasiye aitmiş gibi görünüyor. Benzer mezarlar, Cornall'da ve daha seyrek olarak da Aşağı İngiltere'nin diğer parçalarında bulunur; tüm İskoçya'da ise yalnızca bir düzinesi biliniyor.

III. İngiliz Devri, zaman bakımından, Tuna havzası IV. devrinin ikinci yarısıyla ve V. devrinin tümüyle ve M.Ö. 1500'den sonra Yunanistan'daki Miken devri ve Geç Minos devriyle çakışır. Ama Merkez Avrupa'nın Geç Bronz Çağı ile örtüşmelidir.

Bu evre IV. İngiliz devriyle ifade edilir, ama sadece İngiltere'nin güneyinde. Burada, Merkez Avrupa'daki gibi, sabanla yapılan tarım, tüm kırsal ekonomi için aynı sonuçlara yol açarak, ormanı kesip yakma yöntemiyle yapılan tarımın yerini aldı. Hatta daha da erken bir dönemde, maden endüstrileri, kıtada olanla aynı türden bir köklü büyüme geçirdiler, ama bu tüm Britanya adalarını etkiledi.

Diğer yandan, sadece ıssız yerlerde olanlar ve sığır ağılları hariç, İngiltere'de hiçbir köy yerleşimi bilinmiyor ve henüz ne tekerlekli yük veya savaş arabalarına ne de şeflere ilişkin bir kanıt vardır. Güney İngiltere'deki V. Devir yalnızca, bir ölçüde tarımın genişlemesinin bir sonucu olarak demir aletlerin ortaya çıkmasıyla ayırdedilir. Yerleşimler, küçük açık köyler (hiçbiri tümüyle kazılanmış değildir) ve büyük yalıtılmış çiftliklerle temsil edilir. Hepsi, esas olarak kendine yeterliymiş gibi görü-

nüyor. İster şeflerin yönetiminde politik olarak ister yoğun alışveriş yoluyla ekonomik olarak olsun geniş bir birleşme olduğuna dair hiçbir belirti yoktur; ticaret gerçekte belirgin biçimde azalmıştı.

VI. Devir, ilk önce, Marne'den gelen arabalı savaşçıların başını çektiği bir dizi istilaya uğrayan La Tene kültürünün yoksullaşmış bir versiyonunun yavaş yavaş kuruluşuna tanık olur. En tipik yerleşimler, şimdi ,sağlam biçimde tahkim edilmiş köylerdir. Hepsi de Avrupa kıtası kasabalarından küçüktür -nominal alan 4 ila 9.6 hektar arasında olup, 24 hektar istisnadır- ve daha az uzman zanaatkar barındırırlar. Profesyonel çömlekçiler, 9 İngiltere'de işlerinde çömlekçi tekerleği kullanmadılar, ama sanatkar zanaatkarlar ikinci dereceden şefler içinde kendilerine hamiler bulmuş olmalılar. Bu sonuncular, birkaç arabalı gömmeden dolaysız olarak biliniyor -Doğu Yorkshire'da bir düzine ve başka bir yerde bir çift. Basılı madeni para kullanılmadı, ama demir çubuklar geçerli kabul edildi.

Son olarak, M.Ö. birinci yüzyılda Belçika Galyalıları'nın istilası ağır bir sabanı da beraberinde getirdi ve bu Güney Doğu İngiltere'nin daha ağır ama daha verimli topraklarından yararlanmayı ilk kez mümkün kıldı. Belgae, başlarındaki prenslerin tedavüldeki çubukların yerini almak üzere sikkeler bastırdığı monarşik devletler kurdu. Ama onların Camulodunum'daki başkentleri (Colchester) bile bir kent olmaktan uzaktı. Kıtada olduğu gibi Britanya'da da uygarlık -kentleşme ve okuryazarlık- Romalılarca kabul ettirildi.

KUZEY AVRUPA

Son olarak, bizi kuzey uygarlığının şafağına götürmese de, Danimarka ve Güney İsveç'te(37) miladi tarihin başlangıcına doğru yaklaşan barbarlığın dokuz kültürel devrini içeren bir diziliş, Tuna havzası ve Britanya ile yararlı bir karşılaştırma yapılmasını sağlar. İlk üç devir, yani yerel Neolitik Çağ'ın bütün bölümleri, her ne kadar çok geniş bir zaman boyunca sürmüş olsalar ve gömme mimarisi, silah tipleri ve seramik süsleme üsluplarındaki değişimlerle kolaylıkla tanımlanabilseler de, ekonomi ve toplumsal örgütlenme alanlarında hiçbir tanınabilir ayrılık göstermezler, öyle ki kuzeyin I., II. ve III. devirleri birlikte ele alınabilir; IV. ve V. devirler de benzer biçimde mevcut amaç açısından birleştirilebilirler. Diğer yandan, II. ve III. devirlerde, hatta muhtemelen I. devirde bile, iki ayrı Neolitik toplum biçimi tezat oluşturan ekonomileriyle birbirinden ayırdedilebilir ve her ikisi de I. ve II. devirler boyunca, 82-3. sayfalarda sözü edilen Mezolitik ekonomiyi muhafaza eden avcı-balıkçı gruplar halinde yanyana sürüp gitmişlerdir.

Ölülerini Megalitik (Büyük Taş) mezarlara gömmeleri nedeniyle Megalit-inşacıları olarak adlandırılan Neolitik çiftçiler sürekli yer değiştirerek orman yakılması yöntemiyle yapılan tarıma(38) -ve İngiltere'ye çok benzer biçimde sığır, domuz ve birkaç koyun ve keçi beslemeye- dayanan bir kırsal ekonomi uyguladılar. Ama muhtemelen kızakları atlara çektirdiler ve kesinlikle, Kuzey Denizi ve Baltık'ı geçmeye olmasa bile, derin sularda ve sahil şeridinde denizcilik yapmaya uygun teknelere sahiptiler. Tahminen ticaret yoluyla kehribar karşılığında hem Merkez Avrupa hem de Britanya Adaları'ndan az miktarda metal silah ve alet aldılar ve çok akıllıca bunların taş taklitlerini yaptılar. Ama çok miktarlarda bulunan silahlar bu çiftçilerin aşırı ölçüde savaşçı olduklarını gösteriyor.

Onların yerleşim alanları küçüktü ve yıllarca barınılan yerler değillerdi Jutlan'daki(39) Barkaer'de I. Devir'den 54 ev vardı: onların yeraltı aile kabirleri daha uzun dönemler boyunca kullanılmıştır. III. Devir'de böylesi mezarlarda 98'e kadar ceset bulunabilir. Ama onlar kuşkusuz , toplumsal konum belirten hiçbir kanıt sağlamazlar. Herhangi bir dayanıklı maddeye işlenmiş, cinsel ilişkiler hakkında kanıt sağlayacak hiçbir kadın heykelciği veya falli bulunmamaktadır.

Megalit-inşacıları ile zıtlık oluşturanlar, ilk olarak Jutlan'ın kumlu topraklarına ve güney İsveç'in bazı bölgelerine yerleşmiş ve ancak III. Devir'de Danimarka adalarında görülebilen çobansal kabilelerdi. Bu "çoban kabileler" kuşkusuz ki avcılık ve tahıl ekimi yaptı; gerçekte bir saban kullanmış da olabilirler, çünkü IV Devre ait bir mezar tümseği altında sabanla açılmış izlere rastlanmıştır ,dolayısıyla bu izler IV. Devre ait mezar tümseğinden daha erken bir döneme ait olmalıdır(40). Onlar, aynı zamanda, Megalit-inşacılarından bile daha savaşçı idiler; her erkek bir taş savaş baltası ile birlikte gömülmüştür. Çoban gruplarının bilgisine mezarlıklar aracılığıyla sahibiz; bu mezarlar tümsekler altında bulunan tek mezarlardı. Bunlar şeflik göstergesi değildir, ama kadın ve erkeklerin aynı mezara gömülmesi, oldukça istisnai de olsa, zaman zaman görülmektedir.

III. Devrin sona erişinden önce, gezici metal işçileri, Danimarka , hatta Güney İsveç'te, Tuna havzası ve Britanya'da silah ve süs eşyalarının yerel üsluplara uyarlanmış taklitlerini yapıyorlardı, ama bunlar çok ender olarak mezarlara koyulmuştur. IV. Devir sıralarında ticaret, yerli zanaatkarların bolca silah ve süs eşyası üretebilmesine yetecek miktarda bronz malzemenin temin edilebilmesini sağlayacak ölçüde örgütlenmiş durumdaydı. Ardından gelen Bronz çağının kırsal ekonomisi, Britanya'daki gibi, hakim yönüyle çobansal gözüküyor ve Megalitik aile kabirleri kullanımının yerini tümüyle çoban kabilelerin tek tek gömme uygulaması almış durumdadır. "Daha Erken Bronz çağı"na (IV-V. devirlere) ait mezarlar, dikkatle yapılmış büyük toprak tümseklerle örtülür ve bronz süs eşyaları ve silahlardan ve arasıra da değerli metal nesneler, Akdeniz'den ithal boncuklar ve hatta açılır-kapanır iskemlelerden -bir iskemle çoğunlukla konum (rütbe) belirten bir işarettir- oluşmuş şaşırtıcı bir servetle döşenir. Başka yerde olsa böyleleri "Kral Mezarları" olarak sınıflandırılabilirdi, ama Danimarka'da böyle ikibindörtyüz mezar vardır, bu nedenle olsa olsa büyük toprak ve çiftlik sahiplerinden oluşmuş bir yönetici sınıfa ait olabilirler. Diğer yandan, bir "alt sınıf"a ait gömmeler hiçbir zaman teşhis edilemediler.

Geç Bronz Çağı'nda, Danimarka'nın ve güneybatı İsveç'in zengin tümsek mezarları, tekdüze biçimde yoksul kül mezarlarına -bunlar bazen daha eski tümsek mezarların arasına sıkıştırılırdı- yer açmak üzere gözden kaybolurlar. Buna karşılık, oldukça çevrel (periferik) bölgelerde -Upsala yakınlarında, Skania'nın Baltık sahili üzerindeki Kivik'te ve Kuzey Almanya'daki Seddin'de- aşırı ölçüde zengin eşyaları ve insan kurbanları ile birlikte gerçek kral mezarlarını örten muazzam büyüklükte üç tümsek(42) buluruz. Bir toplumsal devrim, eski beyler düzenini (squirearchy) sadece despotik monarşiyi kurmak için mi ortadan kaldırdı? Diğer yandan, bronz, önceki dönemden çok daha boldu ve baltaların yapımında bile taşın yerini tümüyle almasa da endüstriyel amaçlar ve ağaç kesimi gibi kaba işlerde için serbestçe kullanıldı. Tekerlekli araçlar kullanıma girdi. Kivik mezarının kalasları ve kaya oymalar üzerine

savaş arabaları resmedildi. Kaya oymalar sabanla toprağı işleme mizansenlerini ve yuvarla bronz kalkanlar taşıyan savaşçılarca kullanılan büyük savaş tekneleri dahil kayıkları da resmeder. Ticaret, Merkez Avrupa ve hatta İtalya'da yapılmış bronz kapların, Akdeniz'den cam boncuklar ve Transilvanya ve Eire'den altın getirilmesini sağlamıştır. Ama epeyce bir servet -özellikle altın kaplar- hayaletlere veya ruhlara adak sunumları olarak bataklıklara bırakıldı.

Son olarak, Demir Çağı'ndaki mezarlar hepsinden daha yoksuldur, hatta adaklar ender ve azdır. Bununlaberaber, kazılar, büyükbaş hayvanlar için yapılmış ahırları ve ambarlarıyla birlikte geniş çiftlikleri açığa çıkarmıştır.Tarla düzenleri, şimdi, daha görünür biçimde sabanlı tarımın düzenli olarak uygulandığını ve eski , sürekli yer değiştirilerek yapılan tarım biçiminin yerini özel bir nadaslama sisteminin aldığını gösterir. Üstelik, hafif sabana veya ard'a ek olarak muhtemelen tekerlekli ve çimenleri alt üst edebilen bir ağır saban -o zamanlar kuzeyde hüküm süren soğuk ve nemli iklime uygun, ama tahıl yetiştiriciliği gibi sabanla toprağı işlemenin de tahminen başlamış olduğu Akdeniz ve astropikal bölgelere uygun olmayan bir araçda kullanıldı. Ancak yine de, Kuzey Avrupa'da kent yaşamına benzer bir şeyin gelişmesinden önce yaklaşık bin yılın daha geçmesi gerekiyordu.

YEDİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Genel bilgi için bakınız-Childe; **Dawn of European Civilization** (*Avrupa uygarlığının Şafağı)* (1950), Bölüm. VII-X ve XVI-XVIII.
(2) Neolitik aşamalara ilişkin daha geniş ayrıntılar Butter tarafından verilmiştir. **Die donaulandische und westische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit** (Berlin;1938); Bronz Çağı'na ilişkin ayrıntılar Childe'dadır; **The Danube in Prehistory** *(Tarih öncesinde Tuna Havzası)* (Oxford;929)
(3) Clark, **"Sheep and Swine in the Husbandary of Prehistoric Europe,"** *(Tarih öncesi Avrupa çiftliklerinde koyunlar ve domuzlar),* **Antiquity,** XXI (1947) sayfa 122-37
(4) Buttler'in yeniden inşası olasılıkla yanlıştır; karşılaştırın. Paret, **Germania,**XXVI (1942), sayfa 84-103; Childe,**P.P.S.**,XV (1949),sayfa 77
(5) Örneğin Zengovarkony'de **Archeologia Hungarica,**XXIII (1939)
(6) Aichbühl,Reinerth,**Das Federseemoor als Siedelungsland der Vorzeitmensch** (Augsburg;1929).
(7) Özellikle Aşağı Avusturya'da bulunan Ossarn'da olduğu gibi Baden kültürü olarak adlandırılan kültür.
(8) Hollanda'da III. veya IV Zamanlarına ait bir "Beaker" tümseğinin altında saban izleri gözlemlenmiştir. Van Giffen,**"Grafheuvels te Zwaagdijk", West-Friesland Oud en Nieuw,** XVII **Drenthe,**1944
(9) Karşılaştırın Krichevskii, **"Indogermanskii Vopros" Isvestia GAIMK.,** 100 (1933)
(10) Goldberg'teki "Altheim" yerleşimi,**Germenia,**XXI (1937) sayfa 149-58;Homolka,Bohemia,**Proc.American Phil.Soc.,** LXXI (1932) sayfa 384-5
(11) Orta Almanya'da ve "Savaş-baltası" kültürü aşamasında bulunan Baalberg'te **,Offa,I** (1936) sayfa 77-82
(12) Polepy,Bohemia,141 mezar'da, Dvorak,**Pamatky Archeol.,**XXXV (1926-7) sayfa 31-44
(13) Bak not I sayfa 89
(14) Ebert'in **Reallexicon'**una bakınız,I,s.v. Bergbau ve Pittioni, **Man** içinde 1948,sayfa 121
(15) Özellikle karşılaştırın;Sprockhoff,**"Handelsgeschichte der germanichen Bronzezit" (Vorgeschictliche Forschungen,7) Holmes "Der frühhallstattzeiltliche Gefassfunde von Ehingen" Prehistoria** 5 (Viyana;1939) ;von Merhart, **"Zu den ersten Mettallbelmit Europas" BRGK.,**XXX (1941); Childe, **"The Final Bronze Age in the Near East and in Temperature Europe"** *(Yakın Doğu'da ve Ilıman Avrupa'da Son Bronz Çağı)* **P.P.S.** XIV (1948)
(16) Dechelete,**Manuel d'Archeologie,**Cilt II,bölüm I sayfa 401
(17) Bakınız not 2 sayfa 88
(18)300'ü aşkını Kelheim'dedir.Bavaria **(Kimming, "Die Urnenfelderkultur in Baden," Römisch-german. Forschungen,**XIV (1941)) ve Kuzey Macaristan'daki Zagyvarpalfalva'da 400'ün üzerinde olduğu tahmin ediliyor. **Arch.Erstesito,**XLIII (1929) sayfa 35.
(19) Childe, **Danube,** sayfa 344.
(20) **Real.III,**s.v.Eisen
(21) Jacobsthal,**Germenia,**XVIII (1934) sayfa 17;Jacobsthal ve Langsdorf,**Die Bronzeschnabelkannen** (Berlin;1939); de Navarro,**Antiquity,**II,sayfa 425-37
(22) Dechelette,**Manuel,**II,sayfa 1390,1558.
(23) Wiesner,**"Fahren und Reiten in Alteuropa," Der alte Orient,**XXXVIII (1949);Hermes,**Anthropos** XXXII (1937) sayfa 113-42
(24) Örneğin,**Iddelsfelder Haardt on the Rhine.**

(25) Örneğin;Hueneburg için 12 akr,Upflamör,Würtemberg,**Real.,III** sayfa 248
(26) Goldberg in Würtemberg,Bersu "**Vorgeschichtlich Siedelungen auf dem Goldberg bei Nördlingen " Deutschtum und Ausland,Heft** 23/4
(27) Dvorak,**Knizeci Pohrby na Vozech** (Prag;1938)
(28) Paret "**Das ürstehrab der Hallstattzeit von Bad-Cannstatt" Anhang zu Fundberichte aus Schwaben.**,N.F. VIII (1935)
(29) En iyi genel anlatım en son olarak Dechelette tarafından yapılmıştır,op.cit ,aynı zamanda karşılaştırın,**Vouga,La Tene**
(30) Childe,**Antiquity**,XVII (1943)
(31) Jacobsthal, **Early Celtic Art** (*Erken Kelt Sanatı)* (Oxford;1944)
(32) Celles,Dechelette,**Manuel,II**,bölüm 3 (1944) sayfa 1051
(33) Fordrignier, "**Sur les speultures" Bull.Soc.Anthr.**,Paris (1880) sayfa 320-7
(34) Childe,**Prehistoric Communities of the British Isles** (*İngiliz adalarında tarih öncesi topluluklar) (*Edinburg;1948)
(35) Örneğin.,Abercomby,**Bronze Age Pottery** (*Bronz Çağı Çömlekçiliği)* (1912) I,sayfa 71
(36) Örneğin.,Mortimer,**Forty Years Digging** (*Kırkıncı yıl kazıları)* sayfa 24
(37) Brondsted,**Denmark Oldtid** (Kopenhang;1938-39)
(38) Iversen,"**Landnam i Danmarks Stenalder" Denmarks Geol. Undersoglese**,II R..,No.66
(39) Glob,**in Fra Nationalmuseets Arbejdsmark** (Kopenang;1949)
(40) Hatt,"**Pyovfurer Jylland," Aarboger** (1941);karşılaştırın **Antiquity** (1946)
(41) Glob, Aarboger (1944) içinde.
(42) Kivik, Kung Bjorns,Hög ve Seddin;bakınız-**Real.,**

VIII. ILIMAN AVRUPA'DA KÜLTÜREL AŞAMALARI

Ilıman bölgenin üç eyaleti için biraz önce çok soyut bir biçimde özetlenen gözlemlenmiş kültürel dizilişlerin, daha ileri bir soyutlamayla, bir evrim serisi içinde oluşturulması mümkün olabilirdi.

(1) İlk sınıflandırma temeli olarak yiyecek arzını -bir başka deyişle kırsal ekonomiyi almamız gerekir. Barbarlık dönemi boyunca bu ekonomi, yiyecek için tahıl ekimi ve sığır, domuz ve koyun yetiştirme üzerine kuruluydu. Ancak şimdilik bunu üç ya da dört aşamaya ayırabiliriz.

Hiç temsil edilmemiş denemezse de yalnızca Orta Avrupa'nın loş toprakları üzerinde Tuna Havzası I. devrinde temsil edilen bir ölçüde varsayımsal O aşamasında ana yiyecek kaynağı, verimi düşer düşmez terkedilen küçük tarlalara ekilerek çapalarla biçilen buğday ve arpa, ek olarak da av ürünleri değil, ama hayvansal ürünler olacaktır.

Tuna Havzası II. Devri, Britanya "Neolitik" dönemi ve tüm bir kuzey Megaletik dönemi ile temsil edilen I. aşamada sığır ve domuz, en az tahıllar kadar önemliydi, ama çiftçiliğin bu iki biçimi etkili bir şekilde bütünleştirilebilmiş değildi; öyle ki, tarım kes-yak yöntemine dayanıyordu ve yabani yiyecek kaynakları avcılık yoluyla tam olarak kullanıma sokulmuş değildi.

II. Aşamada av ürünleri daha yeterli ölçülere çıktı ve hayvan çiftçiliği tarımdan daha önemli bir hale geldi. Her bir eyalette bir kaç toplumun çoban olarak tanımlan-

ması artık mümkün olabilmektedir gerçi, ama bu toplumlar yine de her zaman tahıl ekmeye devam ettiler; belki bazan bir sabanla ama hâlâ düzenli bir nadas sistemi olmaksızın, yapılan, tarım bir seçenek olarak varlığını sürdürdü. Britanya ve Danimarka'da bu tür çoban toplumlar Bronz çağın arkeolojik kayıtlarına egemendir. Oysa Orta Avrupa'da daha çok tarımla uğra an gruplarla birlikte varolurlar. Diğer yandan böylesi çoban toplumlar Orta Avrupa ve Britanya'da ancak I. Aşamanın çiftçilerinin ardından ortaya çıkarlarken, Kuzey Avrupa'da başlangıçtan itibaren Megalitik dönem çiftçileriyle yan yana yaşadıklarından kuşkulanılmaktadır ve II. aşamada açık bir şekilde ayırdedilirler.

Şu halde sabanlı tarım ve gübre kullanımı da III. a amayı tanımlamaktadır; inek ahırlarından ve koyun meralarından elde edilen gübre, yorgun tarlalara yeniden verimlilik kazandırmak amacıyla kullanılıyordu. Dolayısıyla tahıl ekimi ve hayvan besleyiciliği, hem nadas sistemini hem de sürülerin çoğalışını olanaklı kılacak şekilde bütünleşmişlerdi. İlk kez Geç Bronz Çağ'da ortaya çıkmış olan bu sistem , I. Demir Çağı'nın başlangıcında , ılıman bölgenin büyük bir bölümüne yerleşmişti, ama kozalaklı ağaçlarla kaplı daha az verimli topraklar üzerinde kes-yak yöntemi ve domuzların koyunlara olan üstünlükleri varlığını sürdürmeye yine de devam etti.

(2) İkinci sınıflama temeli teknolojiktir ve en uygun şekilde emeğin uzmanlaşmasıyla tanımlanır. Herhangi bir "Taş Çağı" ekonomisinin özü, ileri bir işbölümü olmaksızın bütün temel aletlerin yerli malzemelerden ve hane içinde yapılabilir olmasıdır. Ancak arkeolojik olarak çakmaktaşı madenleri ve balta atelyelerinin varlığıyla (ki buralarda mutlaka ful-time uzmanların çalışması gerekmez) temsil edilen Neolitik çağdaki topluluklar-arası uzmanlaşmayı bir A alt aşaması olarak saymak mümkündür. Aşama I'i her zaman IA olarak ayırdetmenin mümkün olduğu Britanya ve baştan sona bütün bir Batı Avrupa'da bu türden uzman topluluklar görülebilir. Orta ve Kuzey Avrupa'da ise IA aşamanın varlığı çıkarsanabilir ama IIA aşaması kesindir.

Full-time uzmanlar olmaksızın bir Bronz Çağ olanaksızdır ve bu nedenle de bu dönem yeni bir teknolojik B aşamasına işaret eder. Dolayısıyla daha önceki Bronz Çağ dönemlerini her yerde II B olarak belirtmek mümkündür. Ancak bu dönemin uzman metal işçileri en azından çoğunluk itibariyla seyyar oldukları izlenimi verirler; herhangi bir yerleşim biriminde kalıcı olarak ikamet etmemiş, dolayısıyla da muhtemelen yerel toplumsal örgütlenmeyle bütünleşmemiş gibidirler.

"El sanatlarının tarımdan ayrılışı" biraz ürkek adımlarla ama gerçek anlamda Geç Bronz Çağ döneminde başlar; yerleşik demircilere ilişkin ilk kanıtları bu çağda buluruz. Ama bir çok bölgede Geç Bronz Çağı aynı zamanda tarımda sabanın etkili kullanımına da tanıklık eder; öyle ki, C'nin bu yeni teknolojik aşamayı belirtmesi kaydıyla bu dönemi III C Aşaması diye adlandırmak bile mümkündür. Bu aşama, metal aletlerin artık tarım ve maden işçilerince yaygın olarak kullanılabilecek denli yaygınlaşması ve muhtemel diğer bazı zanaatlarda, en azından marangozluk ve araba yapımcılığında uzmanlaşma ile örtüşür.

Alet ve silah yapımında demirin kullanılması, Birinci Demir Çağı'nın III E Aşaması olarak ayırdedilmesini gerektirecek denli önemliydi. Ama bu her ne kadar çiftçilere yeni tarlalar açma ve böylelikle de yiyecek arzını artırma olanağı sağlamışsa

da, beraberinde hemen daha ileri bir işbölümü getirmedi.

Daha ileri bir işbölümü ilk kez Demir Çağı II'de (La Tène) gerçekleşir ve bu nedenle de bu evrenin Aşama III E olarak tanımlanması zorunludur. Bu aşamada ilk kez bir dizi yeni full-time uzmanla -cam işçileri, çömlekçiler- ve daha önceki zanaatlarda da bir alt bölümlemeyle karşılaşırız. Aynı zamanda pek çok yeni alet ve emek tasarrufu sağlayan araçlar -menteşeli maşalar, makaslar, tırpanlar, dönel eldeğirmenleri - arkeolojik kayıtlarda ilk kez bu dönemde görünürler.

(3) Ulaşım araçları ile kırsal ve teknik aşamalar arasında bir bağlantı olması gerekir ama eldeki kayıtlar, ulaşım araçlarının da bir bağımsız sınıflama temeli olarak düşünülmesi için çok yetersizdir. Su üzerinde ulaşımın tüm aşamalarda varloduğu sonucu çıkarılabilir. Orta ve Kuzey Avrupa'da II. Aşama boyunca tahminen yük hayvanı olarak ya da kızakları çekmek için at yetiştirilmiştir; ama buna Britanya'da muhtemelen III. Aşama'ya kadar rastlanmaz. Bu aşamada, yani III C Aşaması'nda tekerlekli araçların her yerde varolduğu farzedilecektir.

(4) Bir ekonomiyi karakterize eden faktörlere, ticaret hacmi ve kapsamı da eklenmelidir. Ancak bu tür nicelikleri kesin olarak hesaplamak için gerekli veriler bugün hâlâ eksiktir. Deniz kabukları türünden küçük lüks eşyaların uzun zaman aralıklarıyla yapılan "uzun mesafe" ticaretine daha henüz I. Aşamada rastlamak mümkündür ve yine aynı aşamada balta ve eldeğirmeni yapımında kullanılan değerli malzemeler 100 mil civarındaki bir alan içinde "ticarete" konu olabiliyordu. Topluluklar-arası uzmanlaşmanın ortaya çıkışıyla birlikte bu yerel ticaretin daha düzenli bir hale gelmiş ve mamül ya da yarı mamül malları da içermiş olması gerekmektedir. Daha düzenli bir ticaret, herhangi bir Bronz Çağ dönemi için *sine qua non* (olmazsa olmaz koşul) dur ve dolayısıyla da II B Aşaması'nın karakteristik özelliğidir. Bu dönemde ticaret artık "endüstriyel metaller"le sınırlı olmaktan çıkmış, kehribar, kara kehribar, altın gibi taşınabilir lüks eşyalarına -boyun halkaları, çift ağızlı baltalar- kadar yayılmıştır. Standart ağırlıklara ve hele hele genelleşmiş değer standartı olarak paraya hiç rastlanmaz. Kehribar ticaretinin yalnızca Jutland ve Samland'ın üretim bölgelerini Britanya ve Orta Avrupa'nın maden bölgelerine bağlamakla kalmayıp, aynı zamanda tüm bir Minos Girit'i ve Miken Yunanistan'ı -yani yoğunlaşmış bir toplumsal artı-ürüne hükmeden en yakın kentleşmiş merkezler- ile de bağlantıyı sağladığı kanıtlanabilir bir olgudur. Bundan dolayı, uzun erimde, II B Aşamasında tüketilen ithal metallerle lüks malzemelerin karşılığı, yalnızca yerel olarak üretilen toplumsal artı üründen değil, ama aynı zamanda, hiç değilse kısmen, Doğu Akdeniz'de birikmiş olan artı üründen ödenmiştir. Aslına bakılırsa bir "Erken Bronz Çağı" -yani Aşama II B-, yalnızca Doğu Akdeniz'de talep edilen malları üreten ülkelerde ve bu arada uzanan yollar üzerinde yaşanmıştır; Kuzey Fransa, Norveç ve Doğu Avrupa'nın ormanlık alanlarına gelindiğinde bu aşama ortadan kalkar.

Tam aksine, Geç Bronz Çağ'da, yani Aşama III C'de, metal ürünlerin çok daha geniş ölçekli dağılımı gerçekleştirildi ve bu ürünler Aşama II A'nın "Neolitik" düzeyinin ötesine geçememiş bölgelere bile ulaştırıldı. Bu ise gerçek anlamda bir iç pazar gerektirir, yani diğer bir deyişle, birincil üretimin üzerine geçen bir hasılat elde etmenin sonucu olarak ortaya çıkan bir yerel toplumsal artığı zorunlu kılar. Bununla birlikte Akdeniz pazarlarında yapılan ticaret, hâlâ, kent uygarlıklarının birikmiş artı

ürünlerinden barbar ekonomilere doğru, ikincilere destek olan bir akış sağlıyordu. Barbar toplumlarca şimdi benimsenen ağırlık ölçüleri oradan gelmişti. Para, çeşitli yerlerde bir değişim aracısı olarak benimsenen altın yüzükler biçiminde ortaya çıkmıştır.

Aşama III D'de demirin devreye girişiyle birlikte, ticarette göreli bir gerileyiş ve kendine yeterli ekonomik yapılara doğru bir geri dönüş çeşitli bölgelerde, özellikle de İngiltere ve Kuzey Avrupa'da göze çarpar. Öte yandan, İtalya, Güney Fransa (Marsilya) ve Karadeniz kıyıları çevresinde kent pazarlarının doğuşu ılıman bölgelerde üretilen ham maddelere yönelik öncekilerden çok daha yakın ve garanti bir efektif talep yarattı. Böylece, henüz esas olarak lüks maddelerden ibaret olan kent imalathane ürünlerinin giderek artarak hız kaydeden akışı Alp geçitlerini aşarak Pontus stepleri ve Transilvanya'ya kadar ulaştı. Bunun ardından da konvansiyonel para formu -çubuk spits paralar- ortaya çıktı.

Alpler civarında III D Aşamasından III E'ye geçiş, sözünü ettiğimiz bu ticaretin doğrudan bir sonucudur. Bunun ve iç ticaretin sürekli yaygınlaşması ise bozuk paranın benimsenmesine yol açtı.

(5) Savaşlara I. Aşamada -0 Aşaması'nda değil- tanık oluruz ama II A Aşaması'na kadar savaş Ilıman Avrupa'daki tüm toplumların düzenli ve sürekli bir toplumsal eylemi haline gelmez. Bu tarihten sonra ise, kendine yeterli bir ekonomik yapıya geri dönen, başkalarıyla sınırlı ticari ilişkilere giren ve düşmanca ilişkilere pek rastlanmayan Erken Demir Çağı çiftçileri hariç olmak üzere, savaşın izleri giderek daha belirgin bir hal alır. Bronzun ilk kez II B aşamasında genellikle, az bulunur ve pahalı olması gereken silahların yapımında kullanıldığı unutulmasın. II B Aşamasında yeni oldukları kuşkusuz olan bu silahlarla, Aşama III C ve III E aşamasındaki savaş arabaları normalde yalnızca bir azınlıkca, hâlâ küçük miktarlarda olan toplumsal artı ürüne el koyanlarca edinilebilir durumdaydı.

(6) Herhangi bir yörede bilinen belli başlı ekonomik sistemlerin her birinin ayrı ayrı beslediği toplam nüfusu eldeki verilerden hareketle hesaplama olanağı yok. Ama, bir aşamadan diğerine düzenli olarak artan mezar sayıları, nüfusun sürekli olarak büyüdüğünü gösterir, böylece de her aşamanın kendinden öncekine göre bir ilerlemeyi simgelediği konusundaki itirazları haklı çıkarır. Yine de tek bir yerel grup içinde birlikte yaşıyanların hesaplanması ancak ya ev ve mezarların toplam sayısını ortaya çıkaracak ya da en azından kazılan alanın genişliğinden yapılacak bir çıkarsamayla bu toplama ulaşılmasını olanaklı kılacak denli sistematik biçimde kazılmış yerleşim alanları ya da mezarlıklara dayandırılabilir. Öte yandan, iki yöntem de Aşama II A ve II B'deki "çoban toplumlar"ın sözkonusu olduğu çoğu durum için geçerli değildir, çünkü bu nitelikte bir köy bilinmediği gibi bu tür köylerde yaşayanlar genellikle o yerel grubun bütün üyelerini barındırması gerekmeyen toprak tümsekler altına gömülürlerdi ve herhangi bir durumda bu tür gömütlerin bir küme olarak varlıklarını sürdürme olasılıkları, bir mezarlık içinde toplanmış düz mezarlıklara oranla daha azdır.

Öyle görünüyor ki, I. Aşama'nın Orta Avrupa'daki Neolitik dönem çiftçileri 20-30 haneden oluşan köylerde yaşıyorlardı. II A Aşamasında ise bu rakam, 45 (Bohemya'da Homolha), 50 (Golberd'deki Altheim yerleşim merkezi) düzeyinde seyre-

der. II B Aşaması için karşılaştırılabilir kanıtlardan yoksun olmamıza karşın, III C Aşaması sözkonusu olduğunda aynı site üzerinde küçük evlerden oluşan 38 ve büyük evlerden oluşan 9 köylük bir örneğe sahibiz. III D Aşaması için de aynı küçük ölçülere sahip bir düzine evden oluşan köyler bilinmekle beraber, bunlar 5 hektarı aşkın bir alanı çevreleyen tahkim edilmiş çitlerin içinde ve elde kesin bir rakam olmamakla birlikte çok daha fazla evi kapsadığı kuşkusuz olan yerleşim alanlarının yanı sıra dizilmişlerdir. III E Aşaması içinse etraftan yalıtılmış çiftliklerin bulunduğu varsayılabilir. Tahminen tek bir yerleşim merkezine ait bir mezarlıkta gözlemlenmiş maksimum mezar sayısı aşağıdaki gibidir. (Parantez içinde gösterilen rakamlar, gözlemlenmiş mezar sayısından yola çıkılarak çıkarsanmış toplam tahminleridir):

AŞAMA I	65-78
II A	50
II B	141
III C	240 (320)
III D	1100
III E	

Bu mezarlardan herhangi birinin hangi yıllar içinde kullanıldığına ilişkin bir çıkarsama yapmaya olanak tanıyacak hiçbir kanıt olmadığından, yukarıda verilen rakamlarla kesin karşılaştırmalar yapma olanağı yoktur. Bundan dolayı da mezar sayısındaki artış, birlikte yaşayan insan sayısındaki artıştan çok yerleşim alanlarının sürekliliğine ilişkin bir gösterge olabilir.

(7) Aşama I'de, Tuna Havzasında bulunan köylerdeki evlerden hepsi değilse de bazıları, tek bir doğal aileden çok, küçük bir klan'ın yerleşebileceği kadar geniştir. Benzer şekilde, aynı aşamada, Britanya ve Kuzey Avrupa'nın toplu mezarlarının da bir aileden çok bir klanı barındırmış olması ihtimali yüksektir. Geri kalanlar için ise, Shara Brae'deki küme dışında, II A Aşamasına ait mimari ve mezarlık kanıtlarının, bütün eksikliklerine karşın, bir kurum ya da ekonomik birim olarak doğal aile varsayımıyla örtüştüğü söylenebilir.

(8) Kadın heykelçikerine gerek Orta Avrupa gerekse Britanya'da sadece I. Aşamada rastlanır ve bunlar Ana tanrıçalar olarak yorumlanmışlardır , dolayısıyla da kadın egemen bir soyun göstergeleri olarak kabul edilirler. Oysa Batı Avrupa'da bu heykelciklere penis figürleriyle birlikte rastlanır; Orta Avrupa Aşama II A'da ise benzer erkek simgeler tümüyle kadın heykelciklerinin yerini almıştır.

Kadın ve erkeğin birlikte gömüldüğü iki kişilik mezarlar, bütün aşama ve bölgelerde vardır; vahşilikten önceki aşamalarda ise zaten bulunmaktaydı. Daha önceki aşamalarda da olduğu gibi, bu mezarlarda gömülü kadınların eşlerinden çok daha genç olduklarına (örneğin, Aşama II B'deki "Kraliyet Kabri'nde, veya III E Aşamasındaki kimi "Şef" mezarlarında) zaman zaman altı çizilerek dikkat çekilmiştir. III C- III D ve III E Aşamasındaki çift kişilik mezarlar büyük bir çoğunlukla şeflere ait olanlardı. Bu tür mezarlara Danimarka'nın II A Aşamasında yaşamış ,son derece savaşçı çobanların mezarlıklarında nadiren rastlanması dikkat çekicidir.

(9) O dönemin üretim araçlarını oluşturan sığırlar üzerindeki bireysel, ya da hiç değilse ailesel mülkiyetin varlığı Aşama I için, Danimarka'da küçük evlere bitişik

olduğu iddia edilen sığır ahırlarından çıkarsanabilir. Ancak bu kanıt hâlâ tartışmalıdır. Bu iddia, Shetland'ın II B (A) ve ardından da düzenli olarak III C Aşamasına ait yadsınması mümkün olmayan sığır ahırlarıyla kanıtlanacaktır. Hatta, III D Aşaması için toprak üzerinde bireysel mülkiyet sonucuna varmışsa da tezlerinin tümüyle inandırıcı olduğunu söylemek güçtür.

(10) II A Aşamasında varlığı kuşkulu olan şeflik kurumu ilk kez kesin çizgilerle II B Aşamasında tanımlanabilir, o da ancak Saale vadisinde; yani, olağanüstü mimarileri ve ihtişamlarıyla sakinlerinin toplumsal statüsü hakkında yeterince fikir veren mezarların bulunduğu yerde... Ne gömütlerin ne de birkaç yerleşim sitesinin bütünüyle kazılması Aşama I ve IIA'daki toplumsal statü farklılıklarına ilişkin tatmin edici kanıtlar ortaya çıkaramamıştır. Daha sonraları, Aşama II B'de, Wessex ve Danimarka'da bulunan zengin mezarların, sayısız küçük şeften oluşan bir aristokrasiye ait olması mümkünse de, bu tartışmalıdır. Orta Avrupa'nın III C Aşamasında ise şeflerin varlığı tümüyle kanıtlanabilir bir haldedir; III Aşamasında artık üst düzeydeki şefler ve kralların yerel şefler ya da kabile reislerinden ayırdedilmesi olanaklı hale gelir. Buna karşılık Britanya'daki ilk güvenilir şef mezarı III E Aşamasına aittir.

(11) Şayet, cesetlerden birinin eşyasız, diğerinin ise pahalı eşyalarla süslenerek gömüldüğü çift kişilik mezarlar kölelik kurumunun bir kanıtı olarak kabul edilecek olursa, bu kurumun Orta Avrupa'da daha I. Aşamadan itibaren varolduğu söylenebilir. Ancak şef mezarlarıyla bağlantılı olanlar dışında, bu türden belirtiler bütün dönemler içinde nadir ve belirsizdir. Örneğin, iki İskoç mezarında cesetlerin her ikisi de aynı fiziksel türe, Aşama I'in sonlarında Britanya'yı istila etmiş olan Beaker Halkına aitti.

Ama arkeolojik kayıtlarda kölelik kurumuna ilişkin kanıtlar bulma arayışı güçlüğüyle ünlenmiştir ve yokluğuna ilişkin bir kanıt bulmak ise neredeyse tümüyle olanaksızdır. Yine de "kamu işleri" için gerekli emeğin nasıl temin edildiğini araştırmak yararlı olabilir. Tahminen askerlik görevi gibi bir yerleşim alanının tahkim edilmesine yönelik işler, topluluğun bütün sağlıklı üyeleri için bir görev ve yükümlülüktü. Aynı ilkeler, Shara Brae'de ve Alpler civarındaki bataklık yöresi üzerinde bulmuş olduğumuz Neolitik köylerdekine benzer caddelerin yapımında da uygulanacaktır, Şayet gerçekten komünal gömütlerse, Megalitik kabirlerin de aynı yolla açıklanması mümkündür; hatta Avebury ve Stonehenge gibi en büyük "Bronz Çağı" mabetleri de bu şekilde açıklanmış olur. Benzer şekilde, Demir Çağı'nın, kelimenin gerçek anlamıyla devasa boyutlardaki tahkimatlarını açıklamak için de, bütünüyle gönüllü işe koyulmuş komünal emek düşünülebilir. Ancak, suyla çevrili alanlara yapılan şef şatoları ya da köşkleri-ki, Golderg'de III D Aşamasına ait bu tür yapılar bulunmuştur-, ya da kraliyet kabirlerinin inşaası, daha fazlasını, örneğin şefe işgücü hizmeti sağlama yükümlülüğü türünden ek bir şeyler gerektiriyormuş izlenimi vermektedir. Her ne kadar bu da kollektivitenin bir simgesi olarak kabul edilebilirse de, yine de o dönem, hatta barbarlık aşaması, köle ile özgür insan arasındakinden farklı bir sınıfsal farklılaşmanın tohumlarını içinde barındırıyor olmalıdır.

Öte yandan, bu türden bir emeğin köleler, yani savaş tutsakları tarafından sağlanıyor olması mümkün, ama belki de daha az muhtemeldi. Zschocke ve Preuschen (3), gerçekten de, III C Aşaması ile daha sonralarında, ağır işgücü gerektiren madeh-

cilikte böylesi kölelerin kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Ancak buna ilişkin hiçbir pozitif kanıt gösterilememiş ve öte yandan Pittioni alternatif bir işgücü kaynağı önermiştir.

Hiç kuşkusuz yukardaki paragrafta tanımlanan süreç dikkatli okuyucunun gözünden kaçmayacaktır: Anlatılan, kırsal ekonominin evrim aşamaları olmaktan çok, dışarıdan gelen tahıl ürünleri ve yine dışarıdan alınan küçükbaş hayvanlar üzerine kurulu bir kış ekonomisinin, yaprak döken ağaçlardan oluşan bir orman alanının koşullarına uyarlanma aşamalarıdır. Aynı şekilde 2. paragrafta sözü edilen teknolojiler de Ilıman Avrupa'da evrilmemiş, ama Doğu Akdeniz'den ödünç alınarak yerel koşullara uyarlanmışlardı. Böylece, Bronz Çağı ve B Aşaması teknolojilerinin üzerinde kurulu olduğu materyeli dağıtan düzenli bir ticari ilişki de, görünüşe bakılırsa, uygar pazarlardaki özel görevlilerce başlatılmıştır. Aşama III E'nin ayırdedici teknik ilerlemelerinin -dönel eldeğirmeni, pergel, bozuk para sistemi- de, mercan ve şarap gibi dönemin aktüel materyelleri ile metal vazo ve çömlek türünden mamul maddelerinin ılıman bölgelere aynı ticari ilişkinin sonucu olarak Yunanistan ve Etrüsk şehirlerinden dağıldığı gösterilebilir. Benzer bir mekanizmanın daha önceki dönemlerde de işlediğini varsaymak mümkündür.

Diğer yandan- Aşama II'nin kırsal ekonomisi, her ne kadar ilk bakışta daha çok "vahşi" nitelikler gösterse de, aslında I. Aşamanınkinden daha üretkendi ve zaten bu nedenden dolayı onun yerini almıştı. Aslına bakılırsa, II A Aşamasında ortaya çıkan ve daha çobansı özellikler gösteren kabilelerin bir kısmının Orta ve Kuzey Avrupa'nın yeni göçmenleri olduklarına inanan çoktur; Britanya'daki eşaşamalı Beaker halkı hemen hemen kesin olarak böyleydi. Bu doğru bile olsa, "çobancıl" toplumların II B Aşaması boyunca süren egemenliği, sadece ve sadece, ekonomilerinin, hakimiyetleri altında tuttukları özel bölgelerdeki (Büyük Britanya, Kuzey Avrupa ve Orta Avrupa'nın kireçtaşlı platoları, kozalak ağaçlı ve kumlu alanları) üstünlüğünün kanıtı olabilir. Aynı şekilde, kırsal ekonominin, sabanlı tarımın genel olarak benimsenişinde ifadesini bulan gelişimi, kendi teknik önkoşullarıyla el ele gitti; çiftçiler ağaç işleri için gerekli metal araçları bulabiliyordu artık. Ama bu gelişimin bir sonucu olarak ilkel üretimden kaldırılan hasat artışıyla aynı hızda, yerel pazarların metal eşya artışını emme kapasitesi de artıyordu.

Kimi aşama ya da dönemlerdeki varlıklarına tanıklık edebileceğimiz tanınabilir toplumsal kurumların da, benzer şekilde, daha ileri toplumlardan ödünç alınmış veya kopya edilmiş kurumlar olması güçlü bir olasılıktır. Ama bu durumda bile, söz konusu toplumsal yapıların ancak ve ancak ılımlı bölge ekonomilerinin destek verdiği ölçüde kurumlaşmış oldukları açıktır. II B Aşamasındaki Saale vadisinin zengin "şef mezarları", Abydos, Ur veya Anyang'daki kraliyet mezarlarının yoksul birer versiyonuna benzerler; öyle ki, Erken Bronz Çağı'nın şefleri, Mısır, Mezopotamya ve Çin'in kutsal krallarının hayaletlerine benzetilebilir. Yine de, bu türden mezarların o dönem ılıman bölgesinde oldukça yalıtık bir durumda kalmış olmalarından hareketle, yerel olarak üretilebilecek toplumsal artığın henüz böylesi bir kurumu besleyecek kadar büyük olmadığı sonucuna varılabilir; Saale mezarlarına gömülü servetin ise hammadde karşılığında Doğu'dan elde edilmiş birikmiş artığın bir parçası olduğu kabul edilebilir. Kral mezarlarının, krallığın normal bir kurum olarak tanımlanması-

nı mantıklı kılacak sayıya ulaşması, ilk kez III D aşamasından gerçekleşir; ama o zaman bile sadece Orta Avrupa için geçerlidir bu durum. Bu dönem, yalnızca daha büyük bir toplumsal artığın üretilmesini olanaklı kılmakla kalmadı, ama aynı zamanda, yeni iletişim ve egemenlik araçlarının da tekerlekli araçlar ve süvari ordusu biçiminde ortaya çıkması gerçekleşti.

Dolayısıyla, yaprak döken ağaçların bulunduğu ormanlık alanlardaki toplumsal-politik kurumlar ile teknik-ekonomik aşamalar arasındaki kimi ilişkileri inceleme şansına sahip olduğumuz söylenebilir. Ancak teknik-ekonomik yapı evrensel değildir; tersine, tümüyle toprak, iklim ve tarihsel koşullar tarafından koşullanır. Şayet evrensel "yasa"lar keşfetmek uğruna fiziksel ve insanal koşulları soyutlayacaksak, diğer doğal ortamları ve farklı tarihsel koşulları sınamak zorundayız demektir. Kültür dizilişleri, bugün kış yağmurları alan Akdeniz bölgesi ile güney ve güney doğuya doğru uzanan alüvyonlu nehir vadileri ve steplerle kaplı alttropikal bölgelerde mevcuttur, öyleyse artık rotamızı buralara doğru çevirebiliriz.

SEKİZİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) **Das urzeitliche Bergbaugebiet von Mühlbach-Bischofshofen (Materialien zur Urgeschichte Österreichs, VI)** Viyana; 1932

IX. BARBARLIK DÖNEMİ KÜLTÜR DİZİLİŞLERİ: (2) AKDENİZ BÖLGESİ

Akdeniz bölgesinin bir dereceye kadar kusursuz tek kültürel dizilişi, doğu bölümleri için geçerlidir; Yani Ege Denizinin batı sahilleri ve adaları için. Bölgenin geri kalan bölümleri gibi burası da yağmurların kış aylarıyla sınırlı olduğu, yazların ise sıcak ve kurak olduğu bir bölgedir. Dolayısıyla bölgenin sürekli su kaynakları kar suyuyla beslenen sınırlı sayıdaki küçük nehirle sürekli akan pınarlarla sınırlıdır. Yunanistan ve Girit kayalık ve dağlık olmakla birlikte, taşlı olmasına karşın, kalkerli ve volkanik toprakları tahıl ürünleri için olduğu kadar zeytin, incir ve üzüm için de verimli bir alan oluşturur. Dağ sıraları karayolu taşımacılığına sekte vuruyorsa da, yaz aylarında genellikle sakin olan deniz, girintili çıkıntılı sahillere cazip su yolları kazandırmakla kalmayıp, aynı zamanda deniz ürünleriyle beslenme sorunun çözümüne de önemli katkılarda bulunur. Balkanlar ve Alpler'in kuzeyindeki ılımlı alanlardaki kadar yoğun ve sürekli olmamakla birlikte, eskiden Ege kıyılarında tekne yapımı için gerekli keresteyi sağlayan bol miktarda orman da vardı. Nihayet,deniz, (M.Ö. 3000 yıllarında) daha önceden önemli miktarlarda toplumsal artı-ürün biriktirmiş olan en eski kent uygarlıklarının bulunduğu Ön Asya ve Kuzey Afrika sahillerine geçişde sağlıyordu. Ege'de Barbarlık döneminin büyük bir bölümü, aslında, Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarıyla çağdaştır. Girit, Yunanistan Yarımadası ve Makedonya'da birbirinin benzeri beş ana kültürel dönem ayırdedilebilir ve bunların sırasıyla "Neolitik", Erken, Orta, Geç Ege ve Demir Çağı olarak tanımlanması da mümkündür. Bununla birlikte, aşağı yukarı çağdaş olmalarına karşın, bu üç bölgedeki her bir dönem boyunca yaşanan kültürler bir hayli farklıdır. Öte yandan ilk dönemin Anaka-

ra üzerinde Neolitik A ve B olarak altbölümlere ayrılması da mümkün: Girit adasına uygulanamayacak olan bu alt-bölümleme, Neoitik B Aşamasının yarımadadaki Erken Ege aşamasıyla büyük ölçüde çağdaş olduğu Teselya ve Makedonya'da çok net görülür. Girit'te ise, biraz kuşkulu olmakla birlikte, uygarlığa Orta Minoan (Orta Ege) döneminde geçildi. Ancak uygarlığın diğer yerlere ulaşması, Demir Çağı'na kadar uzanan bir gecikmeyle gerçekleşti ve Girit'de bile bir Karanlık Cehalet Çağı, yerel Bronz Çağı uygarlığını Klasik Demir Çağı'nın uygarlık öncesi döneminden ayırır. Aynı Karanlık Çağ Anakara'da da sürüyordu ancak bu, hiçbir yerde Bronz Çağında gelişen temel tekniklerin ve ulaşım araçlarının yok oluşuyla ya da ticaretin önemli bir kesintiye uğramasıyla sonuçlanmadı.

Sözünü ettiğimiz bu beş dönemi beş ayrı aşamalarmış gibi düşünmek ve izleyen bölümde benimsediğimiz düzenlenişi takip etmek uygun olacaktır. Önce Yunan Yarımadası'ndaki diziliş betimlenecek, ardından da, daha özet bir kapsamda Girit ve Makedonya'da gözlemlenmiş kültürel diziler anlatılacaktır.

(a) Yunan Yarımadası

(1) Kayıtlar, baştan itibaren, kırsal ekonomisinin aynı sitenin sürekli kullanımını mümkün kılan bir ekicilik sistemiyle yürütülen karma çiftçilik üzerine kurulu olduğunu gösteriyor. Her ne kadar saban'ın varlığı iddia edilmezse de, Yunanistan Neolitik döneminin ilk çiftçilerinin, yaprak döken ağaçların oluşturduğu daha az dost bir ortamda III olarak bilinen aşamaya ulaşmış oldukları açıktır. Aslında, meyve bahçeleri uygulaması da bu dönem için ihtimal dışı değildir. Aynı zamanda yabanıl yiyecekler konusunda doğal kaynaklardan da avcılık ve tahminen balıkçılık yoluyla tam olarak yararlanılıyordu.

Erken Ege dönemiyle (Helladic denilir) birlikte üzüm, incir ve muhtemelen de zeytin ekiminin başladığı öne sürülebilir; bu dönemde saban ise artık kesinlikle kullanılıyordu. Çoban topluluklarıyla tarımcı aşiretler arasında bir ayrılmanın varlığına ilişkin hiçbir işaret yoktur. Hayvan sürülerinin alçak bölgelerden yazlık otlaklara aktarılması gibi, göç hareketliliklerinde temel dürtü doğrudan insanal gereksinimlerin ötesinde olmak zorunda olmalıydı. En azından Geç Helladic dönemiyle birlikte, pazara yönelik mahsul üretimine göre özelleşmiş bir tarım, başlamış olmalıdır. Ama yine de bütün topluluklar, 6. yüzyıla kadar, kendi geçimleri için yeterli ürünleri büyük bir olasılıkla ev tarımıyla karşıladılar.

(2) Neolitik dönem alet-edevatı, özelleşmiş nitelikler göstermeyen, muhtemelen evde yapılmış ürünlerdi. Ancak Erken Helladic dönem topluluklarının büyük bir çoğunluğu, çalıştığı yerde yatıp kalkan ve zenaatçının kullandığı aletleri ve Geç Helladic dönem boyunca da orak türünden tarımsal araçları imal eden bir bronz ustasını muhtemelen besleyebiliyordu. Bu tür uzmanların sayısı oldukça hızlı bir tempoyla artmıştır. Profesyonel çömlek yapımcıları Orta Helladic dönem boyunca Yunan Yarımadası'nda çalışmaya başladı ve Geç Helladic dönemle birlikte onlara, muhtemelen, aynı derecede uzmanlaşmış duvarcılar, marangozlar, mücevheratçılar, elmas kesicileri, Wainwrights ve buna benzer diğerleri katıldı. Lüks eşya ustaları Demir Çağı'nın karanlık başlangıç dönemlerinde sert engellerle karşılaşmış dolayısıyla da bir

kısmı ortadan kalkmış olmalıdır. Ancak tarzlar değişmiş ve sanat genel olarak gerilemiş olmasına rağmen, bir çok teknik , dolayısıyla da aileler veya onların sürekliliğini sağlayan lonca ayakta kaldı.

(3) Açık denizlerde kullanılmaya uygun ve kürekle yürütülen gemilerin(1) Erken Helladic dönemden itibaren, yelkenli gemilerin ise Geç Helladic dönemin başından itibaren görüldüğü öne sürülmektedir. Sözü edilen dönemlerde kara ulaşımı için ise at ve tekerlekli araçlar kullanılıyordu ve sel taşkınlarına karşı köprüler ve yollar inşa etmeye yönelik bazı girişimler de vardı. Biniciliğin ise Bronz Çağı'nın sonlarında ortaya çıktığı kabul edilir.

(4) Henüz Neolitik A döneminde bile, Melos'dan deniz yoluyla (ya da belki de Macaristan'dan kara yoluyla) getirilen(2) obsidian Teselya'da arasıra kullanılıyordu. Aynı dönemde muhtemelen, komşu bölgeler arasında çömlek değiş tokuşu kuşkusuz içindekilerle birlikte- da gündemdeydi.

Esas olarak deniz taşımacılığıyla gerçekleştirilen düzenli ticaretin (2) Erken Helladic dönemde varolduğu kabul edilmelidir. Bu ticaret, Girit'ten mamul maddeler ve mühürlü balyalar halinde ticaret mallarının yanısıra Bronz Çağ teknolojisinin her türü için gerekli hammaddeleri getirirken (Kalay, muhtemelen, Yunanistan'da zaten bulunuyordu ama bakırın Naxos, Girit ya da çok daha büyük bir olasılıkla Kıbrıs'tan getiriliyor olması gerekiyor), Helladic mamul maddelerini de Çanakkale Boğazındaki Truva'ya götürüyordu. Aslına bakılırsa, Erken Helladic dönem ticareti, doğrudan ya da dolaylı olarak, bir yandan Küçük Asya ve Mısır'a ulaşırken, diğer yandan da Sicilya ve muhtemelen de Sardunya ve İspanya'ya kadar uzanıyordu.

Orta Helladic dönem sırasında denizaşırı bölgelerden mamul madde ithalat ve ihracatı daha az sıklıkta gerçekleşti. Oysa metal arzında bir kesinti söz konusu değildi. Buna karşılık Geç Helladic dönemde ticaret dev ölçülerde yaygınlaştı. Helladic dönem vazoları, olasılıkla içleri şarap ya da zeytinyağı ile dolu olarak, Sicilya, Mısır, Levant, (Akdeniz'in doğu sahili ve buradaki memleketler-ç.n.) Anadolu ve Makedonya'ya kadar ulaştı. Karşılığında ise Mısır, Suriye ve Hitit'te üretilen mamuller Yunanistan'a gidiyordu. Yunanistan'a bunların yanısıra Baltık'tan kehribar boncuklar ve çok büyük bir olasılıkla İrlanda'dan altın, Ilıman Avrupa'dan da bakır ve kalay geliyordu. Bununla birlikte, tam da bu noktada yazınsal referansların yargılarını da gözönünde bulundurarak bir konunun hatırlanmasında yarar var: Ege, ticari ve askeri trafiğin kesiştiği bir bölge olabilir. Arkeolojide bir ganimet parçasını yasal ticaret sonucu elde edilen bir ithal üründen ayırdedebilme olanağı yoktur.

Demir Çağı'nda ise ticaret(1) düzenli bir şekilde azaldı ve birçok topluluk, her ne kadar bu durum hiçbir zaman III D Aşaması güney İngiltere'sinde olduğu kadar ileri gitmediyse de, tekrar kendine yeterli bir ekonomiye geri döndü. Buna rağmen yine de Yunanistan'a kehribar akışı hiçbir zaman tümüyle kesilmedi ve daha 10. yy'da Teselya çömlekleri Filistin'e taşınıyordu. 7. yy. ile birlikte çömlek ve diğer seriüretim maddeleri, daha önce benzeri görülmemiş ölçülerde Akdeniz pazarına ihraç edilmekteydi. Bu dönemin başlarında sözünü ettiğimiz türden bir ticaret, yabancı gemilerle (Phoenician) yapılmış olmalıydı; ama daha sonraları ticari mallar önce askeri saldırılarla ticareti birarada yürüten büyük toprak sahipleri tarafından, ardından da profesyonel tüccarlar tarafından çıkarıldı. Bu sonuncular bu işe uygun olarak dönüş-

türülmüş balıkçı tekneleri kullandılar ve muhtemelen de, M.Ö. yaklaşık 650'den itibaren öncelikle savaş ve korsanlık amaçları için inşa edilmiş gemilerden tümüyle farklı, özel kargo gemileri yaptırdılar.

Standartlaşmış ağırlık ve uzunluk ölçüleri daha Erken Ege döneminde kabul görmüştü. Geç Ege döneminde değer standartı olarak ox kabul edilmiş ve bu belli bir altın miktarına (para birimi) eşitlenmişti, ama ticari mallar -büyük çömlek kaplar, sehpalar veya bronz baltalar- değişim birimi olarak kullanılıyordu(1). Paranın bu iki işlevi, Demir Çağ döneminde sıradan spit'lerde birleşti (Yunancası Obeliskoi); M.Ö. 700'den hemen sonra da bunlar yerlerini, büyük ticari alışverişlerde kullanılan ve değerli metallerden yapılmış sikkelere(2) bırakacaklardı.

(5) Neolitik A dönemi içinde savaşlara ilişkin herhangi bir kanıt yoktur, ama Neolitik B dönemine ait kimi yerleşim yerleri, tıpkı çağdaşı Erken Helladic dönemindeki sahil kasabaları gibi tahkim edilmiş durumdadırlar. Orta Helladic dönem mezar ve yerleşim bölgeleri kuşkuya yer bırakmayacak kadar savaşçı özellikler gösterirler. Geç Helladic dönemde savaşlar artık kesin bir salgın halini almış durumdadır. Bu dönemde pahalı bronz kılıçları ve yine çok daha pahalı savaş arabaları sonucu belirleyen silahlardı. Demirin kullanımı, savunma silahlarının maliyetini düşürdü ve savaş arabaları aşamalı olarak önce süvari ordusunun sonra da piyade ordusunun oluşumuna yol açtı. Temsili resimleri bulunan ilk vazoların üzerinde rastlanan Demir Çağı gemileri (3) ise, çok açık bir şekilde, öncelikle korsan gemileri olarak ya da savaşta kullanılmak üzere dizayn edilmişlerdir.

(6) Neolitik dönem Yunanistan'ındaki normal yerleşim yöreleri küçük evlerin oluşturduğu kümelerden ibaretti. Aynı site üzerine tekrar tekrar inşa edilmiş olan bu evlerin kalıntıları oval tümsekler oluşturur ve boyutları zaman zaman 670 m. uzunluk ve 350 m. genişliğe kadar çıkmakla birlikte, normalde 360 m. uzunluk ve 305 m. genişliktedir. Volo Körfezinin hinteriand'ında, Larissa ile Körfez arasındaki küçük düzlük üzerinde varolan bu türden yerieşim birimlerinin sayısı en az elliydi(1). Helladic dönem yerleşim birimleri ,en azından iç bölgelerde alan olarak daha geniş değildir; Sözgelimi Malthi ve Messeria'da, şehir duvarları 420 m. uzunluğunda ve 250 m. genişliğindeki bir alanı çevreler(2).

Her durumda, genellikle birbirine benzeyen bu küçük alanlar üzerine, sadece dar patikalarla birbirinden ayrılan küçük ve birçok parçadan oluşan evler inşa ediliyordu. Geç Helladic dönemde, bunların yanısıra tahkim edilmiş küçük kaleler veya 202,95 ile 445,17 m^2 lik bir alanı kaplayan ve duvarlarının dışında kalan köylere bağlı akrepoller buluyoruz.

Sözünü ettiğimiz kaleler çoğunlukla müştemilatı ile birlikte bir saraya komşuluk eder. Gerek Erken Helladic dönemin sık yerleşim birimlerini gerekse de Geç Helladic dönem kalelerini fiziksel ölçek bağlamında dahi şehir olarak sayma olanağı yoktur. Klasik bir Yunan şehri 404700 m^2 den başlayıp (Priene), 857964 m^2 (Olynthus) ye kadar uzanan bir alanı kaplıyordu(1). Ancak bu kritik noktaya ulaşıldığında durum yine de belirsizleşmektedir. En eski Demir Çağ siteleri hâlâ tam olarak kazılmış değildir. Öte yandan, ilk *polislerde* (2), her ne kadar Bronz Çağı'nda olduğu gibi her zaman zanaatçı ve diğerleriyle karışık da olsa, esas olarak çalışan çiftçilerin oturduğu kuşkuya yer bırakmayacak denli açıktır. Endüstriyel ve ticari ögenin tarımsal

ögelere oranı, bizim benimsediğimiz yazı ölçütüyle karşılaştırıldığında, daha az pratik bir uygarlık ölçütü sağlamaktadır. M.Ö. 750 civarlarında yazı Attica'da kullanılmıştı(3).

(7) Neolitik dönem yerleşim birimleri -gömütler bilinmiyor- aile biriminin şekline ilişkin hiçbir kanıt sağlamamaktadır. Erken Helladic dönemde komünal mezarlara toplu gömülme bir kuraldı. Ama bu türden 20 ya da daha fazla gömütten oluşan düzenli bir mezarlık, fazla büyük olmayan bir yerleşim biriminin yanında bulunur ve her gömüt de muhtemelen tek bir doğal ailenin ardarda gelen kuşaklarını barındırırdı. Bu durum, taş-kesme mezarlıkların bugün de olduğu gibi "aile kabristanı" olarak kullanıldığı Geç Helladic dönemde kanıtları gösterilebilir bir örnektir. Ama klan birimine ilişkin açık seçik fiziksel göstergelerin yokluğu, bizim Miken ya da Geç Helladic olarak adlandırdığımız kahramansı Bronz Çağı için olduğu kadar aslında erken klasik dönem için bile doğru olan, sistemin dirimsizliği yönünde bir kanıt olamaz. Daha önce de belirtildiği gibi, sonraki dönemlerde aile kabristanlarının birkaç küçük mezarlık halinde Miken kalelerinin etrafında biraraya getirilmesi, her bir mezar tümseğinin yerel bir gruptan çok bir klana tekabül ettiğini akla getirmektedir.

(8) Kadın heykelcikleri ise Neolitik Yunan'da Tuna Havzası I'de olduğundan da çok popülerdi; ancak burada kadın heykelcik imalatı Ege Bronz Çağı ve Demir Çağı boyunca da devam etti. Üstelik bu ikinci dönemde, kadın heykelcikler açıkça tanrıçaları temsil ediyordu. Bununla birlikte Ege Bronz Çağı'nda erkeklik sembolleri de göze çarpar ve gerek Homer'de gerekse de daha sonraki yazınsal yapıtlarda tanrıçalar tanrılarla birlikte ve onların buyruğu altında varolurlar.

Bir kadınla erkeğin birlikte gömüldüğü çift kişilik mezarlara daha Orta Helladic dönemlerde ve Geç Helladic dönem kraliyet mezarlarında rastlanır(1); daha öncesinde buna ilişkin bir kanıt yoktur. (Bu dönemin, aile kabristanı niteliğindeki özel mezarları bu duruma kanıt sayılmaz.)

(9) Nadir olmakla birlikte, muhtemelen ticaret mallarını sahibinin özel mülkiyeti olarak tanımlamak üzere, mühür daha Neolitik A döneminde kullanılıyordu. Bu tür bir kullanım, Erken Helladic dönem ve sonrası için daha da doğrudur. Bu dönemde de, aktif ticaret, kişisel mülkiyete konu olabilen, devredilebilir ve kâr getirme yeteneğine sahip nesneler olarak meta kavramını içeriyordu. Ama üretim araçlarının -çiftlik hayvanları, toprak, gemiler, vb.- varlığına ilişkin daha az kanıt vardır.

Öküzün ticari mübadele için bir değer standartı haline gelmesiyle birlikte, çiftlik hayvanları üzerinde özel mülkiyetin varolduğu varsayılabilir. Bu olay Geç Helladic dönemde gerçekleşmiştir ve öküzün altın ve bakır niceliklerine eşitlendiği bir zamanda da muhtemelen tuhaf ve alışılmamış bir fikir değildi. Toprak üzerinde tasarruf konusunda ise arkeolojinin söyleyecek bir şeyi yoktur. Homeric ve Geç Helladic dönemlerde toprak mülkiyetinin kral ve prensler için geçerli olabildiği düşünülebilirse de, onların da sadece topluluğun temsilcileri olarak bu hakka sahip oldukları kesindir. Daha sonraları ise, belki de krallık kurumunun Demir Çağı'nda artık yıkılmaya yüz tutmasıyla birlikte, toprak tekrar komünal değil ama bireysel mülkiyet altına girdi. Ancak Homer'de bile kral kendi kişisel mülküne sahiptir ve pazar için üretim de ancak böylesi bir gelişimin sonucu olarak başlayabilmiştir.

Aynı belirsizlik gemicilik konusunda da geçerlidir. Savaş, korsanlık ve ticaret

amaçlarıyla kullanılabilen büyük açıkdeniz gemileri. Geç Helladic dönemde açık bir şekilde krala aitti. Buna karşılık, Etnografik kayıtlar kadar Homer anlatıcısının söylediklerinden de açığa çıkan bir sonuç, orada bir yer sahibi olmak, onun "tayfa"yı oluşturan "dostlar"ının yükümlülüğünden çok, bir haktı. Demir Çağı'nın ilk dönemlerinde, aynı zamanda tacir olan korsanların gemileri, kuşkuya yer bırakmayacak denli açık bir şekilde büyük toprak sahiplerinin mülkiyeti altındaydı(1); daha yoksul kişilerin ise muhtemelen kendi balıkçı tekneleri vardı ve bu tekneler ayrı zamanda deniz aşırı ticaret için de kullanılıyordu. Peki, Erken Helladic dönemin 8-12 kürekçiyle donatılmış oldukça büyük gemilerinin sahibi kimdi?

(10) Teselya'daki Volo Körfezi yakınlarında bulunan tahkim edilmiş durumdaki iki köy, duvarlarının içinde şef sarayını andıran bir yapı barındırır. Ancak bu sıradışı ve anormal siteler dışında, Geç Helladic döneme kadar, servetin prensler ya da din adamlarının elinde toplandığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Dolayısıyla, Bölüm IV'te de gördüğümüz gibi, görkemli mezar ve saraylar, bu dönemde, 'kutsal krallar'ın bir dizi minik prenslik üzerindeki hükümranlıklarını gösterir. Demir Çağı'nda bu kutsal krallık kurumu ortadan kalkmıştı. Eski Bronz Çağı sarayları tapınaklarla yer değiştirdi; bununla birlikte, bu yapıların tanrısal sahiplerinin, kendi ölümlü habercilerinin yaptığı gibi, ticaret veya korsanlıkla uğraşarak ya da hatta saf anlamda teolojik olarak "sahip" olmaya devam ettikleri toprak üzerinde aşar vergisi koyarak servetlerini arturdıklarına ilişkin hiçbir belirti yoktur. Eski kraliyet mezarları zaman zaman kahramanlık simgesi olmuş kişiler için bir türbe haline gelmiş, ama başkaları inşa edilmemiştir. Tam tersine, Geometrik mezarlıklarda, yapıları ya da dinsel çağrışımları açısından değil, döşenme tarzlarındaki ihtişamla diğerlerinden ayrılan belli gömütler vardır. Bunlar, yeni yönetici sınıfın, sayıları Bronz Çağı krallarınınkinden çok daha fazla olan ve Demir Çağı'na özgü donanımlarla üretilebilir nitelikteki bir genişletilmiş toplumsal artı-ürünü yeni yeni biriktirmiş olan büyük toprak sahibi aristokratların mezarlarıdır. Hesiod'un şiirlerinde ve hemen onu izleyen yazınsal kaynaklarda bunlarla karşılaşırız. Buna karşılık yine de sözü edilen bu yeni sınıfın birikmiş serveti, Geometrik Çağ barbarlığını Klasik Yunan Uygarlığına dönüştüren yeni bir tüccarlar sınıfının elindeki servet kadar çok değildi.

(11) Klasik dönem öncesine ait hiçbir arkeolojik bölgede kölelik kurumu örneklenmiş değildir. Bununla birlikte Homer şiirlerinde, Geç Helladic dönemde köle tutulduğu konusunda bilgiler vardır; Ancak bu dönem gemilerinde, örneğin, kürekçiler kaptanın özgür ortaklarından oluşuyordu. Yine, Demir Çağı'nda, Hesiod'daki küçük bir çiftçi bile köle kullanırdı.

Ama hâlâ, Erken Helladic dönem kasabalarını çevreleyen tahkimat yapılarının, ya da Miken kalelerinin çok daha dev boyutlardaki duvarlarının kim tarafından inşa edildiğini sorma hakkına sahibiz. Bir yerleşim biriminin tahkimatı, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, gerçek bir askeri savunma seferberliğinde olduğu gibi, topluluğun bütün üyelerinin katılması beklenen ve katılma hakkına sahip olduğu bir komünal çalışmanın ürünü olarak kabul edilebilir. Ancak bu durum, bir prens sarayı dışında çok az şey içeren ve hatta sarayların bizzat kendileri ile onlara bağlı kral mezarlarının da çok azını kapsayan kaleleri çevreleyen Cyclop duvarları için o kadar kesin değildir. Bu empoze işlere harcanan yoğun emek gücünün tümüyle köle ve tut-

saklardan elde edilmiş, ya da bir "proleter" sınıftan -yani, sırf prens tarafından toplanan toplumsal artı ürünle beslenen uzmanlaşmış emekçilerden- toparlanmış olması pek muhtemel görünmemektedir. Bu yapıların, geleneksel hizmetlere toprak sahibi sayesinde sahip olan küçük köylülerin buna karşılık olarak alınan emek güçleriyle inşa edilmiş olması da bir ihtimal, Eğer böyleyse, bunun anlamı, daha o zamandan bir sömürü ve sınıf ayrımının varolduğudur; sömüren yönetici, topluluğun temsilcisi olarak kabul edilmeye devam etse, dolayısıyla da işçiler sömürüldüklerini hissetmeseler bile...

(b) Makedonya

Batı Makedonya'nın kıyı boyunca uzanan ova ve vadileri, Yunan Yarımadası'nın kıyı ve ovalarıyla karşılaştırıldığında, daha geniş ve sürekli bir ekilebilir alan sunmakla birlikte, daha soğuk, daha kıtasal özelliklere sahip ve ticaret açısından daha az elverişli bir konumdadır. Bölgenin kültürel evrimi ise bundan dolayı öğretici ama hiç şaşırtıcı değildir. Bu bakımdan Makedonya biraz önce özetlenilen kültürel evrimle bir karşıtlık oluşturur. Ancak şu da peşin olarak kabul edilmelidir ki, söz konusu karşıtlık, eldeki verilerin tutarsızlığı nedeniyle çok büyük ölçüde abartı taşıyabilir. Çünkü Makedonya yerleşim birimi, Yunan Yarımadasındakiler kadar tam olarak kazılmış değildir -seramik dizileri, daha çok, yerleşim birimi tepecikleri içine kazılmış dar çukur ve hendeklerden elde edilmiştir- ve Demir Çağına kadar da hiçbir mezarlık bilinmemektedir.

Makedonya Neolitik dönemi, incir ekiminin çok açık bir şekilde ikinci, yani B aşamasında gerçekleşmiş olması hariç tutulursa, bütün açılardan yarımadanın aynı dönemine benzer görünmektedir. Ama Ege Bronz Çağı söz konusu olduğunda farklılıklar belirginleşir. Kent ekonomisi çok fazla benzerlikler arzetse de, emek uzmanlaşması ya da ticaretin varlığı konularında çok daha az kanıt vardır. Balta veya diğer taş gereçlerin yerini metal olanları almamıştı, dolayısıyla ne evi ve işyeri aynı mekanda olan demircileri ne de profesyonel çömlekçileri Demir Çağına kadar varsayabilme olanağı yoktur. Buna karşılık savaş silahları daha Erken Makedonya aşamasında vardı ve Orta Makedonya dönemine ait tahkim edilmiş bir kıyı yerleşim biriminin de varlığı biliniyor. Aynı zamanda, kadın heykelcikleri dışlamaksızın erkek sembollerine rastlanır. Yine de, Bronz Çağı boyunca Makedonya yerleşim birimleri neredeyse kendi kendine yeterli rustik köyler olarak kalmıştır ve Neolitik Çağdakinden daha geniş olmadığı gibi ekonomik açıdan da ondan güçlükle ayırdedilebilir konumdadırlar. İlk kez Demir Çağında, profesyonel çömlekçilerin bazı merkezlerde kurumlaşması, önemli bir nüfus genişlemesinin göstergesidir ve bunun hiç kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık nedeni kendine yeterli ekonomiden vazgeçmeksizin benimsenebilme olanağı bulunan demir gereçlerin kullanıma girmesidir. Yine bu dönemde çoban toplulukların tarımcı gruplardan ayrıldığına ilişkin belirtiler de vardır ve bunun da ölçüsü bazı toplulukların, tarımdan tümüyle vazgeçmeksizin keçi besleme işinde uzmanlaşmış olmalarıdır.

(C) Girit

Bir Güney adası olarak Girit(1), Anakara Yunanistan'dan daha ılık ve yumuşak bir iklime sahiptir. Çok daha kısıtlı olmakla birlikte toprakları daha verimlidir ve bir zamanlar tekne yapımı için gerekli keresteyi sağlayan zengin ormanlara sahiptir. Ayrıca eski uygarlık merkezlerine Yarımadadan daha yakındır ve uygun mevsimlerde rüzgar ve akıntının yönü bir yandan Mısır'a diğer yandan da Anadolu, Kıbrıs ve Levant'a yapılacak deniz yolculuklarını kolaylaştırır.

Girit Neolitik kültürü, bilebildiğimiz kadarıyla, birbiriyle ilişkili hiçbir yönden Anakara Yunanistan'ınkinden farklı değildi, ama Minoan diye anılan ve Erken Orta Geç diye üçe ayrılan Girit Bronz Çağı daha hızlı bir gelişim göstermiştir.

(1) Kırsal ekonomi temel olarak farklı değildi. Bununla birlikte daha Orta Minsan II döneminden itibaren zeytin yağı , hatta belki de şarap ve ihracata yönelik diğer ürünlerin üretiminde ifadesini bulan tarımda uzmanlaşmadan sözetmek mümkündür.

(2) Benzer şekilde, el zenaatçılığının tarımdan ayrılması da hızlı gerçekleşti. Erken Minoan döneminde metal kullanımı, belki de Anakara'da olduğu kadar yaygın değildi, ama Orta Minoan dönemiyle birlikte ağır balyozların muhtemelen de büyük çömlek ve benzeri kapların yapımında kullanıldı. Geç Minoan döneminde ise artık metal, orak yapımında kullanılıyordu. Profesyonel marangozlar, kuyumcular, elmas kesicileri ve denizcilerle birlikte diğer uzmanların varlığını hem bulunan ürünlerinden hem de sanatlarının amblemini taşıyan mühürlerden anlamak zor değil. Orta Minoan dönemi boyunca, profesyonel çömlekçiler, çarkın da yardımıyla artık seri halde vazo üretimine başlamışlardı ve kendilerine, içlerinde tezgahtarların bile bulunduğu başka full-time uzmanlar katılmıştı.

(3) Deniz yoluyla ulaşıma gelince, Erken Minoan döneminde kürekle çekilen gemiler(1) kullanılıyordu. Orta Minoan dönemi gemileri ise 21 m.lik bir uzunluğu aşmış durumdaydı ve zaman zaman kürekçilerin işini kolaylaştırmak için bu gemilerde yelken de kullanılıyordu. 30 m.'nin üzerinde bir uzunluğa sahip olan güverteli gemiler ise Geç Minoan döneminde sahneye çıktı. Orta Minoan döneminin başından itibaren tekerlekli taşıtlar kullanılmakla birlikte, Geç Minoan döneminden önce atların kullanıldığına ilişkin bir belirti yoktur. Bu tarihten önce köprü ve yol inşaatlarının yanısıra, zaman zaman, liman benzeri yapılara da rastlanır.

(4) Denizaşırı "ticaret", henüz Neolitik Çağı yaşayan Girit'e bile obsidiyen getirmişti. Erken Minoan döneminde ise aynı ticaret ile altın, gümüş, libarit, mermer ve diğer hammaddelere ek olarak, Yunan adalarında, Anakara'da ve hatta Mısır'da imal edilmiş malzemeler getirmişti. Deniz ticareti gerçekten de o denli önemliydi ki, minik bir çorak adacık bile, güvenilir bir limanı ve tatlı suyu varsa, hızla serpilen bir topluluğun yurdu haline geliverebiliyordu. İşte bu ticaret sayesinde Girit, Mısır'ın ve daha dolaylı yollardan da Mezopotamya kentlerinin birikmiş artı ürününü sızdırma olanağı yakaladı. Orta Minoan döneminde Babilonya'nın silindir mühürleri ile çok daha fazla Mısır mamul maddeleri Girit'e bu ticaretle geldi: Adanın ihraç ürünleri arasında ise çömlekler (Mısır, Kıbrıs, Suriye (1) ve Anakara Yunanistan'ı ile adalarında rastlanmıştır), tekstil ürünleri (Fırat üzerinde) Mari'de bulunan metinlerde sö-

zü edilir) ve hiç kuşkusuz yağ, boya maddeleri ve şarap bulunmaktaydı. Minoan ticareti, artık adaya Baltık kehribarı ve İrlanda altınının bile gelmeye başladığı M.Ö. 1500 ve 1400 yıllarına rastlayan Geç Minoan II döneminde doruk noktasına çıktı. Bundan sonra ise ani bir düşüş yaşandı, çünkü Miken'ler Anakara'nın Mısır pazarına doğrudan erişimini güvence altına almışlardı. Yine de, Demir Çağı'nda bile Girit Yunanistan'ın geri kalan kısmından günü gününe haberdar olabiliyordu.

(5) Minoan yerleşim birimleri normalde tahkim edilmemiş durumdadırlar ve arkeolojik kayıtlarda Minoan silahları, Orta ve Geç Helladic dönem Anakara Yunanistanı ile karşılaştırıldığında, hemen hemen hiç belirgin değildir. Buna karşılık yine de Erken Minoan dönemine ait mezarlarda mızrak ve hançerler bulunmuş; bir sonraki aşamanın başlarına ait bir dönemden itibaren "kral silahları"na (uzun bronz meç'ler) bulunmuş ve Geç Minoan dönemine ait bir freskte ise, görünüşe göre paralı askerler ordusunun varlığı olasılığını doğrulayan bir organize ordu resmedilmiştir.

(6) Erken Minoan döneminde de insanlar, Erken Helladic dönemindeki gibi, birbirine yakın kurulmuş yerleşim birimlerinde yaşıyorlardı. Bunlardan hiçbiri tam olarak kazılmış değildir ve Geç Minoan dönemine ait tek kazılmış yerleşim birimi de sadece 2400 m^2 lik bir alanı kaplıyordu. Bununla birlikte, Erken ve Orta Minoan dönemlerinde daha küçük köy toplulukları ile geniş ama yalıtık çiftlikler de bulunmaktaydı. Orta ve Geç Minoan dönemlerine ait saraylar etrafında çok daha geniş kümelenmelerin varlığını farzetmek gerekirse de, bunların ölçeklerine ilişkin güvenilir belirtilerden tümüyle yoksun olduğumuz da bilinmelidir. Demir Çağı'nda, ücra ama barınmaya çok daha az elverişli Lasithi platosundaki bir mülteci yerleşim birimi muhtemelen 3500 kişiyi barındırıyordu.

(7) Erken Minoan dönemine ait toplu mezarlardan bazılarını, Erken Helladic dönem gömütleri için geçerli olan aynı nedenlerden dolayı, aile kabristanları olarak düşünmek durumundayız, ama yalıtılmış bir durumda ya da sadece ikili üçlü gruplar halinde bulunan ve çok fazla sayıda ölü barındıran diğerleri daha çok, daha geniş bir birimin üyelerine ait toplu mezarları andırmaktadır. Klanların varlığına ilişkin böylesi somut kanıtlar daha sonraki dönemlerde ortadan kaybolur.

(8) Tanrıçalar, Neolitik dönem Girit'i ile Minoan dönemlerinden Demir Çağı'na kadar, kadın heykelcikleri ve temsili heykeller ile temsil edilir. Oysa falli simgelerine Erken Minoan dönemine ait mezarlarda da rastlanmaktadır. Daha sonraları ise bir yandan Demir Çağı Girit'i tanrılar tanrısı Zeus'un doğum yeri olarak ün kazanırken, bir yandan da "Ana Tanrıça" zaman zaman genç bir eş olarak betimlenir. Minoan saraylarında ise "kadınlar'a ait" bölümler bir harem için olmaktan çok tek bir kraliçe için düşünülmüş izlenimi verir.

(9) Daha Erken Minoan döneminde, üzerinde el zanaatlarının simgelerini taşıyan mühürlerin kullanılıyor oluşu, zanaatçıların kendi emeğinin ürünleri ve tahminen de aletleri üzerindeki mülkiyet hakkını ifade ediyor gibidir. Benzer hakları, mühürlü küp ve kolilerin içindeki malzemeler için de düşünmek mümkün. Sığır ya da toprak sahiplerinin kimliğini dolaysız yollardan açıkça gösterebilme olanağı bulunmadığı gibi, Anakara Yunanistanında olduğu gibi gemi mülkiyeti de sorunludur. Mühürler üzerindeki temsili gemi resimleri, mühür sahibinin aynı zamanda mühürde tasviri bulunan geminin de sahibi olduğu anlamına gelir; şu halde bu kişiler profesyonel ta-

cir ya da korsan olacaklardır. Ama mürettebat nasıl seçiliyordu?

(10) Ne kabirler ne de saraylar, Erken Minoan döneminde şeflik kurumunun varlığına ilişkin bir belirti sağlamaz. Bununla birlikte Orta Girit bölgesinde, Orta Minoan döneminden itibaren inşa edilmeye başlanan dev saraylar, güç ve servetin kral ya da prenslerin elinde toplanmış olduğunu göstermektedir. En büyük beş saray, güneydeki Mısır ile kuzeydeki Ege arasından geçen transit ticaretten yararlanan Orta Girit bölgesinde, adayı baştan başa geçen ana yolu kontrol eden Krossos'da yükseliyordu.

Saray arşivlerindeki yazılı tabletler ile bütün saraylara bitişik halde bulunan ve içinde başka şeylerin yanısıra devasa boyutlarda şarap veya yağ fıçıları saklanan geniş depolar, yönetici sınıfın kendi artı-ürününü ihracat ticaretinde kullandığını gösterir. Bu saraylarda en usta zanaatçılar çalışır ve bir kısmı Mısır ve Suriye'ye ihraç edilen çömlek türünden sanatsal malzemeler üretirlerdi. Yazının saraylar dışında kullanılmadığı neredeyse kesindir ve kalan belgelerden hareketle birincil olarak muhasebe işlemlerinde kullanıldığı sonucuna varılabilir.

Saraylara ait diğer ayrıntılar ise daha çok tapınaklara özgü malzemelerden yapılmış gibi bir izlenim yaratırlar ve zaten bunlar dışında da hiçbir tapınak bilinmemektedir. Dolayısıyla prensler aynı zamanda papaz ya da daha büyük bir olasılıkla "kutsal kral'lar", "Ana tanrıça" eşinin yeryüzündeki temsilcileriydiler.

Baştan itibaren Knossos sarayı diğer dördünden daha zengin ve daha büyüktü ama bundan, bu son dört saraydaki kralların her zaman Knossos'un vassalları olduğu sonucunu çıkarmak doğru olmaz. Ancak hiç değilse yarım yüzyıl boyunca -M.Ö. 1450'den 1400'e kadar- Knossos'lu Minos'un, tüm adanın monark'ı, "kralların kralı" olduğu söylenebilir gibi gözükmektedir. Ama, Miken'li senyörler tarafından Anakara'dan getirilerek münasebetsizce sürece monte edildiği izlenimi veren monarşi, Knossos sarayının yağma edildiği 1400 yılında bir daha ciddiye alınabilir ölçülerde asla yeniden kurulamayacak şekilde sona erdi. Politik birlik bir daha yeniden oluşturulamadı ve Girit'in bunu izleyen dönemdeki toplumsal tarihi de, çıkarsanabildiği kadarıyla, Yunanistan'ın geri kalan bölümlerindeki süreçten bir sapma göstermedi.

(11) Köleliğin varlığına ilişkin kanıtlar Girit'te de, Anakara Yunanistan'ında olduğundan daha fazla değildir, ama adada emek arzının kaynağı sorunu daha büyük bir açmaz oluşturur. Taş ocaklarından taş çıkarma, ağaç kesmek, tüm bunları taşımak ve prens veya kral için yapılar inşa etmeyi gerektiren saray yapımı önemli bir insan gücü gerektirir. Bütün bu hizmetler, sınırlı sayıdaki uzman duvarcı, marangoz ve boyacının yanısıra, yine çok daha büyük bir olasılıkla geçimlik tarımla kendi kendilerine yeten ailelerin sunduğu geleneksel hizmetlerdi. Ve şayet kral özel görevlere ayrılmış mülklere de sahipse, bunlar da aynı şekilde inşa edilmiş olmalıdır.

(12) Mühürler, freskler, üzeri resimli metal işleri, plastikler ve vazo resimleri, bitkileri, denizi, yaratıkları, hayvanları , hatta insan formlarını başarılı ve bilinçli bir şekilde resmeden natüralist sanatın Orta Minoan II döneminden Geç Minoan II dönemine kadarki yükselişini ifade eder. Bu naturalizm, bilinçli kompozisyonu ve insan figürlerini betimlemedeki başarısıyla, Paleolitik sanatın canlı natüralizmiyle ve çok daha kesin bir biçimde de barbarlığın saf geometrik tarzıyla karşıtlık içindedir. Yerli Miken sanatçıları -ve Geç Minoan döneminin Knossos'un düşüşünden sonraki evresinde yaşayan Giritli sanatçılar- aslında dekorasyonda bitki ve deniz motiflerini

kullanıyorlardı, ama bunları daima çok basmakalıp bir şekilde uyguluyorlardı. Birinci Demir Çağı sanatı daima ve oldukça uygun biçimde, "geometrik" bir sanat olarak ifade edilmiştir.

DOKUZUNCU BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Genel özet,Childe,**Dawn** (*Şafak*)
(2) **Bronze Age ships**,Marinatos, (*Brnonz çağı gemileri*) **Bull. Correspondence,Hellenique**,LVII, (1933) sayfa 170 v.d **Iron Age** (*Demir Çağı*) Cohen, **A.J.A.,XLII**, sayfa 194
(3) Wace ve Blegen, "**Pottery as evidence for Trade**" (*Bir Ticari olgu olarak çömlekçilik)* **Klio**,XXXII (1939)
(4) Deniz ticareti üzerine bakınız- Heichelheim, **Wirtschaftsgeschichte des Altertums** sayfa 248
(5) Seltman,**Greek Coins** (*Grek Sikkeleri)*
(6) Aegina,M.Ö 650,Corinth,620;Heichelheim,op.cit sayfa 220
(7) Cohen,**A.J.A.**, XLII,sayfa 194
(8) **Athenische Mitteilungen**, LXII (1937) sayfa 58
(9) Valmin, **The Swedish Messenia Expedition** (*İsveç Mesenya Seferi)* (Lund;1938)
(10) Haverfield,**Ancient Town Planning** (*Antik şehir planlaması)*;Robinson,**Excavitions at Olynthus** (*Olynthus Kazıları)* ,VIII,**The Greek House** (*Grek evi)*
(11) Heichelheim, op.cit., sayfa 241, M.Ö 650 yılından önce Greek kentlerinin (polis) şehir ("city") olarak adlandırılması yadsınmaktadır.
(12) Blegen, **A.J.A., XXXVIII** sayfa 10-28
(13) Örneğin., Frödin ve Persson, **Asine**.(1938) sayfa 122
(14)Bakınız sayfa 23
(15) Heurtley, **Prehistoric Macedonia** (*Tarih öncesi Makedonya)* (Cambridge;1939)
(16) Pendlebury, **The Archeology of Crete** (*Grit Arkeolojisi*) (Londra;1939)
(17) Bakınız not 4. sayfa 47
(18) Enson araştırma ,Cantor, "**The Aegean aütdand the Orient in the IInd. Millennium,B.C.,**" (*M.Ö II. binyılda Ege ve Doğu)* **A.J.A.**, LI, sayfa 1-102

X. BARBARLIK DÖNEMİ KÜLTÜR DİZİLİŞLERİ : (3) NİL VADİSİ

Doğu Akdeniz'in alt tropikal bölgeleri kuzeye oranla yalnız daha sıcak değil aynı zamanda daha da kuraktır. Tahıl ürünlerini sulamaya yetecek kadar yağmur alan bozkırlar birden yerini tamamen kurak bir çöle bırakır. Güneyde, Musonların etkili olduğu bölgede doğan Nil de buradan geçmektedir. Wilson, (1)Mısır'ın sözkonusu bölgesini şöyle tanımlar: "Esmer, çorak çöllerin arasında yeşil, verimli bir yaşam." Ülke hiç yağmur almamaktadır. Gerekli yaşam koşullarını —yalnız balıklar ve su kuşları için değil, tüm hayvanlar ile tarım ve evcil hayvanların ihtiyacı olan otlaklar için de— tümüyle Nil'in suyu sağlar. Barbarlıkla ilgili arkeolojik kaynakların başladığı dönemde yaşam ve ölüm arasındaki sınır bugünkü kadar kesin değildir. (2)En azından Güney Mısır'da bozkırlar vardı ve yüksek çöller, orada yaşayan sürüler, geyikler, antiloplar için yeterli otlaklara sahipti. Ancak tarım yalnızca vadide gelişmişti.

Mısır'da tarih öncesi dönemler Badarian, Amratian, Gerzean ve Semainian (3) olarak dört bölüme ayrılmıştır. Gerzean, Eski İmparatorluk olarak bilinen ilk döneme uzanırken Badarian Nil Vadisi'nde hâlâ belli belirsiz görülen ancak Delta'nın batısındaki Merimde'deki yerleşim ve Fayum bölgesindeki (4)çeşitli siteler tarafından temsil edildiği düşünülen (5)Tasian döneminin ardından gelir. Bu düşünce birtakım nedenlerle desteklenmiştir ve burada Fayum ve Merimde Tasian dönemi kültürün göstergesi olarak kullanılsa da okuyucu bir kuşku olduğunu anımsamalıdır.

(1) Kırsal ekonomi karışık tarıma dayanıyordu.Hem Fayum hem Merimde'de buğday ve arpa yetiştirilmekte, sığır, koyun ve domuz beslenmekteydi. Ürünün nasıl sulandığı bilinmemesine karşın tohumların Nil'in yıllık su baskınları veya - Foyum'da - kışın gölün taşması sonucu oluşan nemli, çamurlu yerlere ekildiği sanılmaktadır. Aynı sistem Badarian ve Amratian zamanlarında da kullanılmış olmalıdır; en azından Eski İmparatorluk nehir suyunu toplamak için, ekilebilir alanlara kanallar yapılmıştır ve bu uygulama büyük olasılıkla Gerzean'a (6)kadar uzanmaktadır. Aynı durum sabanla tarım için de geçerlidir. Badarian döneminde yiyecek problemi nedeniyle domuz beslemekten vazgeçilmiş ancak bu durumda hayvanların çeşitliliği ve ürün artmıştır. Merimde ve Fayum'da yiyecek sağlama konusunda

çiftçilik kadar avlanma, kuş avlama ve balıkçılık da önemlidir. Badarian ve Amratian'da da bunlar önemini yitirmemişlerdir. Daha sonraları çiftçilik Mısırlı ilk üreticilerin en önemli uğraşı haline gelmiştir. Eski Hanedanlık döneminden itibaren avcılık yaygın bir spor durumundayken balıkçılık her zaman (toplumsal açıdan- ç.n) önemli olmuştur.

(2) El sanatları, Tasian ve Badarian zamanlarında bile görülmesine karşın hiçkimsenin sürekli uğaşı olmamıştır. Çakmaktaşının ilk kez Amratia döneminde(7) çıkarılması bunun komünal bir uğraş olduğunu gösterir ancak bu işle uğraşanlar da full-time uzmanlar değildir. Badarian'da ve daha çok Amratian'da bakır işlemek desürekli bir uğraş değildir. Gerzean kalıntılarında bulunan ve Eski Hanedanlık döneminde düzenli olarak yapılan madeni silahlar ve istisna aletler dışında, birçok silah, tarlada hatta taşocaklarında, inşaatlarda kullanılmak üzere geliştirilmiş aletler, taşı ve tahtayı biçimlendirmeye yarayan "Neolitik" araçlar bile sürekli bir uğraşım ürünü değildir. Örneğin Sinor'daki bakır damarları, geçim kaynakları tarım olan ailelerin tarımdan arta kalan zamanlarında Nil Vadisi'ne gitmeleri sonucu periyodik olarak işlenmiştir.

Gerzean ve Semanian dönemlerinde sanatların çeşitliliği, Eski İmparatorluk'ta bu işle uğraşanların sayısı Son Helladic Yunan ve Orta Minson Crete'dekini aşana dek devam etti. Ancak bu kişilerin çoğu kral veya onun feodal soyluları tarafından görevlendiriliyordu.

(3) Nil, büyük eşyaların taşınmasına bile olanak tanıyan hareketli bir yoldur. Badarian'da görülen ve nehir taşımacılığına uygun olan gemiler pedellarla yürütülmektedir.Yelkenli gemiler ilk kez Sermainian'da görülmüştür ve bunlar yeni bir çeşittir(8). Karada, Amratian ve Eski Hanedanlık zamanlarından itibaren yük hayvanı olarak eşek kullanılmıştır. Tekerlekli araçlar ise bundan ancak binbeş yüz yıl sonra kullanılmaya başlanmıştır ki bunların da ilkleri savaş araçlarıdır.

(4) Deniz kabukları, renkli taşlar, güzel kokulu kereste gibi lüks eşyaların ithaline Foyum ve Badarian'da başlanmıştır. Bu eşyaların miktarı ve çeşitliliği ile geldiği yerin uzaklığı gittikçe artmıştır. Örneğin Gerzean'da Kuzey Afganistan'ın Bedekshan bölgesinden gelen ürünler Mısır'a ulaşmıştır. Asıl önemli olan hazır ürünlerin ithalatıdır. Eski İmparatorluk döneminden başlamak üzere Filistin ve Suriye'den çömlekler, Ege'den taş vazolar ithal edilmiştir. Ancak ilk ürünlerin Mısır'da ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Gerzean'ın silindir mühürleriyle,Semanian sahneleri bazılarının(9) Mezopotamya'da bulunan orjinallerden kopya edildiği söylenir. Eski Hanedanlık Dönemi'nden sonra Mısır, artık lüks değil de gereklilik olarak görülen kereste, baharat, çeşitli metaller ve diğer yabancı maddeleri ithal etmeye başlamıştır.

(5) Tasian, Badarian ve Amration gömütlerinde çeşitli silahlar, bumeranglar bulunmuştur. Ancak bunların savaşçılardan çok avcılar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Yalnız birkaç Gerzean kalıntısında savaşta yararlı olabilecek bakır kamalar bulunmuştur. Savaşta kazanılan zaferlerle ilgili semboller Eski İmparatorluk döneminde daha fazla görülürken gerçek savaş sahnelerini Gerzean'lardan kalma kaynaklar yansıtmaktadır. Yazılı dokümanlar ise sürekli bir ordu olduğunu göstermektedir.

(6) Merimde köyü, üzerinde oturmaya pek de elverişli olmayan yirmi yedi kulübenin ve yüz yirmibeş gömütün bulunduğu altı "acre"lik bir alana yayılmıştır. Orta

Mısır'daki Tasian ve Badarian köyleri ise toplu bir biçimde çölün kenarında her yıl sulanan vadilerin yanına(10) kurulmuştur. Tarih öncesi zamanlardan sonra yapılan mezar soygunları bundan sonraki yerleşim konusunda bilgi sağlamamıza engel olmuştur. Ancak Nagada'daki(11) tarih öncesi yerleşim bölgesinin kalıntıları buranın yirmibeş acre'den fazla bir alana yayıldığını ve çoğunluğunu Amratian ve Gerzeanların oluşturduğu 2200 gömüte sahip olduğunu göstermektedir. Diğer yerleşim bölgelerinin(12) çok daha küçük olmadığı ve çok sayıda köy bulunduğu düşünülmektedir. Tarihte, başkent dışında kasabalar da vardır. Bunun tarih öncesine uzandığı düşünülse de nüfus konusunda tahmin yapılamamaktadır.

(7) Tarihte Mısır topraklarının bölündüğü "nome"ler,ya da,eyaletlerin tıpkı günümüzün barbar klanlarının ve yerlilerin totemleri gibi hayvanlar, bitkiler ve doğal nesnelerden oluşan amblemleri vardır. Bu amblemlerin birçoğu —daha önceye dayanıp dayanmadıkları bilinmemekle birlikte— Gerzean döneminde görülmüştür. Bunlar, Semainion'da veya daha önce rastlanan totemleri —tanrıları ve azizleri— temsil ediyor olabilirler. Tarihte, "Şahin" (Horus) örneğinde olduğu gibi kral veya firavun mistik olarak bu totemlerden biriyle özdeşleştirilir. Horus reis tüm Mısır'ı işgal etmeden önce, diğer totemlerin de reislerle özdeşleştiği düşünülmektedir.

(8) Merimde'de ve Badarian'daki gömütlerde ve hemen diğer bütün dönemlerde dişi figürlere rastlanmıştır. Ancak o dönemin kadınları tıpkı bir köle gibi ya da Tanrıça olmadıklarını gösterircesine ellerinde bir testi taşırlar. Daha sonra ilk olarak Amratian'da(13) olmak üzere erkek figürleri de görülmüştür. Tarihte, Mısır panteonlarında tanrılar ve tanrıçaların yer almasına karşın İmparatorluk Tanrısı her zaman erkektir.

Bir erkek ve bir kadının aynı mezara gömülmesine ilk olarak Badarian'da (14) ve çok az olmak üzere Amratian'da(15) rastlanır. İlk Firavunlar Zer ve Zet'in kraliçeleri(16) kralla ve birbirlerine yakın zamanda gömüldükten sonra tüm kraliçelere bu uygulanmıştır. Firavunlar soylu kişiler olarak özellikle son zamanlarda çokeşliliği başlatan kişilerdir, ancak kraliyet ailesine özgü bir şekilde kraliçe normalde kocasının kızkardeşidir.

(9) Amratian çömleklerine işlenmiş olan figürler genellikle bu çömleklerin ve içindekilerinin sahibini gösterdiği şeklinde yorumlanır. Gerzean döneminden beri mühürler mülkiyeti göstermek üzere kullanılmıştır. Amratian döneminde ev köpekleri sahipleriyle birlikte gömülürdü. Belki de bu, böylesi üretim araçlarının bile kişisel mülkiyete tabi olduğunu gösteriyordu. Yine aynı dönemde Gerzeanların mezarlarında görülen sığır figürleri kişinin ne kadar çiftlik hayvanına sahip olduğunu belirtmekteydi. Gerzean mezarlarında görülen ev figürleri de taşınmaz mallar üzerindeki özel mülkiyeti ifade ediyordu.

Fayum'daki tahıl ambarları yerleşim merkezine belirli bir uzaklıktaki tarlaların yanında toplanmıştı. Merimde'deki ambarlar ise tarlalardan elde edilen ürünün belli ailelere ait olduğunu göstermek istercesine her kulübenin avlusunda yer alıyordu ve muhtemelen daha sonra da uygulanmış bir yöntemdir. Ancak yıllık sel baskını tüm sınırları yok ettiğinden her yıl köy toprakları çiftçi ailelere yeniden dağıtılıyordu. Tarih döneminde ise tarıma elverişli tüm toprakların sahibi olan firavun bu toprakları işletmek üzere çiftçilere dağıtıyordu.

Gerzean vazolarındaki gemiler eyaletlerin totemik amblemlerini taşımaktadırlar. Paragraf 7'de bahsedilen varsayıma uygun olarak bunların sahibi çeşitli klanlar

veya klanların reisleri idi. İlk gemilerin ise Firavuna ait olduğu düşünülmektedir.

(10) Badarian mezarlarında bazı gömütler diğerlerinden çok daha görkemlidir.. Gömütlerdeki eşyaların zenginliği arasındaki fark sonraki dönemlerde daha da belirginlik kazanmış, buna gömütlerin işlenmelerindeki farklılıklar eklenmiştir. Ancak Samainian dönemlerinde gömütlerin inşası ve döşenmesi ile ilgili farklar azaldığından, reislerin veya halkın mezarlarının ayrımı güçleşmiştir. Eski Hanedanlık döneminde ise ilk firavunların kabirleri yalnızca büyüklük, inşa ve birlikte gömülen zenginlikler bakımından değil insanların kurban edilmesiyle de farklılıklar göstermeye başladı. Bu konuya örnek olarak iki firavunu, tüm harem ve ev halkıyla birlikte gömülen Zer ve Zet'i, örnek verebiliriz. Zer altmışsekiz ve Zet de yaklaşık yüzyirmiüç kişiyle birlikte gömülmüştü(17) Sonraları bu insanların yerini heykelcikler ve diğer büyülü eşyalar aldı.İlk firavunlar önemli memurlara ve soylulara da ayrı planda gömüt yaptırma hatta bazılarına birkaç hizmetçisiyle birlikte gömülme hakkı tanımıştı. Bu gömütler, kralın gömütünden ya da halkın fakir gömütlerinden kolaylıkla ayırdedilebiliyordu.

Buradan da anlaşıldığı gibi, Eski Hanedanlık döneminde Mısır toplumu kesin sınıflara bölünmüştü. Bir tarafta Firavun ve onunla birlikte saray mensupları diğer tarafta ise köylüler vardı. İlk yazılı kaynaklar ise kral gömütlerinde bulunmuştur. Reisner'in söylediği gibi(18) , "Tüm toprakları kontrol eden ilk yönetimin ihtiyaçları yazının icadını vazgeçilmez kılmıştı. "Bu nedenle Mısır'ın modernleşmesi ve tek bir monarşi altında birleşmesi birlikte gerçekleşti.

Arkeolojik bulgulardan elde edilen yazılı bilgilere göre Mısır'ın birleşmesi Fakon klanının lideri olan, Güney'in kralının Kuzey'i işgal etmesinin sonucudur. Bundan önce Mısır'da iki krallık ve iki kral vardı. Ancak gerek arkeolojik gerekse yazınsal kaynaklarda firavun-krallar ile ilgili kesin bilgiler yoktur. Çok eski yazılı anıtlar ve Reisner'in incelediği Abydos'taki gömütler yukarı Mısır'da tarih öncesi bir krallığın varlığını ortaya koymaktadır. Bu da Mısır toplumu içindeki -ya da daha doğrusu üstündeki - firavunun konumunun ne kadarının askeri zafer sonucu olduğunun saptanmasını zorlaştırmaktadır.

Firavun elbette bir tanrıydı(19) Onun tarih öncesi ataları, totemlerin insan halleri olarak tanrılığı ele geçirmişlerdi. Yine de O Hanedanlığından önce böyle bir değişim ile ilgili kesin arkeolojik bulgular yoktur. (Klanın bir bireyinin manevi gücü ve ekonomik monopolün değişimi.) Fakat bu firavun öncesi krallar Fakon klanının reisleri oldukları gibi Yukarı Mısır'a da krallık etmektedirler. Bu klan, reisleri Yukarı Mısır'ın kralı olmadan önce de askeri alandaki başarıyla üstünlük elde etmişlerdir. Arkeolojik bulgular ilerledikçe akrabalardan oluşan veya yerel bir grubun komşuları üzerinde askeri ve politik bir hegemonya elde ettiği ve klanın liderinin statüsünün, manevi ve ekonomik gücünün ona kabile reisliği ve tanrılık kazandırdığı görülmektedir. Bundan sonra tanrı kral modernleşmeyi sağlayan ve yazıyı gerekli kılan zenginlikle ilgilenmeye başlamaktadır.

(11) Arkeolojik kayıtlara göre tarih öncesi Mısır'da kölelik benimsenmemiştir. Tarihin ilk dönemlerinde bile Nubianların ve esirlerin köle olarak çalıştırılmasına karşın bu köleler Mısır ekonomisinde fazla önem taşımamaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerdeki yazılı kaynaklar, insan gücünün gerçek örnekleri ve gömütlerdeki resimler firavun ve soylular için çalışan, taş kırıp taşıyan, gömütler ve saraylar inşa eden, madencilik yapan, aletler, vazolar, ziynet eşyaları ve lüks eşyalar üreten,

tarlalarda ve çiftliklerde çalışan ve bir ustabaşı tarafından yönetilen büyük bir işçi sınıfının varlığını ortaya koymaktadır. Full-time uzman olmayan ve maaşa bağlı olan bu işçilerin ücretleri firavun tarafından toplanan toplumsal artıyla ödenmektedir. İşçilerin besin ve giyim ihtiyaçları işveren tarafından karşılansa da —bu daha sonraki yıllarda saptanmıştır,— bu durum yalnızca yılın belli dönemleri için geçerlidir; diğer zamanlarda hepsi geçimini tarlalardan kazanmak zorundadır. Bu işçiler aslında kralın serfleridir. Fakat burada serflik tamamen yasal bir biçimde yorumlanmamalıdır. İşçiler işlemek üzere toprak elde etme hakkı karşılığında hizmet vermektedirler ancak onların açlıktan özgürce ölebilecekleri çöllere kaçmalarını engelleyecek yasal bir düzenleme yoktur, zaten buna gerek de duyulmamıştır.

Gelişmesinin varsayımsal evreleri hakkında dokümana sahip olmamamıza karşın bu sistemin nasıl ortaya çıktığını tahmin edebiliriz. Nil Vadisi'nin kullanılması toplumsal dayanışmayı gerekli kılmıştır. Her yıl meydana gelen su taşkınları tarımı yok etmiş hatta tahıl ambarlarını bile yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Toprak her yıl çöller ve bataktan ayrılmak zorundaydı. Bu yüzden tüm kabilelerin gücü yerinde olan üyeleri kanal ve selleri kontrol edecek hendekler açmak, bataklıkları kurutmak ve gerekli suyu sağlamak için çalışmalara katılmak zorundaydı. Böyle bir görev neredeyse askeri hizmetler kadar zorunlu ve gönüllüydü. Barbarlara göre tanrılar veya fetişler için ev yapımında çalışmak, tarım, avcılık ve balıkçılıktan elde edilen gelir için vergi ödemek kadar doğal ve gerekliydi. Lider veya reis de, totemle özdeşleşerek, toplumu kendisi için çalışmanın tüm toplum ya da tanrılar için çalışmaktan farksız olduğuna ikna etmekteydi. Süreç nasıl gelişmiş olursa olsun, firavun tanrılaşarak halkının hizmetlerinden yararlanma ve onların artı üretimine el koyma gibi bir moral hakka sahip olmuştu.Ve firavun, bu hakkı kendi ilahi fonksiyonlarını yerine getiren -dünyevi taşınmaz mülklerini yönetenvekillerine de otomatik olarak devredebiliyordu.

Bu yüzden Mısır koşullarında Barbar klanların gönüllü işbirliği farkında olmadan kişileşmiş Devlet ve bu devletin önemli memurlarının çıkarına hizmet etmektedir.

ONUNCU BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Frankfort,Wilson v.d., **The Intellectual Advanture of Ancient Man** (*Antik İnsanın Entellektüel Serüveni)* (Şikago;1946) sayfa 31
(2) Badarian zamanlarında şimdi kurumuş olan nehirlere Nil'in taşan vadilerinden çölü boydan boya aşarak her yıl sular taşınırdı.;Mond ve Myres,**The Cemeteries of Armant** (*Armant Mezarlıkları)* (937) Sayfa 7-8
(3) Karşılaştırın Childe,**New Light on the Most Ancient East** (*En eski Doğu Üzerindeki yeni ışık)* Bölümler Petrie tarafından adlandırıldı- **Prehistoric Egypt** (*Tarih Öncesi Mısır)* ve **The Making Of Egypt** (*Mısır yapımı)* (1939) adlı eserleriyle karşılaştırın (1920) - fakat aynı zamanda eleştirildi.
(4) Baumgartel **Cultures of Prehistoric Egypt** (*Tarih öncesi Mısır Kültürleri)* (Oxford;1946)
(5) Karşılaştırın Childe, op.cit., ve Tassian,Srunton, **Mostagedda and the Tasian Culture** (Londra;1937)
(6) Baumgartel, op.cit., sayfa 26
(7) Baumgartel, loc.cit.
(8) Karşılaştırın, Winkler, **Rock Drawings of Southern Upper Egypt** *(Güney Yukarı Mısırda Kaya Resimleri)* II
(9) Bakınız Dussaud, **Syria** *(Suriye),* XVI,sayfa 332 ve Frankfort, **Cylinder Seals** (1939)
(10) Brunton,**The Badarian Civilization** *(Badarian Uygarlığı)* (1929) ve **Mostagedda** (1937)
(11) Petrie,**Naqada and Ballas** (1890) ; tarih öncesi kalıntılar " Hayaletşehir" en azından 13 akr'ı kaplamaktadır; Brunton, **"The Predynastic Town Site at Hierakonpolis "** (*Hierakonpolis'te Hanedanlık öncesi SiteKentleri*) Studies Presented to F.Ll. Griffiths, sayfa 272-6
(12) Baumgartel, op.cit., sayfa 36
(13) Brunton, **Mostagedda**, sayfa 44
(14) Randall-MacIver ve Mace, **El Amrah** (1902) ; Ayrton ve Loat, **Mahasma** (1911)
(15) Reisner, **Development of the Egyptian Tomb** *(Mısır mezarlarının gelişmesi)* (1936) sayfa 121
(16) A.J.A ., XLVI (1947) sayfa 192;
(17) Bakınız not 2 sayfa 142
(18) Op. cit ., sayfa 5
(19) Karşılaştırın, Moret **The Nile and Egyptian Civilization** *(Nil ve Mısır Uygarlığı)* (1927)

XI. BARBARLIK DÖNEMİ KÜLTÜR DİZİLİŞLERİ : (4) MEZOPATAMYA

Nil'e benzemeyen Dicle ve Fırat, çamurlu bir halde geniş bir düzlükten geçerek Ermeni ve İran dağları eteklerinden hafifçe güneye doğru kıvrılarak akar. Ve yalnız iki nehrin aşağı yolları, yatakları birleşmeye daha da yakınlaştığında, gerçekten yağmursuz bir çölü katederler. Kuzey Mezopotamya'da —Suriye ve Asur'da— sıradağların hemen güneyindeki geniş bir kuşak, ilkbaharda uygun otlak sağlamaya ve genel olarak tahıl ürünlerini sulamaya yeterli kış yağışına sahiptir. Üstelik Anti-Lübnan ve Amanos sıradağlarından İran platosunun eteklerine kadar uzanan bu kuşak, yalnız ulaşıma elverişli büyük nehirler tarafından değil, ama aynı zamanda bu nehirlere katılan akarsular —Fırat'ı besleyen *Balıkh, Khabur ve Jaghjagha* ve kuzey-doğudan Dicleye akan iki Zap suyu ve Diyala— tarafından da katedilir. Nil'in yaptığı gibi, akarsu kollarıyla büyüyen ikiz nehirlerin aşağı uzantıları, onların yıllık taşmaları olmasaydı ölü gibi olacak olan bir arazi -Babil- içinden akar. Ama bu arazi yine de, dik ve sarp kayalar tarafından yakın bir şekilde çevrelenmeyen daha geniş ve bataklık bir düzlüktür.

Kuzey Mezopotamya bununla birlikte bir zamanlar bugünkü gibi ağaçsız olmayan bir steptir. (1) Burada kısa kışlar, kar ve şiddetli donla gerçekten soğuktur. Kuzey Babil'de —eski Akad— bile kış donları serttir. Ancak, bir zamanlar Sümer denilen Güney Babil'deki (veya *Bible Shinar*'daki) iklim daha tipik bir tropikal iklimdir. Orada yüksek derecede besleyici ve değerli meyva ürünü sunan yabani hurma ağaçları bolca yetişir. Suriye ve Asur bitişik dağ etekleriyle, aksine, yabani tahıllar, meyve ağaçları ve asmalar için uygun bir doğal yetişme yeridir. Evcil cinslere kadar, eski döneme ait koyun türleri, vahşi eşekler veya yaban eşekleri step üzerinde otlarken, hâlâ çevre tepelerde başıboş dolaşıyorlardı.

Pek çok höyük içindeki ardışık katmanlar barbarlıktan uygarlığa geçişteki aşamaları olağanüstü ayrıntılı olarak örneklendirir. Ama onların inşacıları baştan beri, metalurjiden değilse bile, metalden haberli bütünüyle yerleşik çiftçilerdi. Bir arkeologun Mezolitik veya Neolitik olarak adlandırabildiği kültürel devirler veya daha

erken aşamalar yalnız, şimdiye kadar mevcut araştırmalarla ilgili olan çok dağınık ve bölük pörçük belirtiler sağlayan bir çift yerleşim yerinde (2) gösterilir. Arkeolojik kaydın eldeki bölümü, (3) tipik yerleşim yerlerinden —Halaf, al'Ubaid, Uruk ve Jemdet Nasi— sonra adlandırılan ve hemen sonra Babil'deki Erken Hanedanlık denilen ilk okur yazar uygarlık evresi tarafından izlenen ardışık zaman devirlerini de simgeleyen dört ardışık "kültüre" bölünebilir. Birincisi veya Halaf Kültürü Suriye'nin Akdeniz sahillerinden sağa doğru Asur'a uzanır ve benzer bir şey son zamanlarda Erida'da Basra Körfezinin önceki kıyıları üzerindeki Sümer'de de ayrımsanmıştır, fakat o Asur'daki Dicle, *Khalabur* ve *Balikh* boyundaki höyüklerde en iyi şekilde temsil edilir, al'Ubaid kültürü kuzeyde olduğu gibi Sümer'de de iyi şekilde simgelenir. Fakat yalnız Uruk ve Jemdet Nasr'ın izleyen aşamaları, çiftçilik ve diğer yaşam biçimlerinin nehirlere bağlı olduğu Aşağı Mezopotamya'da (Babil'de) düşünülen klasik biçimlerine ulaştı.

(1) Halaf grubunun kırsal ekonomisi sürekli köy yerleşimlerinden başlayarak tahıl ekip biçme ile sığır, koyun ve domuz beslemeye dayanıyordu. Yerleşim yerleri akarsu ve nehirlerin bataklık vadileri boyunca uzanırken tahıl ürünlerini ve çok büyük olasılıkla meyva bahçeleri ve üzüm bağlarını sulamak için doğal ve suni sulamaya bel bağlanılmış olması olasıdır. Balıkçılık, toplayıcılık ve avcılık son derece önemliydi. Sonuçta çiftçilik, en azından Aşağı Mezopotamya'da, tümüyle sulamaya bağlı olmuş olmalı. Erken Hanedanlık zamanında bile suyu dağıtmak, bataklıkların suyunu çekmek, hatta su yolları olarak kullanmak için geniş kanallar kazılmıştı, ancak bu gelişmedeki aşamalar, henüz, daha ayrıntılı olarak tanınamaz. Bununla beraber Uruk zamanlarında tarlaların sürülmesi için saban kullanıldığı kesindir. (4)

Yazınsal kayıtlar köylere veya kentlere yerleşmiş çiftçilerle yanyana bulunan daha çobansal grupların varlığını da açığa çıkarır. Ancak konuyla ilgili metinler ender olarak M.Ö. 2000'den daha eskidir ve böylesi topluluklar arkeolojik kayıtta gösterilmez. Bu nedenle biz çobansal kabilelerin bu ayrılışının Mezopotamya'da başlayabildiğini gerçekten biliriz.

(2) Çömleklerin ve diğer Halaf el sanatı ürünlerinin kusursuzluğu daha o zaman uzman çömlekçiler, oymacılar ve diğerlerinin her bir köyde yerleşik hale geldiğini akla getirmiştir, ancak bu durum kesin değildir. Ayrıca topluluklararası uzmanlaşma, çoğu Halaf köylerinde obsidiyenin geniş ölçüde kullanımından ve bir Halaf köyünün bu mineralin doğal olarak bulunduğu Van gölü yakınındaki yere en yakın yerde oluşundan çıkarsanabilir. Bakır olasılıkla Halaf'lılar tarafından biliniyordu. Ama en büyük olasılıkla yalnız doğal metal olarak ve değersiz mücevherler için kullanılmıştır, öyle ki bakırcıların varsayılması gerekmiyor. Bununla birlikte böyleleri al'Ubaid devrinde kullanışlı baltalar ve diğer kap kacakları kalıba dökme işleriyle uğraştırılmışlardır. Ancak bizim III B Aşamasındaki barbar Avrupa için çıkarsadığımız gibi, al'Ubaid metalurji uzmanlarıda gezici demirciler olabilir; al'Ubaid devrindeki yerleşik zanaatkarlara ilişkin olarak Halaf zamanlarındakilerden daha fazla delil yoktur. Uruk devrinde, ayrıca, profesyonel çömlekçiler tarafından işe sokulan tekerlek, metalurji ve diğer el sanatları, özellikle Sümer'de, tarımdan ayrılmış olmalıyken, tüm Mezopotamya'da kullanıma girmişti. Gerçekten Uruk zamanlarının sona ermesinden önce Sümer'de profesyonel yazıcılar hesapları yazıyordu ve Erken

Hanedanlık devri yazılı belgeleri (5) bakırcılar, doğramacılar, gümüş-işleyicileri, yontucular, sepiciler, eğriciler, oymacılar, bira yapımcıları, fırıncılar ve tapınaklardan pay ve ücret alan diğerlerinin bir listesini gösterir.

(3) Mısır'da olduğu gibi, Mezopotamya'nın nehirleri de hareketli yollardı ve tarihsel zamanlarda Babil'in büyük kanalları hemen hemen sulama için olduğu kadar ulaşım için de önemliydi. Kayıklar al'Ubaid evresi kadar erken zamanlarda bile modellerle simgeleştirilmiş ve olasılıkla daha o zaman küreklerle olduğu kadar yelkenlerle de çekilmiştir. (6) Fakat, nehirlerin arasındaki açık step kolayca geçilebilirken, geniş düzlükte kara ulaşımı doğal olarak Nil'in dar vadisininkinden daha gerekliydi. Atlar veya eşekler Halaf Vazoları üzerinde sık sık resimlenir, (7) ancak büyükbaş hayvanların evcilleştirilip evcilleştirilmediği ve ulaşım için kullanılıp kullanılmadığı kesin değildir. Her ne kadar kırık bir vazo üzerindeki desen bir çeşit tekerlekli araç resmi olarak yorumlandıysa da, bu aşamada tekerlekli araçların kullanıldığı kesin değildir. Böyleleri kızaklarla birlikte ancak, savaş arabalarının da tasvir edildiği görülen Uruk devrinde (8) kullanılmıştır. Kızaklar ve yük arabaları öküzler, iki tekerlekli arabalar yaban eşekleri tarafından ve belki de bazen Jemdet Nasr evresinden başlayarak atlar (9) tarafından çekilmiştir. Yük eşeklerinin, bu devirde kullanıldığı kabul edilebilir ve sık sık sonraki belgelerde bundan söz edilir.

(4) Ermenistan'dan obsidiyenin dağıtımı Asur'da Halaf devrinden bile önce başlamış ve bu madde Sümer'e bile al'Ubaid zamanlarında büyük miktarlarda ulaşmıştı. Ters yönde, Basra Körfezinden deniz hayvanı kabukları, Halaf evresi sıraları, Kuzey Suriye'nin *Khabur* vadisine taşınmıştı. Daha sonra ayrıca en azından küçük bakır süsler ithal ediliyor ve al'Ubaid evresinde bu metal, her ne kadar gerçekte yalnız bakır balta ve bıçakların kilden modelleri bugüne kalmışsa da, aletler ve silahlar için kullanılmak üzere Sümer'e yeterli miktarlarda ulaşıyordu. (10) Uruk devriyle birlikte bu metalin ayrıca kurşunun, gümüşün ve altının düzenli sağlanımı gerçekleştirilmişti. Ters yönde, Jemdet Nasr stilindeki mühürler taklit edildikleri Türkiye, Mısır ve Ege'ye ulaşmış olmalı. (11) Erken tarihsel zamanlarda metallerin Basra Körfezindeki Orman'dan ve Türkiye platosundan (Anadolu'dan) Sümere ithal edildiği biliniyor ve bu uzun-mesafe ticaretinin, Uruk zamanlarında olmasa bile, Jemdet Nasr zamanlarında tesis edildiği oldukça kesin görünüyor. Benzer şekilde, Kuzey Afganistan'dan çıkarılan lacivert taşı, en erken, Jemdet Nasr devrinde Sümer'e ulaştı ve Erken Hanedanlık zamanlarında büyük miktarlarda ithal edildi. Şüphesiz ki Mısır'a getirilen lacivert taşı (*sy 138*) tahminen aynı kaynaktan gelmiş ve bu nedenle Mezopotamya'dan geçmiş olmalı. Bununla birlikte Babil tarihöncesi zamanlarda bile uluslararası uzun-mesafe ticareti için bir merkez haline geliyordu. Erken Hanedanlık devri sıralarında, yalnız metaller, Lübnan'dan veya Amanos'tan kereste ve Oman'dan taş gibi hammaddeler değil, ama oldukça uzak İndüs vadisindeki şehir zanaatkarları tarafından yapılan mühürler ve süs eşyaları bile Babil'e ithal ediliyordu. (12) Daha sonraki yazınsal kayıtlar Babil dokuma endüstrileri mamullerinin metaller karşılığında Türkiye platosuna ihraç edildiğini gösterir ve mamullerin benzer bir ihracı geç tarihöncesi ve Erken Hanedanlık zamanlarında da olmuş olmalı.

Profesyonel tüccarlar (13) bazı en erken okunabilir belgelerde anlatılır ve en

azından Uruk devri kadar erken dönemlerde varolmuş olmalılar. O zamanlar tanık olunan sık değiş-tokuşlar ağırlık standartlarının toplumsal olarak tanınmasını gerektirmiş olmalı ve devrin sonundan başlayarak yazılı belgeler, sıvılar ve olasılıkla tahıllar için de standart hacim ölçülerinin kullanıldığını gösterirken, hematit ağırlıkların daha o zamandan ortaya çıktığı kesindir. Ağırlık birimleri başlangıçta arpa ölçülerine dayanmış ve bu tahıl tanelerinin tartı miktarları değer standartlarını oluşturmuş görünüyor. Fakat Erken Hanedanlık devriyle gümüş ağırlık miktarları tüm önemli işgörmeler için standart haline geldi.Mezopotamya toplumları bir tahıla ait olanın madensel değer standardına dönüşümünden öteye geçerek bizim devir içindeki basılı para sisteminin yaratılışına doğru hiçbir ilerleme gerçekleştirmediler.

(5) Halaf yerleşim alanları tahkim edilmemiş görünüyor ve onlarda bulunan biricik silahlar savaşlardan çok avcılara uygun sapan-taşlarıdır. Fakat al'Ubaid devrine ait bazı taş veya bakır baltalar aletlerden çok "savaş baltalarına" benziyor. (14) Uruk zamanları iki tekerlekli arabaları ve bağlı esirleri gösteren savaş mizansenleri ve tahkim edilmiş şehirler mühürler üzerine çizilir. Tarihin şafağında Babil İmparatorluğu sık sık birbiriyle savaş yapan birkaç otonom şehir-devletine bölündü. Yurttaş askerler bakır baltalar, mızraklar hançerler ve kasklarla teçhiz edilmiş, ve mızraklı-alay düzeninde savaşmak için disipline edilmişti. Aynı zamanda yaban eşekleri veya atlar tarafından çekilen iki tekerlekli arabaları, gerçi örneğin Geç Helladik Yunanistan'ındakine benzer (*sy 182*) kesin askeri ve bu nedenle de toplumbilimsel bir rol oynadıkları kesin değilse de, savaş makineleri (15) olarak kullanılmıştır.

Kimi oldukça erken metinler, metal, taş veya diğer hammaddeleri elde etmek için şehir-devletleri tarafından düzenlenen "seferler"e işaret eder, (16) fakat şehir endüstrisi ve silahlanma için gereken malzemenin pek çoğunun ganimet veya haraç olarak elde edilip edilmediği gerçekten çok kuşkuludur.

(6) Kuzey Suriye ve Asur'daki tipik yerleşim yerleri şimdi: 400 m x 300 m (435 x 330 yard) ile 230 m x 150 m (250 x 164 yard) arasında değişen oval toprak yığınları tarafından gösterilir. (17) Hiç biri tümüyle kazılmış veya açığa çıkarılmış değildir. Bu nedenle verilen herhangi bir devirdeki toplam bayındır alan, doğru bir şekilde tahmin edilemez. Aktarılan daha büyük rakam (on iki hektara eşit diyelim) Halaf devrinden sonra oturulmayan bir yerleşim alanına aittir, fakat bu bölgede tarihsel devirdeki normal köyler daha büyük toprak yığınları oluşturmaz. Güney Mezopotamya'da, bununla beraber, Erken Hanedanlık zamanındaki tahkim edilmiş alanlar çok daha büyüktür: Diyala üzerindeki *Khafeje* (18) kirk, Ur (19) kırksekiz hektarı ve *Erech* (20) belki, 3,22 km^2 yi kaplamıştır. Tarihöncesi zamanlarda bile ovadaki yerleşim birimi kuzey stepindekinden daha büyüktü. Gerçekte elde hiçbir kesin rakam yoktur, fakat Sümer'deki Eridu'da (21) al'Ubaid devrine ait tek bir tapınak, Asur'daki Gawra'da (22) aynı devrin bir mabedi tümüyle 17,4 m'ye 13,1 m — o ayrıca merkez avlusuyla birlikte 545 m^2 yi kaplayan üç türbeden biriydi— ölçüsündeyken, 23,4 m'ye 11,8 m'lik (256 m^2) bir alanı kaplamıştır. Diğer yanda, Uruk evresine yakın bir zamanda *Erich*'teki tek bir tapınak (23) tüm alanıyla 747 m'ye 305 m ölçüsündeydi. Bu nedenle, genellikle, Sümer'deki daha erken yerleşim alanlarının daha kuzeydeki step bölgesinde olanlardan aslında daha geniş olduğuna iliş-

kin hiçbir delil yoktur, fakat esaslı bir genişleme gelecekte Uruk devrinde başlamış olmalı.

(7) Halaf kültüründen daha erken bir yerleşim olan Hasuna'da (24) bile evler merkez bir avlunun etrafında bir araya gelen birkaç odadan oluşurdu ve bu, gerçekte bugün olduğu gibi, normal bir biçim olarak kaldı. Bu tür evlerin "doğal aile"den daha büyük bir grup tarafından kullanıldığını varsaymaya gerek yoktur. Bu durum bir Mezopotamya köyünün tamamen akraba olmayan hanelerin bir toplamı olduğu anlamına gelmez kuşkusuz. Aksine, tarihin başlangıcında, biz, çoğu Lagaş yurttaşlarının bile pek çok kutsal haneye bölündüğünü ve her biri birine ait olmak üzere yirmi tanrının veya "Baü'nün halkı" diye isimlendirildiğini görürüz.

(8) Kadın heykelcikleri Halaf devrinden önce ortaya çıkar ve sonraki bütün çağlarda yapılmaya devam eder. Tarihsel zamanlarda böylesi bazı tasvirler kuşkusuz Isthar'ı veya diğer bazı tanrıçaları temsil eder. Fakat o sıralarda ayrıca tanrılara da tapınıldı ve aile genellikle hem tanrılar arasında hem de yeryüzünde ataerkildi. Gerçekte al'Ubaid evresinde bile birkaç istisna heykelcik erkekleri temsil eder.

Al'Ubaid zamanlarından birkaç mezar, birlikte gömülmüş erkek ve kadınların bedenlerini içerir. *Arpachiya*'daki (25) bu devrin bir mezarında bedenler birbirine sarılı biçimde kenetlenmişti, fakat Eridu'daki büyük mezarlıkta (26) aynı mezara birbiri ardına yapılmış gömülmeler gözlemlendi.

(9) Halaf-öncesi *Hassuna* köyünde bile tahıl, sanki tarla ürünü onları ekip biçen hanelerin özel mülkiyetiymiş gibi, evlerde saklanıyordu. Halaf devrinde mühürler, kavanozların içindekiler üzerinde mülkiyet haklarını belirtmek için, sanki kavanozların kil tapaları üzerine basılırdı. Uruk devrinde silindirler damga mühürlerin yerini almaya başladı. Fakat tarihsel devrin başlangıcında bile Lagaş (27) gibi bir şehrin etrafındaki toprağın çoğu, gerçi bireysel kullanım için "tanrının halkı"na bölüştürülmüşse de, bir tanrı tarafından sahiplenmiş durumdaydı. Gerçi pay-sahibi bireylerin böylesi üretim araçlarını sahiplenememiş olduğu belli değilse de, tanrı onun tarımında kullanılmak üzere metal aletlere, sabanlara ve saban hayvanlarına da sahipti. Bu zamandaki bazı zanaatçılar olasılıkla kendi aletlerine sahipti, ama onlar genellikle ne kendi hammadde stoklarına sahipti ne de pazar için üretim yapabiliyor, ama müşteri tarafından sağlanan malzeme üzerinde siparişe göre çalışıyorlardı. Bu zamanda gerçekten kaydedilen tek "müşteri" en azından metal eşya için, tanrı veya "Devlet"ti. Tüccarlar bile tanrının adına hareket ettiler ve tanrının toprağında paylara sahiptiler, fakat onlar daha o zaman bile özel bir kazanç sağlayabilmiş görünüyor. Öte yandan, üzerindeki binalarla birlikte köy toprağı daha o zaman özel olarak sahiplenilmiş ve satış veya bağış yoluyla özel ellere verilmiş olabilir.

(10) Kuzey step bölgesinin Halaf köylerinde (28) bile bir bina daha o zaman, bir türbe veya tapınak gibi planı ve büyüklüğü ile tüm geri kalanından daha çok göze çarpar. Öyle ki, Sümer'de al'Ubaid devrinde Eridu'daki en önemli yapı her defasında daha heybetli ölçüde tekrar tekrar yeniden inşa edilmiş ve biçimi ve büyüklüğüne kadar tarihi Sümer tapınağının tanıdık anahatlarına uyan bir tapınaktı. Uruk devrinin sona ermesinden önce Sümer'deki, ama Suriye veya Asur'daki değil, bu tür tapınaklar daha o zaman daha önceki sayfalarda sözü edilen anıtsal boyutlara gerçek anlamıyla ulaştılar.Bu tür mabetlerin kurulması ve döşenmeleri önemli miktar-

da toplumsal artı-ürünün varlığını ve bunun tanrının ellerinde yoğunlaşmasını gerektirir. Şimdi, yazılı tarihin başlangıcında, biz, daha o zaman bir rahipler loncası tarafından kadrolanıp yönetilen ve yalnız gönüllü bağışlarla değil ama onda birlik bir vergiyle ve tanrının toprağında paylar tutan veya onu kiracılar veya ortakçılar olarak işleyen tanrının halkının hizmetleriyle de zenginleşen tapınağı buluruz.

Böylece Uruk devrindeki tapınak, açıkça kanıtlanabileceği daha erken dönemler için çıkarsama yoluyla öne sürülebileceği gibi toplumsal artı-ürünün birikimi için bir merkez olmuştur. Tanrının gelir ve giderlerinin hesabını tutmak için, tapınak mülkünü yöneten rahip loncaları bir uylaşımsal işaretler, yani yazı sistemini tasarladı ve onayladı; Uruk ve Jemdet Nasi devirlerine ait biricik yazılı dokümanlar gerçekte hesap tabletleri veya işaret listeleridir. Böylece tapınak hazinelerinde —veya daha doğrusu tahıl ambarlarında— önemli miktarda toplumsal artı-ürünün birikmesi, bizim uygarlık ölçütü olarak aldığımız kültürel ilerleme için gerçek anlamda fırsatın doğuşuydu. Aynı zamanda o diğer ilerlemeleri de olanaklı kıldı; çünkü yoğunlaşan artı-ürün, yalnız kimileri yazıyı tasarlamak ve sonra aritmetik ve astronomi bilimlerini ayrıntılı olarak işlemek için gerekli boş zamana sahip olmuş rahipleri geçindirmek için değil, ama aynı zamanda kimilerinin metal ve diğer gerekli hammaddeleri almak için ürünlerinin ihraç edildiği eğriciler ve dokumacılar gibi değişik sanatkar ve zanaatkarları da geçindirmek için kullanılmıştır.

Tanrı; topluluğun bir simgesi veya yansıtıcısı olarak kabul edilebilir ve bu nedenle ona hizmet eden rahipler, kuşkusuz onlara tanrının halkının geri kalanından daha iyi bir ödeme yapılıyor olmasına karşın, topluluğun hizmetkarları olacaktı, Jemdet Nasr zamanlarına kadar biz, ekonomik ve politik gücü yoğunlaştıran herhangi bir dünyasal otoriteye ait hiçbir kesin kanıta sahip değiliz. Ama daha sonra, Eski Hanedanlık zamanlarından başlayarak arkeolojik ve yazınsal deliller her bir şehirde bir sivil yönetici veya askeri lideri açık hale getirirken bir tapınaktan daha çok bir saraya benzeyen yapılarla karşılaşırız.

Bu yönetici farklı şehirlerde değişik adlar taşımıştır. *-lügal*, "savaş beyi"; *sangu*, "tapınak yöneticisi"; *en*, "şehir tanrıçasının kocası"; veya daha sık olarak *ishakku* veya *ensi*. Jaçobsen (29) savaşta önderin konumunun aslında seçime bağlı olduğunu göstermek için yazınsal deliller getirdi, ama yazılı tarihin şafağında şehir valiliği görevi uygulamada kalıtsal gibi gözüküyor. Ancak vali daima tapınakla bütünleştirilmişti ve günümüze kadar gelen yazıtlarda o, kendisinin şehir tanrısının hizmetçisi veya vekilinden başka bir şey olduğunu (kendi kendini topluluk buyruğunun vasisi yaptığını) kabul eder. Yine Lagaş'ta baş tanrı Ninqursu'nun yüksek rahibi de olan *Ishakku*, ikinci sıfatıyla biricik şehir tahıl ambarını ve böylece şehir nüfusunun yiyecek malzemesini kontrolü altında tuttu; hiçbir başka tahıl ambarı, Ninairsu gibi mülklere ve hanelere sahip geri kalan tanrıların tapınaklarına bağlı olmamıştır. Saf kuramda şehir valisi diğer tüm yurttaşlar kadar şehir tanrısının hizmetkarıydı. Yalnızca bir şehir askeri fetihle diğerleri üzerinde hegamonya kurmaya başladığı zaman, zafer kazanan şehrin valisi uyruklar —önce, fethedilen şehirlerin sakinleri— üzerinde ilk firavunlar tarafından sahip olunanla kıyaslanabilecek bir egemenliği kullanır hale geldi.

(11) Eski Hanedanlık zamanlarının ilk okunabilir belgeleri tanrının toprağında

değişik büyüklüklerde paylara sahip çiftçilerden; ortakçılar olarak bu toprağı işleyen kiracılardan; ücret karşılığıda tarımcılar olarak veya diğer sıfatlarla çalıştırılan özgür işçilerden; ve kölelerden söz eder. Olasılıkla ilk sınıflar bile, tıpkı askeri hizmet gibi, tapınakların inşası ve kanalların bakımı için gerekli çalışma hizmetini yerine getirmeyle sınırlıydı ve tarihöncesi zamanlarda aynı alışılmış hizmetlerin, gerçek anlamıyla keşfedilmiş tapınakların ve güvenilir bir şekilde varoldukları kabul edilebilecek kanalların yapılması için gerekli işgücünü sağladığı kabul edilebilir. En azından Uruk devrinden başlayarak tahminen köle olarak kullanılmış bağlı esirlerin resimleri bugüne kadar gelmiştir. Fakat kölelerin ve esirlerin bayındırlık işlerinde kullanılan işgücü içinde önemli bir bileşen oluşturması hiçbir şekilde olası değildir.

ONBİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Mallowan,**Iraq,** IX (1947) sayfa 10
(2) Hassuna tarafından Assyria' da anlatılmıştır. (Lloyd ve Safar,J.N.E.S ., IV, 1945) Ve ilk siteler 1948'de Braidwood tarafından bulunmuştur.
(3) 1934'teki bir özet için Childe'a bakınız. **New Light on the Most Ancient East ;** 1949 ,Perkins **The Comperative Archeology of Early Mesopotamia** (*Erken Mezopotamya'nın karşılaştırmalı arkeolojisi)* (Şikago)
(4)Bir yazı karekteri olarak temsil edilmiştir, Falkenstein, **Archaische Texte aus Uruk** (Leipzig; 1936)
(5) Deimel, " **Sumeriche Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas**" Analacta Orientalia,2 (Roma; 1931)
(6) Sümer,IV (1948) sayfa 118
(7) Mallowan,**Iraq** ,IX sayfa 13
(8) Bakınız not I ,sayfa 150
(9) Chagar Bazar'da, Mallowan,**Iraq**,III (1936) sayfa 10
(10) En iyisi Uqair'lidir,**J.N.E.S.,** II (1943) Pls. XVI,B ve XVIII
(11) Frankfort,**Cylinder Seals** (Londra; 1939) sayfa 232
(12) Oriental Institute, Şikago, **Comminications** *(İletişimler)* 16 (1933) sayfa 47; 19,(1935) ve Gadd, Proc. British Academy XVIII.
(13) Schneider, **Die Sumeriche Tempelstadt (Staatwissenschaftl. Beitrage,IV)** (Essen;1920) sayfa 62-6
(14) En iyisi Uqair'lidir, **J.N.E.S.,** II (1943) Pls. XVI,b ve XVIII.
(15) Ur'a ilişkin bütün standart süslemeler bir çok kez yeniden üretilmiştir.
(16) Schneider, **Die Sumeriche Tempelstadt (Staatwissenschaftl. Beitrage,IV)** (Essen;1920) sayfa 62-6
(17) Mallowan,**Iraq,** viii (1946) sayfa 123 v.d
(18) Delougaz, **The Oval Temple at Khafaje** (*Khafaje'de oval tapınak*), Oriental Institute Publication,LIII (1941) sayfa 137
(19) Woolley, Ant. J., IX (1929) sayfa 336-7 . Geçerli nüfusun tahmin edilmesi için bakınız Frankforth, **Kingship and the Gods** *(Krallık ve tanrılar)* (1948) sayfa 96,no 23
(20) Abhandl. preuss. Akad.,phil.hist.,KL (1935) No: 4.
(21) **Sumer,**III,pt. 2 (Bağdat;1947)
(22) Bull.American School Oriental Research,66 (1937);Perkins,op.cit., sayfa 65-9
(23) Abhandal. preuss. Akad., phil.hist.,KL (1933)
(24) J.N.E.S., IV (1945) sayfa 272 v.d
(25) **Iraq,**II,sayfa 39.
(26) **Sumer,**IV (1948) sayfa 117.
(27) Deimel, **Sumerische Tempelwirtschaft,** sayfa 79
(28) Speiser, **"Closing the Gap at Tepe Gawra"** Asia (1938) sayfa 536; karşılaştırın Perkins,op.cit., sayfa 40
(29) **"Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia"** *(Eski mezopotamyada ilkel demokrasi)* **J.N.E.S.,** II (1943) sayfa 159

XII. SONUÇLAR

Son beş bölüm, birbirine benzemeyen doğal çevreler içinde barbar kültürlerinin uygarlığa doğru giden yolda geçtikleri birbirini izleyen basamakları çok soyut bir biçimde özetledi. Onların birbiçimlilik veya koşutluk gösterip göstermedikleri ve gelişme yolundaki genel aşamaları simgeleyip simgelemediklerini anlamak için onları karşılaştıralım.

Kuşkusuz, son sonuç,-uygarlık- her bir durumda somut olarak çok farklıydı. Yine de o, her yerde, büyük nüfusların şehirlerde toplanması; birincil üreticiler (balıkçılar, çiftçiler vs.) tamgün uzman sanatçılar, tüccarlar, memurlar, rahipler ve yöneticiler halinde ayrımlaşma; ekonomik ve politik gücün etkin bir yoğunlaşması; bilgi taşıma ve kaydetme için uylaşımsal simgelerin kullanımı (yazı) ve eşit olarak matematiksel ve takvimsel bilime götüren bir takım ağırlıkların ve zaman ve alan ölçülerin uylaşımsal standartlarının kulanımı anlamına gelmiştir. Her bir dizideki başlangıç noktası da, oldukça daha az soyut olarak, —en azından ekonomik alanda— gözden geçirilen tüm ilk barbar kültürler aynı tahılların ekimine ve aynı hayvan türlerinin beslenmesine dayandıkları sürece benzerdi.

Fakat gelişme içindeki ana basamaklar soyut bir koşutluk bile sergilemez. Kırsal ekonomiyi gözönüne getirin. Tasian ve Badarian Mısır'ında çiftçilik avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık biçimideki yiyecek-toplayıcılığı eylemleriyle aynı düzeyde ve belki de egemendi; devamında avcılığın göreli önemi hızla azaldı. Biz ılıman Avrupa'da bunun tam tersini gördük; Merkez ve Batı Avrupa'da avcılık I. Neolitik Aşamada bunu izleyen II. Aşamadakinden bir dereceye kadar daha az önemliydi. Yine Yakın Asya ve Mısır'da olduğu gibi Yunanistan'da da tanımlanabilir ilk kırsal ekonomi gerçekten olanaklı olan yerleşik çiftçiliğe —yani sürekli bir köy veya köycükten bir toprak alanının devamlı kullanımına— göre örgütlenmişti. Ilıman Avrupa'da sürekli yer değiştirilerek yapılan tarım tüm Neolitik dönem ve çoğu Bronz Aşamaları boyunca kuraldı. (Kuşkusuz ki bu karşıtlığın ilgili toplumların tüm yapısında tümüyle köklü ayrılıklara yol açacağı kendi içinde bellidir.) Son isim verilen alanda biz daha çobansal toplulukların daha tarımsal olanlardan bir ayrılışını gözlemledik; Mısır veya Mezopotamya'da arkeoloji tarafından açığa çıkarılan hiç-

bir koşutluk yoktur. (Son isim verilen bölgede o, yazılı deliller tarafından kanıtlanır, fakat, o, yalnız uygarlıktan sonraki bir zamanda ortaya çıkmıştır.)

Bu nedenle kırsal ekonomide gözlenmiş gelişmeler birbirine koşut gitmez; onlar, bu yüzden, incelenen tüm dizilişlere yönelik ortak aşamaları tanımlamak için kullanılamaz. Hiç kuşkusuz Eski Dünyada sabanla yapılan tarım, uygarlığın doğuşundan önce, her yerde, çapayla yapılan tarımın yerini almıştı. Anak, sabanın gerçekte hiçbir evcil hayvana sahip olmamış uygar Mayalarca bilinmediği de açıkça anımsanmalıdır. Bu yüzden saban, onun çağı çeşitli Eski Dünya bölgelerinde kusursuz bir şekilde tanımlanmasa bile, uygarlık yolundaki zorunlu bir aşamayı tanımlamak için kullanılamazdı. Kısacası, incelenen bölgelerdeki barbarların kırsal ekonomilerinin gelişmesi koşutluk değil, ama yakınsanlık ve ıraksaklık görün güler sergiler. Iraklaşma arkeolojinin açıkladığı şeyin bir kırsal ekonominin farklı doğal çevrelere uyumlanması olduğu söylenerek yeterli bir açıklamaya kavuşturulabilir. Yakınlaşma olgusuna daha sonra gelmeliyiz.

II. Bölüm, arkeologlar tarafından kullanılan mevcut teknolojik ölçütlerin — kesme-aletleri ve silahlar için kullanılan malzemeler— niçin kültürel evrimdeki genel aşamaları tanımlama açısından kullanışlı temeller sağlayamadığını daha o zaman göstermişti. Son bölümlerin dikkatli bir okunuşu, deyin ki, Erken Bronz Çağı boyunca mâdenin kullanım biçimlerinin ne kadar ayrı olduğunu göstermiş olacak. Ulaşım araçlarının hiç de daha fazla kullanışlı olmadığı şimdi açıkça görünüyor. Yakın Asya'da olduğu kadar Girit ve ılıman Avrupa'da da tekerlekli araçlar, uygarlığın başarılmasından önce kullanımdaydı, ama Nil'de bunlar uygarlığın kuruluşundan sonraki binbeşyüz yıl boyunca bilinmiyordu. Burada biz yine koşutluktan daha çok ıraklaşma görürüz, fakat Eski Dünyadaki bu ıraklaşma, daha sonra,yakınlaşma ile giderilir; Mısır sonunda iki tekerlekli arabayı benimsenmiştir.

Dış ticaret bizim araştırdığımız türden bir koşutluğu gösterir, çünkü onun oylumu ve kapsamı konu edilen tüm bölgelerde sürekli bir şekilde artmıştır.Ancak bu koşutluk da sonuçta çok işe yarar değildir. Bir yanda, ölçülebildiği kadarıyla o, ılıman Avrupa'da, hatta Ege'deki ilk büyük artışların uygarlıkla —yani önemli bir miktar toplumsal artı-ürünün daha o zamandan birikmiş olduğu bölgelerle- alışverişte gerçekleştiğini ortaya koyar. Bu dereceye kadar ticarette gözlenmiş büyüme ilgili barbar toplumların iç gelişmesinin değil ama onların toplumsal çevresinin — yani diğer toplumlarla ilişkilerinin— bir fonksiyonu olacaktı.

Çeşitli dizilişlerdeki toplumsal kurumların gelişmesine ait bölük pörçük kayıt, tümüyle anlaşılır olana kadar, daha yakın bir koşutluğu akla getirmez. Mısır ve Girit'te ve Ilıman Avrupa'daki Keltler arasında uygarlık, şeflerin toplumsal artı-ürünü kendilerinde yoğunlaştıran kutsal krallar konumuna yükselişiyle öncelendi. Mezopotamya'da aksine, bu işlevi yerine getiren şey insanüstü bir tanrıya ait tapınaktı ve o bunu öylesine etkili bir şekilde yaptı ki yazının icat edilmesi zorunlu hale geldi ve bu şekilde uygarlık Uruk evresine damgasını vurdu; bunu izleyen Jemdet Nasr evresinde varolduğu tahmin edilen bir saray, kral, prens gibi kişilerin alışılmış arkeolojik belirtileri olan "kral kabirleri" yalnız daha sonra, Erken Hanedanlık devrinin sonuna doğru görülür ve dünyasal bir prensin yönetimine işaret edebilir. Mısır uygarlığının kuruluşundan başlayarak, bir firavunun sahip olduğu otorite ve

tanrısallığa benzer şeylerin olduğu yazınsal kayıtta, bir Mezopotamya kralı, gerçekte M.Ö. 2350'den sonraki "İmparatorluk Çağı"na kadar görünmez.

Ege'de, Barbar Bronz Çağında küçük Beyliklerinde bir Doğu monarkıyla aynı türden ünvan ve işlev bahşedilmiş "krallar" varken, Yunan devletlerinin çoğunda, ama hepsinde değil, bunların yerleri uygarlığın gerçek anlamıyla kurulmasından önce toprak sahipleri veya tüccarlardan oluşmuş "cumhuriyetçi" oligarşiler tarafından alınmıştı. (Bu ayrılık, uzun erimde Hellenistik monarşiler ve daha sonra da Roma İmparatorluğu tarafından giderildi.) Ilıman Avrupa'daki Keltler arasında bile, geç Hallstatt ve erken La'tene tümsek mezarlarıyla betimlenen bir tür krallık, Roma fethinden önce sona ermek üzereydi; fatihler genellikle az veya çok "cumhuriyetçi"Devletlerle ilişkili olmuşlardı.

Arkeolojik kayıt, burada gözönüne alınan barbar toplumların tümünün veya gerçekte bazılarının şeflerin yönetimi altında mı yoksa "ilkel demokrasiler" olarak mı uygarlığa doğru yola çıktığını kuşkuda bırakır. En azından Merkez Avrupa'da şeflik Köln-Lindenthal'da Tuna havzası eski devrine ait en erken tanınabilir Neolitik toplumda dıştalanmış görünüyor. Diğer yanda, Batı Avrupa'daki Megalitik kabirler ve uzun tümsek mezarlar belki şeflerin aile kabirlerini simgeliyor olabilirler. Ve IV. bölümde biz, hiçbir şekilde barbarlık konumuna ulaşmamış toplumlarda bu kurum hakkında kesin deliller gösterdik — fakat çoğu güvenilir durumlar çok aşırı ölçüde eski olmamış ve bu nedenle komşularından gelen etkiyi dıştalayabilmiş toplumlardan gelir.

Benzer belirsizlikler savaş kurumunu da kuşatır. Tüm bilinen uygarlaşmış toplumlar bu yıkıcı işle uğraştı. Tuna havzasındakiler gibi bazı erken Neolitik barbarlar ise aksine tamamen barışçı bir izlenim bıraktılar. Ancak Kuzey Avrupa'daki ilk çiftçiler savaş silahları taşımış ve Batı Avrupa'daki çiftçiler İngiltere'deki yerleşim alanlarını tahkim etmiştir. Üstelik Paleolitik vahşiler arasında adam öldürme ve yamyamlığa oldukça tanık olunur.

Kadınların konumuna dair, Yunanistan'ın ve Ilıman Avrupa'nın Bronz Çağı toplumlarındaki tekeşlilik ve *sati*'yi (kadınların erkeğe tabi oluşu anlamına gelir.) belirtmek için alınanla aynı türden delil Kırım'ın Mezolitik döneminden Sibirya'nın geç kalmış Taş Çağına kadar uzanan vahşi kültürlerde de vardır. Bu nedenle arkeoloji, ekonomik terimlerle tanımlanmış kültürel gelişme aşamalarıyla toplumsal kurumların aralarında karşılıklı ilişki kurmaya ilişkin fazla bir umut vaadetmez. Fakat sonuçta biz, üç ana statünün dışında böylesi aşamaların kendilerini tanımlamalarının, eğer olanaksız değilse bile, çok güç olduğunu gördük. Çünkü en azından barbarlık statüsündeki gözlenebilir kültürel dizilişler koşut çizgiler izlemez.

Şimdi, Eski Dünya'nın farklı bölümlerinde gözlenmiş ve Yeni Dünya'ya ilişkin hiçbir şey söylemeyen toplumların gelişmesinin koşutluktan daha çok ıraklaşma sergilemiş olması gerektiği en azından şaşırtıcı değildir. Bu sonuç, toplumsal gelişmeyi tanımlamak için "evrim" teriminin kullanımını veya hatta toplumsal ve organik evrim arasında belirtilen benzeşimi bile geçersiz kılmaz. Lamarc ve Darwin'e göre, "evrim" ortaya çıkan yeni türlerle betimlenen bir süreçtir —bu, bir değişme ve farklılaşma sürecinden söz etmek demektir. Organik evrim asla koşut silsilelerin bir

paketiyle resmedilemez,ama gövdesinin üstündeki dalları ve ince dallarla dolu her bir dalıyla bir ağaçla resmedilir. Arkeolojik tablo, böylesi bir şekille gösterilebildiği sürece, organik evrime benzer bir süreci ortaya koyacaktı. Gerçekte farklılaşma — büyük benzeşik (homojen) kültürlerin çok sayıda ayrı yerel kültürlere bölünmesi— arkeolojik kayıtta göze çarpan bir özelliktir.

Fakat özetlenmiş dizilişlerin bir karşılaştırması, yalnız birbirinden ıraklaşma ve farklılaşmayı değil, ama birbirine-yaklaşma ve asimilasyonu da açığa çıkarır. Sonuncu görüngeye göre organik evrimde bir asimilasyon bulmak güçtür. Hiç kuşkusuz, doğal ayıklama verili bir alanda bir tür veya cins içindeki pek çok değişmelerin elenmesi yoluyla beraberinde asimilasyonu getirir. Aynı türün genetik olarak farkı çeşitli grupları verili bir bölgenin sınırlı doğal kaynakları için rekabet ediyorken, en iyi uyum sağlayan grup zamanla tüm rakiplerini eleyecektir. Bu tür bir sürece göre, kuşkusuz, insan toplumları veya kültürler arasında tarihsel olduğu kadar tarihöncesi benzeşimler de vardır. Örneğin tarihöncesi Avrupa'da Beaker kültürünün Britanya'da Batı Neolitik A'nın yerini aldığını gördük; adada Batılı Neolitik A'nın kırsal ekonomisi ve gömme ayinleri Beaker kültürününkilere yer açarak tamamen gözden kaybolmuştur. Bu, bir halk veya kabilenin, Avrupalı'ların Avustralya'yı ve Kuzey Amerika'yı işgal etmesi gibi, bir diğerini yok etmesi veya köleleştirmesi ve onların bölgesini işgal etmesine ilişkin kaydedilmiş durumların bir örneğidir.

Fakat böyle, bir toplum veya kültürünün bir diğerinin yerine toptan geçmesi birbirine-yaklaşmanın tipik bir biçimi ve uygarlığa götürmekte genellikle gözlenmiş bir şey değildir. İki kültür, ayırdedici özelliklerini kaybetmeksizin de daha benzer hale gelebilir. Aynı yenilik iki kültürde aynı anda veya önce birinde sonra diğerinde ortaya çıkabilir; sonuçta ikisi de daha benzer hale gelir. Bu nedenle, örneğin, silahlanmaları, Mezopotamya'dan bin yıl daha erken kullanılmış savaş arabalarının eklenmesiyle zenginleştiğinde, Mısır ve Yunanistan kültürleri, Yakın Asya'dakilere daha benzer hale geliştir. Şimdi, bir kültür organik bir bütün, geri kalanını az veya A+B+C+X,D+E+F+ X'e, A+B+C'nin D+E+F'ye benzemesinden daha benzerdir demekten daha fazla bir anlama gelir; biz gerçekten Ax+Bx+Cx+X ve Dx+Ex+Fx+X deyimlerini alırız.

Aynı şekilde Rusya ve Japonya demir yolları inşa etmeye ve kullanmaya başladıkları zaman, İngiltere'ye ve birbirlerine daha benzer hale geldiler. Rus ve Japon demiryolları bir İngiliz fethini veya, söyleyin, semaverlerin ve ortodoks Hıristiyanlığın veya puspusların* ve şinto dininin bastırılmasını göstermez, Mısır ve Avrupa'daki iki tekerlekli araba da hiçbir şekilde bir Babil fethini veya farklı bir şekilde Mısır, Minos veya Miken kurumlarının, geleneklerinin, giyim modalarının ve sanat stillerinin bastırılmasını simgelemez. Bununla beraber demiryollarının İngiltere'de icat edildiği ve Rusya'da İngiliz modelinin iyi düşünülüp taklit edilerek ve gerçekte İngiliz mühendislerinin yönlendirimi altında inşa edildiği tarihsel bir gerçektir. Mısır arabacılığının Asya'dan kopya edildiği de hemen hemen aynı düzeyde kesindir. Aynısı olasılıkla Girit ve Yunan arabacılığı için de doğrudur —ve uzun erimde, her ne kadar oradaki modeller doğrudan doğruya Miken Yunanlıları veya belki Etrüsk'lerden alındıysa da, Ilıman Avrupa'da benimsenen arabacılık için de doğrudur.

Her iki örnekte biz, politik ve kültürel olarak ayrı toplumlar arasındaki kültürel

ödünç almayla ilgiliyiz. Bu, yayılma (difüzyon) diye terimlendirilen şeydir. Bir toplum içindeki yeni ortak özelliğin üstünlüğünün kurulmasındaki asimilasyonun çoğu durumları yayılmayla açıklanmalıdır. Yeni özelliğin bir kültür içinde geri kalanından daha erken sergilendiğinin belli olmadığı yerde durum daha tartışmalıdır. Kendi başına icat olasılığı asla *a priori* olarak dışlalanamaz; bazı durumlarda kabul edilmelidir. 1950'de, Kuzey Avrupa'da bazı Neolitik çiftçilerden önce ortaya çıkmış çömlekçilik yerel vahşilere sanatı bildirmek için kuzeyden yeterince uzağa ilerlemiş görünüyordu, ama yine de Mısır ve Mezopotamya seramiklerinin atası olmak için çok geçti. Eğer böyle ise, gerekli buluşlar en az iki kez yapılmış olmalı. Çömlekçilik difüzyonistler (yayılma kuramı savunucuları-çn) tarafından genellikle bir dönüm noktası olarak alınır, ama kuşkusuz,maddi araç gereçlerdeki icat veya keşiflere uygulanan şey en azından kurumlar, ayinler ve sanattaki yeniliklere de tümüyle uygulanır.

Şimdi, tıpkı birbirine-yaklaşmanın toplumsal evrimi organik olandan ayırdetmesi gibi, aynı şekilde yayılma da toplumsal uyarlanıma (adaptasyona), yani evrime özgüdür; bu şekilde yayılma kültürdür. Çünkü, kuşkusuz ki kültür, aynı sonuç için hayvanlara hizmet eden bedensel değişiklik ve içgüdülerin yerini tutan, toplumların yaşamlarını sürdürmek ve çoğalmak için kendilerini çevrelerine uydurmasını sağlayan araçları simgeler. Bu özellik kültürün geliştiği ve taşındığı yolun işlevine karşılık düşer.

Yeni türün doğduğu yerde organik evrimin mekanizması ana hatlarıyla aşağıdaki gibi özetlenebilir: Bilinmeyen nedenlerle (bu yüzden "şans eseri" veya "raslantıyla" diye söyleriz)Bir türün bir bireyinin bir veya daha fazla geninde mütasyon (değişinim) oluşur.Bu cinsel üreme yoluyla onun döllerinin bazılarına geçecektir.Eğer mütasyon yararlıysa,yeni niteliği alan ve gösterenler türün tüm geri kalanından daha iyi bir yaşama şansına sahip olacaktır.Onlar olasılıkla daha uzun yaşayacak ve daha çok döl vereceklerdir.Birçok nesilden sonra onlar verili yerel nüfus içinde tüm rakiplerinin yerini almış olacaktır.(Eğer yeni nitelik tarafından verilen üstünlük yüzde bir düzeyindeyse, bu yerini- alma,birkaç binlik bir nüfus içinde beşyüz nesil sürecektir!) bu şekilde yeni bir tür yerel olarak kurulmuş olacaktır.

Kültürel değişmeler çok daha hızlı oluşur. Toplumun bir bireyi yeni bir alet — veya bu yeni bir model, yeni bir şarkı veya yeni bir ayin de olabilir— keşfeder veya icat eder. Bu kaşif veya mucit onu hemen toplumun diğer üyelerine örnekleme yoluyla bildirir. Eğer o, buluşunun yararı veya üstünlüğü konusunda toplum üyelerini ikna ederse —yani toplum yeniliği uygun bulursa— buluş o zaman kültürü o düzeye kadar zenginleştirecek ve değişterecek olan toplum tarafından genellikle benimsenecektir. Bir kültürel değişme bu şekilde, fare gibi hızlı yetişen bir türün nüfusunda bile bir mutasyonun yerleşmesinden çok daha hızlı bir şekilde insan nüfusu içinde yerleşebilmiştir! Çünkü kültürel yenilik bir nesilden daha az sürede tüm nüfus tarafından benimsenebilmiştir. Ondan sonra gelecek neslin tüm üyeleri, büyülerken yaşlıları tarafından yeni aleti kullanmaya veya yeni ayini uygulamaya yönelik olarak eğitileceklerdir ki, bu şekilde yeni alet veya ayinler topluluğun toplumsal mirasında sürekli saklanır hale gelirler.

Ama süreç orada durmak zorunda değildir. Buluşlar bir toplumdan diğerine taşı-

nabilir,ve bu tam olarak yayılma anlamına gelen şeydir. Ancak bu tam da organik evrimde olanaksız olan şeydir. Her ikisi de aynı bölgede yaşıyor olsa bile, bir türün yarar sağlayan mutasyonu diğerine geçirebilmesi hiçbir anlamda olanaklı değildir. Tüm olabilecek olan şey, doğal ayıklamanın mutasyon geçirmemiş türü yavaş yavaş elemesidir. Sanırım, yayılma işi, başka herhangi bir şeyden daha fazla, toplumsal evrimi inorganik evrimden ayırdeder ve sürecin herhangi bir grafik temsilindeki çizgilerin eğimini açıklar.

Kabul edilmelidir ki tüm birbirine-yaklaşma bu yolla açıklanamaz. Ayrıca kabul edilmelidir ki yayılmayı arkeolojik olarak göstermek güçtür. Ama arkeoloji farklı toplumlar arasındaki ilişkiyi —yani yayılma fırsatını— gösterebilir; maddi nesnelerin insan aracılığıyla bir gruptan diğerine geçişi gözlemlenebilir bir gerçektir. Bu önceki bölümlerde "ticaret" başlığı altında tekrar ve tekrar açıklanmıştı. "İlişki" başlığı da tıpkı aynı şekilde kullanılabilirdi. Çünkü maddi nesneler bir topluluktan diğerine taşınabiliyorsa düşünceler de aynı şekilde taşınabilir. Ve bu taşınma da gerçek olarak gözlenebilir. Kuşkusuz, düşünceler asla fosilleşmezler. Ama onlar arkeolojik kayıtta kalıcı izler bırakan eylemlerle anlaşılabilir. İki örnek, şimdiden ticaretle bağlantısı gösterilmiş toplumlar arasında düşüncelerin taşınmasının meşnı olarak nasıl çıkarsanabileceğini örneklemeye yetecektir.

Yedinci bölümde, Merkez Avrupa'daki Neolitik "Eski Tuna Havzası dönemine ait" toplulukların doğrudan veya dolaylı "ticaret" yoluyla Akdeniz'den deniz hayvanları kabukları aldıkları ortaya koyulmuştu. Şimdi, bir zaman sonra, Moravya ve Macaristan'daki Eski-Tuna havzalılar arasıra bir yüzünün ortası fincan gibi ayrık ve köşelerinde ip delikleri olan ilginç kil küpler yaptılar. Bu bir çömlek kap için saçma bir biçiminde, ama M.Ö. üçüncü bin yıl boyunca Mezopotamya, Mısır ve Girit'te çok popüler taş makyaj kapları veya krem vazoları biçiminde tam benzeri yapılır — hoş bir simetrik biçim taşa kolayca verilebilmiştir. Taş vazolar yapımında usta olmayan Neolitik eski-tuna Havzalıların çömlekçilikte Ege ve Yakın Doğunun taş kaplarını basit bir şekilde kopya ettiği güvenilir bir şekilde çıkarsanabilir, diğer deyişle, onlar düşünceyi Doğudan ödünç almış ama onu yerel malzemelere ve yerli tekniklere uyarlamışlardı.

İkinci olarak Gerzean evresinin Mısırlı'ları ve Uruk devrinden Mezopotamya Sümerleri, her ikisi de lacivert taşı ithal ettiğinden, "ticaret"le birbirine bağlanmış olmalılar; Afganistan'dan çıkarıldığı varsayılan bu madde Nil'e Dicle-Fırat ovası yoluyla ulaşmış olmalı. Şimdi, Gerzean evresine yakın bir zamanda, biz, Mezopotamya'da daha o zamanlar popüler olmuş ve uzun bir süre kalmış motifler ve desenleri — gövdelerinin her iki ucunda başları olan, hayvanlar, birbirine dolaşmış buyunlarıyla canavarlar, tezalı gruplar, vs.— kullanmaya başlayan ama yalnız kısa bir süre boyunca sürdüren Mısır sanatçılarını buluruz. Aynı zamanlarda aynı Mısırlı'lar, silindir mühürler yapmaya ve her ne kadar değişmez olarak bir Mısır stilini kullanmışlarsa da, onları Mezopotamya'nın Uruk ve Jemdet Nasi silindirlerindekilere benzer hayvan dizileriyle süslemeye başladılar. Daima Mezopotamya'dan sonra kullanılan silindir mühürün yeri, pratikte, tarihsel Mısır'daki daha eski damga mühür biçimleri tarafından alındı. Burada da biz, Mısırlı'ların, yalnız sonuçta onları atmak için, Mezopotamya sanat motifleri ve aletlerini benimsediklerini kabul etmeliyiz.

Örnekleri çoğaltmak kolay olurdu, ama düşüncelerin bir toplumdan diğerine gerçekten taşındığı ve her bir durumda ikincinin kültürüne uyarlandığını göstermek için iki örnek yeterli olmalıdır. Her iki örnekte de ödünç alınan düşünceler sonradan dışarı atılmıştır. Gerçekte onlar, düşüncenin bir bölüm tarafından aşırı reddedilmesi ve diğer bir bölüm tarafından alıkoyulmasının, ikincisinin yaratılmış yeniliğe talebini korumak için maddi olarak yardım etmesi nedeniyle seçildiler. Fakat reddedişin ödünç alınan bir aletin olağan yazgısı olduğu kabul edilmemelidir —bunun tam tersi de doğrudur . Ancak bu durumdaki sonuç bir diğer anlamlı noktayı da betimler. Yayılma, bir hastalığın bulaşması gibi kendiliğinden bir süreç değildir. Bir toplum bir düşünceyi —bir teknik buluş, bir politik kurum, bir boşinan ayini veya bir sanatsal motifi— yalnız o toplumun kültürünün genel düzenine uyduğu zaman— diğer bir deyişle o toplum o düşüncenin kabulüne izin verecek bir aşamaya kadar geliştiği zaman— benimseyebilir.

Bu, teknik ilerlemeler içinde, en kolay şekilde görülebilir. Çömlekçi tekerleği, tekerlekli araba gibi, Ilıman Avrupa'ya kesinlikle yayılmıştı, fakat o ancak teknik ve politik gelişmelerin nüfusun görece büyük toplamlar halinde yoğunlaşmasını gerektirdiği veya olanaklı kıldığı yer ve zamanda, yani tekerlekli araçlardan asırlar sonra alınıp kullanılabilmiştir; çünkü bir profesyonel çömlekçi, geçimini sağlamak için, dükkanına oldukça yakın yaşayan çok sayıda müşteriye gereksinir. Demir işçiliğinin yayılması karşıt bir durum gösterir. Filistin ve Ege'de M.Ö. 1000 yıllarında uygulanmış olsa da, yeni teknik ve onun ürünleri dört yüz yıl sonrasına kadar Nil vadisinde alınıp kullanılmamıştır. O zamana kadar, yenilik, Mısır kültürünün *toplumsal olarak onaylanan* bir gereksinimini karşılamamıştı; uzun süredir yerleşmiş ekonomik ve politik kurumlar ucuz demiri kullanmaya karşı tamamen bilinçsiz bir direnç göstermiştir.

Düşüncelerin yayılışını gösteren örneklerimizin ikincisi daha fazla bir anlama sahiptir. Mısır ve Aşağı Mezopotamya'da diğer toplumlarla ilişki en yoğun hale geldiği zaman kültürel değişmenin yürüyüşü öylesine hızlandı ki biz bir devrimin —vahşilikten uygarlığa geçişin— sözünü edebiliriz. Benzer bir karşılıklı ilişki, diğer toplumlarda da —Orta Minos Girit'i, Miken Yunanistan'ı La Tene devrindeki Ilıman Avrupa'da— gözlenebilir, kuşkusuz ki ölçmek için uygun ölçüm yöntemleri ve yeterli veriler olmadığı takdirde hiçbir doğru ilişki kurulamaz. Bununla beraber arkeolojik veriler hiç olmazsa ilerleyen değişimin, farklı bir şekilde uyumlanmış ve farklı bir şekilde örgütlenmiş toplumlarla olan ilişkiyi hızlandırıldığı savını doğrular. Herhalde, aktarılan kanıtlar, her birinde barbarlığın sürdüğü tüm devir boyunca görece tam kültür dizilişlerinin mevcut olduğu ayrı coğrafi bölgeler arasında ilişkinin sürdüğünü kuşkuda bırakmaz. Bu ilişki çok ayrı doğal çevrelerde gözlenen birbirine-yaklaşmaları açıklamaya yardımcı olur. Bu, bizim tüm bölgelerde barbarlık ve uygarlık arasında bulunan benzer aşamaları niçin tanımlayamadığımızı, da gösterir. Çünkü bir yanda, değişme süreçleri, yayılmayla etkilenmiş toplumların yeni kararlı görünüşlere doğru toptan bütünleşmesini olanaklı kılacak kadar çok hızlıydı. Diğer yandan, gözönüne alınan çeşitli diziler gerçekte, meşru tümevarımlara ulaşılmasını sağlayacak ölçüde ayrı "örneklerden" oluşan birbirlerinden tamamen bağımsız diziler değildirler.

Bu son sonuç, sonuçta, çeşitli bölgelerdeki kırsal ekonominin gelişmesine ilişkin taslağımızda gerçekten hemen apaçık hale gelir; arkeolojinin açıklar göründüğü şey, tarım ve hayvan-yetiştiriciliği yöntemlerine ilişkin bağımsız buluşlar ve gelişmeler değil, ama daha çok bir ve aynı buluşlar kompleksinin ayrı çevrelere uyarlanmasıdır. Bu nedenle bu sınırlı alanda bile biz, Bohemya veya Britanya'daki herhangi bir Neolitik veya Bronz Çağı çiftçileri, topluluğunun Girit veya Mısır'daki, daha az olarak bugünkü Pasifik veya Afrika'daki, herhangi bir çiftçi topluluğuyla eşaşamalı olduğunu tam olarak söyleyemeyiz.

Vahşilik statüsü içinde, en azından Paleolitik ve Mezolitik zamanlarla sınırlı olduğu sürece, durum farklı olmuş olabilir; Pleistosen'deki Doğu'nun ve erken Holasen'deki Kuzey Batı Avrupa'nın (arkeologların Mezolitik Çağı bu şekilde, zaman olarak olduğu kadar, alan olarak da sınırlıdır) toplam insan nüfusu öylesine küçük ve dağınıktır ki gruplar ve bölgeler arası ilişki istisna olmuş olmalı. Fakat bu kronolojik sınırlar içindeki arkeolojik veriler hala öylesine kıt ve belirsizdir ki, hiçbir toplumbilimsel genelleme meşru görünmez. Kaynaklar daha zengin belgesel kanıt sağladığı zamanlarda, yayılma olasılığı artık daha uzun bir süre dıştalanamaz. Sonuçta, Akdeniz sahilleri ve Dordogne arasındaki iletişim Miolitik (Üst Paleolitik) dönem boyunca ve Ural'larla Baltık arasındaki ise Mezolitik dönem boyunca saptanır. Öyle ki gömmeleri bir çeşit şefliği akla getiren Onega Gölündeki avcı-balıkçılar, güney-batı Baltık civarında, güney ve belki de Merkez Rusya'da yaşayan Neolitik çiftçi topluluklarıyla çağdaştılar; onların "vahşi" toplumsal kurumları komşuları olan barbarlarınkilerden etkilenmiş olabilir. Çünkü aynı toplumun — yani aynı kültürün— diğer toplulükları gösterilebilir şekilde böylesi çiftçilerle "ticari" ilişki içindeydi.

Sibirya'da yine Glazkova evresi sıraları daha güneydeki Bronz Çağı kültürleriyle olan ilişki, ithal edilen mamüllerle açık bir şekilde kanıtlanır. Şeflik ve *sati* bölgesinden ilk belirtileri veren Kitoi evresi öncesinde "ticaret", daha o zamandan geniş bir alanda ilişki kurma fırsatları verecek kadar yaygındı ve böylece daha gelişmiş merkezlerinden yayılma olanaklı oldu.

Kısacası, o zaman, kültürel evrim ve organik evrim arasındaki benzeşim işlemez hale gelir. Ama bunu kabul etmek, kültürel evrimi; kültürel değişmenin, insan aklı tarafından, zorunlu olarak ölçülemez herhangi bir etmen ve mucizeye başvurmaksızın kavranabilecek düzenli ve ussal bir süreç olduğunu yadsımak demek, değildir. Aksine o, genel anlaşılabilir bir formülle tanımlanabilir. Gerçekte, Darwin'ci "değişme, kalıtım, adaptasyon ve ayıklama" formülü belli bir nitelemeyle organik alandan sosyal evrime aktarılabilir, hatta ikinci alanda öncekinden daha iyi anlaşılabilir.

Değişme halinde, kültürel değişimin mekanizması, icat, onun karşılığı olan mutasyondan daha anlaşılırdır. Hiç kimse, bir mutasyon üreten bir kromozomun mikroskopla görülemeyecek kadar küçük mikroskopaltı parçasındaki değişmenin nedenini bilemez, aynı zamanda onun ne zaman ve ne yönde olacağını da önceden kestiremez. Genin nasıl değiştiğini ve bu değişmenin tüm organizmayı nasıl etkilediğini kesin bir şekilde betimlemek de bugün için olanaksızdır. Ama icat herkesin her gün yaptığı bir şeydir —örneğin, kaybolmuş bir şişe açacağının yerine bir şey

tasarlarken veya bir denemede gerçekten yeni bir cümle oluştururken.

Toplumsal kalıtımın mekanizması, biyolojik kalıtımdan farklı ve çok daha süratlidir. Ancak o ayrıca bildik, anlaşılır ve bir dereceye kadar denetlenebilir bir süreçtir. Bu, örnek ve kural yoluyla, eğitim, reklam ve propaganda yoluyla başarılır. Tekrarlarsak, bu süreç cinsel üremenin biyolojik mekanizmasından çok daha hızlıdır.

Çevreye uyum organizmalar için olduğu kadar toplumlar için de yaşamını sürdürmenin bir koşuludur. Bu süreç kırsal ekonomilere ilişkin tartışmada gösterildiği gibi arkeolojiden örneklerle açıklanabilir. Ama kültürel uyarlanmada iç toplumsal çevre, görece, biyolojidekinden daha önemlidir. Yeni ve ayrıca bizim açımızdan "etkili" olan bir aletin, ancak o eğer toplumsal olarak uygun bulunan bir isteği karşılar ve kültürel düzenin bütününe uyarsa, bir toplum tarafından nasıl alınıp kullanılabileceğini göstermeye yönelik olgular şimdiden aktarılmış durumdur. Fakat aktarımın farklı yöntemleri sayesinde, insan tarihindeki süreç doğal tarihtekinden çok daha hızlı olabilir. Bir edinilmiş uyarlanım —örneğin bir akrobatın kasları— evlatlara biyolojik bir kalıtımla aktarılamaz.Ama akrobat çocuklarına - ve kendisiyle akraba olmayanlara - kaslarını geliştirdiği hareket ve eksersizleri öğretebilir.

Aynı zamanda, uyumlanmayı gerektiren çevre başka toplumları da içerir. Verili bir toplumun gereksinimleri ve onun fiziksel çevresine iyi uyarlanmış bir alet veya kurum, ancak o eğer toplumun kendisini komşularına uyumlu hale getirmesine yardım ederse, sürekli olarak yararlı olacaktır. Şimdi toplumsal çevre, hem kültür iklimden veya hatta bitki örtüsünden çok daha hızlı değiştiği ve hem de kültürler göç yoluyla olsun veya diğer bir yayılma biçimiyle olsun yayıldıkları için maddi olandan çok daha değişkendir. Öyle ki, bir toplum, bir hayvan türü, gibi uzmanlaşmanın üstesinden gelebilir, öylece, kültürünün kendi çevresindeki ani bir değişmeye uydurulamadığı veya hatta dış toplumsal çevre tarafından sunulan yararlı yenilikleri özümseyemediği özel bir çevreye mutlu bir şekilde uyum sağlayabilir. Önceki yetersizlik, Buz Çağının sonunda Avrupa'daki Magdalanecian'ların kültürü tarafından örneklendi ve görece başarılı barbar kabileler , hatta Aztek'ler ve İnka'lar gibi uygarlaşmış halklar Avrupa uygarlığı ile karşı karşıya geldiğinde de, tarih içinde tekrar tekrar örneklendi. İkinci durum Bronz Çağı sonundaki Mısır'a bir gönderimle biraz önce belgelenmiştir.

"Ayıklama (selection)" terimi yalnızca biraz önce gözönüne alınmış farklılıkların bir sonucu olarak, daha çok bir uzmanlaşma anlamında, kültürel evrimin işleyişine uygulanabilir. İnsanlığın varlığının beş yüz bin yılı içinde sonsuz yenilikler denenmiş veya akla getirilmiş olmalı. Çok sıkı bir ayıklama süreci sayesinde bunların yalnız bir bölümü uzun erimde yararlı olarak kendini sürdürdü. Bu noktaya kadar mutasyonların ayıklamasıyla olan benzeşme geçerlidir. Fakat ayıklama mekanizması tamamiyle farklıdır.

"En uyumlunun yaşamını sürdürme"sinde, mutasyonu taşıyıp yaşamını sürdüren ve çoğalan nüfusun üyeleri bu mutasyondan yoksun bireylerin *zararına* önceliğe sahiptir. Ve sonra böylece kurulan yeni tür diğer türü *eleyerek* yayılır. Benzer ayıklayıcı mekanizmalar toplumların içinde ve arasında da işler; ikincisi en azından tarihte olduğu kadar tarihöncesinde de işbaşında görülebilir. Fakat ikisi de oldukça

tutumsuz yöntemlerdir. Birincisi, yararlı bilgiye ve potansiyel olarak hala daha kullanışlı niteliklere sahip bireyleri, onlar bazı tekniklerden yoksun oldukları veya bir an için toplumsal olarak yararlı olan bazı göreneklere uyamadıkları için yok edebilir. Onların elenmesi gerçekten zorunlu değildir, çünkü onlar istenen teknik konusunda öğretilebilir veya gerekli göreneği yerine getirmek için eğitilebilirler. Aşıya boyun eğme, Britanya'da, bir dizi salgın hastalığın tüm aşısız bireyleri öldürüşünden sonra yerleşik bir alışkanlık haline gelmiş olabilir; alışkanlık propaganda ve yasa yoluyla hızlı ve ekonomik bir şekilde yerleştirilmiştir.

Diğer yanda bir kültürü her zaman sürdürmek için o, kendi özgül çevresine oldukça iyi bir şekilde uyarlanmalıdır. Eğer daha iyi uyarlanmış bir kültüre yer açmak için yok edilmek zorundaysa, öncekinin uyarlanmasının başarılmasını sağlayan keşif ve icatlar tamamen kaybolmaya mahkumdur. Gerçekte bu, çok seyrek olarak olur. Tarih öncesinde bile, bir bölgedeki kültür değişimi çok ani ve yoğun olduğu zaman, biz, bir kültürün diğerinin yerine geçtiğinden söz eder ve bölgenin bir yabancı toplum tarafından fethedildiği sonucunu çıkarsarız, eski başarıların çoğu yeni kültürle birleştirilmek üzere kendini sürdürür. Orta Helladik Yunanistan'ında, gömüne ayinleri, çömlek biçimleri, ev planları ve bazı diğer unsurlar yeniyken, evleri kasabalar halinde bir araya getirme alışkanlığı, metalurji, denizcilik ve diğer teknikler, ticari bağlantılar ve tahminen kırsal ekonomi Erken Helladik kültürü öncesinden beri sürüyordu. Yeni gelenler önceden varolan maddi araç gereçlere atları ve tekerlekli araçları eklediler. Onlar yeni bir ayine yer açmak için ortaklaşa gömmeyi bastırdılar ve kuşkusuz diğer politik ve dinsel kurumları değiştirdiler, ama bir çoğunu da bozulmamış olarak alıkoydular. Aynı süreklilik Miken ve Geometrik zamanlar arasındaki daha geniş aralık boyunca da gözlenebilir. Yunanistan'ın kültürel tarihi gerçekte eleme yoluyla ayıklamayı betimler,ama o daha önce çarpıcı olarak birikimi ortaya koyar ve bu, kültürel evrimini ayırdedicisidir.

Aynı zamanda icatların yayılması, daha önce anlatıldığı gibi, toplumlar veya kültürler arasındaki rekabet ve bağımsız varlıklar halindeki bir veya daha fazla rakibin elenmesi tarafından her zaman veya genellikle bile başarılır değildir. Yayılma genellikle başka bir toplum tarafından başlatılmış yeniliklerin bağımsız bir toplum tarafından alınıp benimsenmesi anlamına gelir. Fakat bu yine birikerek çoğalan bir süreçtir. Ilıman Avrupa'da sabanlar veya tekerlekli araçların alınıp benimsenmesi, şimdi ikincil olsalar bile gerçekte tüm yararlı işlevlerini sürdüren daha eski çapalar veya kızakların elenmesi anlamına gelmedi. O, yeni tarım ve ulaşım tekniklerini yerleştirmek için gereksinilen değişiklikler hariç, alınıp benimsenen kültürlerin geri kalanını bozulmamış olarak bıraktı.

Böylece arkeolojik verilerin bu oldukça usandırıcı incelenişinin sonucu belki başlangıçta göründüğü kadar olumsuz değildir. Ussal ve anlaşılabilir bir süreç olarak kültürel evrim kavramının doğruluğu kanıtlandı. İcatların —aletlerde, inançlarda, kurumlarda veya göreneklerde yenilikleri harekete geçiren durumların— ve onların toplumsal kabulünün nedenleri hala açıklama gerektirmesine rağmen, doğaüstü müdahaleleri kabul etmeye gerek yoktur, üstelik kavram organik evrim süreçleriyle yapılan yanlış benzetmelerin elenmesiyle açıklığa kavuşturulmuştur.

EK

Eğer ben Miken Yunanistanı'nı (1) ilerlemiş bir barbar toplumun seçkin örneği olarak alırsam benim doğru davranmadığım düşünülebilir; çünkü ben açıkça arkeolojik verilere ek olarak Homer şiirlerine başvuracağım. Ancak, genellikle bu yazınsal tanıklık yalnızca tamamen arkeolojik olan çıkarımları güçlendirmek için kullanılacaktır. Ve bu şekilde doğruluğu kanıtlanan tablo, Miken'i andıran ama yazınsal kayıttan daha uzak diğer kültürlerin yorumlanması açısından değerlidir.

Standart yerleşim biriminin Miken'in kendisinin en ünlü örneği olduğu tahkim edilmiş akropollar olduğu düşünülebilir. Ama gerçekte bu tür akropoller şatolardan daha küçüktü. Hepsinin en zengini Miken'de, Siklopean (büyük taşlarla harç kullanılmadan yapılmış) duvarlar 4.8 hektardan daha az, Tiryns'da yarısı kadar bir alanı çevirir. Tahkim edilmiş alanın büyük bir bölümü her durumda kendisine bağlı depoları ve işlikleriyle birlikte bir saray tarafından tutulmuştur. Mezarlıklar böylesi bir sıkışık alanda uygun bir şekilde barınabilecek olandan çok daha büyük bir nüfusa işaret eder. Onlar bir veya iki asır boyunca birbiri ardısıra olan gömülmeler için tek bir aile tarafından kullanılan kayalara oyulmuş ortaklaşa kabirlerden oluşur. Miken civarında (2) yalnız doksan kadar aile kabri betimlendi, fakat onlar çok daha fazla olmalı. Elli beş tanesi çok daha az önemli Prosymna (3) kalesi civarında, birkaç mil uzakta, şimdiden kazılmış durumdadır. Hiçbiri Akropol yamacında değildir; mezarlar bir kilometre kadar uzunluktaki bir alan üzerine dağılmış üç bitişik yamaç üzerinde gruplar oluşturur. Miken ve diğer yerlerdeki mezarlıklar aynı şekilde dağılmış gruplar oluşturur. Genelde her bir kabir kümesinin şehir duvarları dışında ama ekonomik ve politik olarak kaleye bağlı bir köy veya çiftlikler kümesine karşılık olduğu düşünülebilir. "Şehir" nüfusunun büyük kısmı gerçekte böylesi köylerde yaşamış olmalı, ama ek olarak daha büyük veya daha küçük ama daima daha kırsal nitelikte olan bağımsız çekirdek oturmalar vardı. Messnia'da, Malthi'deki yerleşim (4) 15.000 m^2yi kaplıyordu ve duvarlarla çevriliydi.

Miken ekonomisinin temeli kuşkusuz ki hayvan yetiştiriciliği, tahılların ekilip biçilmesiyle meyvecilik, özellikle de zeytincilik ve bağcılıktı. Balıkçılık doğal olarak kıyılarda ve adalarda yapıldı, ama avcılık esas olarak yönetici sınıf için bir spor durumundaydı. Onların ürünlerine bakıldığında, kasaba nüfusu birincil üreticilere

ek olarak değişik tam gün uzmanları da kapsamış olmalı. Bu zanaatkarlar yalnız Bronz-işleyicileri ve tekerlek kullanan çömlekçileri değil ama, yol işçileri türünden diğer işçiler kadar kuyumcuları, oymacıları ve belki kiremit-tuğla yapıcılarını da kapsamış olabilir. (5) Demirciler, çömlekçiler ve diğer bazıları herhalde her şehir merkezinde sürekli yerleşik durumdaydı, ama silah-yapımcıları gibi uzmanların çeşitli müşterilere çalışmak için sık sık dolaştığını destanlardan biliyoruz.

Deniz yoluyla ulaşım hemen hemen 30.5 m uzunluğa varabilen ve kürekler ve yelkenlerle çekilen gemilerle (6) gerçekleştirildi; kara ulaşımı ise atlar veya öküzler tarafından çekilen tekerlekli araçlar ve geçiş için en azından bazı akıntılar üzerine kurulan köprülerle yapılıyordu. (*Odessa* batı sahilindeki Navarino'dan Lacanio'daki Sparta'ya iki enine sıradağı arabayla aşmakta güçlük olmadığını akla getiriyor.)

Tahminen bu olanaklar sayesinde ticaret, Miken merkezlerine Kuzey Avrupa'dan kehribar, bizim kıtamızdan (Batı Avrupa'dan, İngiltere'den-çn) olasılıkla altın, gümüş, kalay ve bakır ve Mısır, Fenike ve Küçük Asya'dan işlenmiş mallar getirdi. Karşılığında Miken çömleği güney İtalya, Sicilya ve Makedonya'da, tüm Asya sahilleri boyunca ve daha çok da Mısır'da ve Nil'de bulundu. Büyük bir olasılıkla Miken yapımı olan ve hemen hemen kesinlikle Miken komisyoncuları aracılığıyla taşınmış fayans boncuklar Orta Tuna havzasına, İspanya'ya, Britanya'ya ve başlıca da İngiltere'ye ulaştı. Bugüne gelen bu ticaret eşyaları toplamın yalnızca bir bölümünü temsil eder. Yunanistan'dan ihraç edilenler olasılıkla şarap, zeytinyağı, boya maddeleri ve dokuma ürünlerinden oluşur; ve baharat ve parfümler kadar gıda-maddeleri de ithal edilmiş olabilir.

Değiş-tokuş, öküzün toplumca bir değer standardı olarak tanınmasıyla hızlandı. (7) Bu, Homer şiirleriyle iyi bir şekilde kanıtlanır, ama bu tanıklık olmaksızın da bu durum standart ağırlıklı bakır külçelerin, yayılmış bir öküz derisi biçimine çevrildiği gerçeğinden çıkarsanabilirdi. Bakır ve altının belirlenen ağırlıkları uylaşımsal olarak öküz birimi ve onun parçaları ve katlarıyla eşitlendi. Hiçbir basılı para yoktu, öyle ki maden miktarları tartılıp ayrılmalıydı ve bir tüccar beraberinde bir terazi veya el kantarı taşımalıydı (gerçi en iyi bilinenler yaşamdan sonraki mitsel "ruhların ağırlığı"na dair sembolik ölçüler olsa da gerçek örnekler bugüne kadar gelir.) Küçük işler takas temelinde yürütülmüş olmalı ve mezar eşyaları ve saklanmış mallar da, destanlar kadar açık bir şekilde servetin, kazanlar, sehpalar, mücevherler ve benzeri şeyler biçiminde biriktirildiğini gösterir.

Ancak korsanlık Akdeniz dünyasında ticaretle hiçbir zaman açıkça çelişmedi ve, *Odessa*'ya göre söylersek, akınlardan gelen ganimet Miken Yunanistanı'nı zenginleştirmiş olabilir. Ama çeşitli yerel "Devletler" arasındaki öldürücü savaşların ekonomik yönden üretken olduğu çok güç kabul edilebilir. Yine de, kalelerin büyük taşlarla harç kullanılmadan yapılmış siklopean tahkimatları, kabirlerde silahların göze çarpması ve sanatta savaş-mizansenlerinin popüler oluşuna göre söylersek, savaş oldukça sık görülen bir şey olabilir. Bronz uçlar ve oklara ek olarak uzun meçlerden, boğa derisinden büyük beden-kalkanlara ve dövülmüş bronzdan veya domuz dişleriyle örtülüp korunan köseleden miğferlere kadar, bol miktarda aynı madenle karşılaşırız. Bu madeni silahlanma bakır ve kalayın görece az bulunurluğu nedeniyle çok pahalı olmuş olmalı. Ama en kesin silah, onun Homer betimlemelerinde olduğu kadar sanatta da göze çarpmasına göre söylersek, atların çektiği iki tekerlekli arabaydı. Şimdi, eldeki aletlerle hafif ama sağlam bir savaş arabasının yapılması

zaman ve uzman zanaatkarların ustalaştığını gerektiriyordu; atların, özellikle Bronz Çağında kullanılan koşum takımlarının nefes tıkayıcı olması bakımından uzun bir süre eğitilmesi gerekiyordu. *A piori*, biri, atlar ve iki tekerlekli arabalara sahip olanların toplumsal artı-ürünü emen ve hiç olmazsa Orta Çağ Avrupa'sındaki zırhlı şövalyelerin ayrıcalıklarına sahip birkaç kişiyle sınırlı olduğunu bekleyecekti.

Arkeoloji bu beklentileri doğrular. Etrafında nüfusun toplandığı kaleler, söylediğimiz gibi, şatolardan biraz daha çoklukla saray gibi binaların bulunduğu yerlerdir. Her bir kaleyle bağlantılı mezarlıklar önceden betimlenen kayalara oyulmuş aile kabirlerine ek olarak birkaç "tholoi"yi —ya bir dağ yamacına kazılmış bir oyukta ya da bir tepede güzel bir duvarcılık sanatıyla inşa edilmiş ve büyük bir yuvarlak toprak tümsekle örtülmüş arı-kovanı kabirlerini— de kapsar. Çok sayıda gömülmeleriyle kayalara-oyulmuş kabirlere zıt olarak, her bir tholos genellikle tek bir gömülme için tasarlanmış görünüyor. Ayrıca her bir tholos, bozulmamış bulunduğunda, (8) nicelikte olduğu kadar nitelikte de en zengin ailenin kabrinde birikmiş olanlar kadar üstün bir eşya servetiyle birlikteydi. Saray ve tholosla ev ve kayaya oyulmuş kabir arasındaki zıtlık bu şekilde somut olarak Miken toplumunun iki sınıfa — yönetici ve yönetilen, şef ve izleyicisi, kral ve uyruk— bölünüşünü simgeler. Yönetici kendi bölgesinde üretilen toplumsal artı-ürünü tekeline alır ve böylece, yalnız onun kendi konumunu sağlamlaştırmakla kalmayan ama halkının komşulara ve yabancılara karşı savunması için gerçekten elzem de olan silahlanmayı sürdürebilir.

Bu düzenleme, savaşların iyi silahlanmış savaş arabası sürücüsü prensler arasında düellolar yoluyla çözüldüğü ve "kutsal krallar" tarafından yönetilen Homerik topluma tam olarak karşılık düşer. Aynı zamanda Homer, Yunanistan'ı, gerçekte hepsinin Miken kralı Agamemnon'un hegemonyası altında ve belki de ona destekleri savaşla sınırlı olan ama henüz tümüyle bağımlı olmayan çok sayıda ayrı devletlere bölünmüş olarak betimler. Agamemnon bir Babil, bir Hitit veya bir Asur monarkı gibi "Kralların kralı" olarak değil, ama "insanların kralı" olarak isimlendirildi. Öyle ki tahkim edilmiş nüfus merkezleri, arkeolojik olarak, hiçbir merkezi iktidarın tüm ülke düzeyinde —veya tüm Argive ovası düzeyinde bile— bir kamu düzenini sürdüremediği bir rejime işaret eder. Diğer yandan, Miken, açıkça görüleceği gibi, en zengin şehirdir. Onun yöneticileri en güzel tholos kabirlerinde gömülüdür. Bununla beraber, onlar, Yunanistan'ın diğer parçalarında ve Miken'e Argive kadar yakın Herzeum ve Dendro'da bulunan pek çok tholoi'nin hepsiyle aynı türden ve onlardan ancak biraz daha büyük ve gösterişliydiler. Homer'in betimlemesine, yalnız arkeologların Miken yönetim biçiminin yeniden-inşasını doğrulamak için gereksinilir.

Akrabalık örgütlenmesi üzerine bile çeşitli çıkarımlar olanaklıdır. Birbiri peşisıra gömülmüş çeşitli cesetlerin bulunduğu, ama en az bir olayda tanınabilir bir "*aile suretini (family likeness)*" tamamen gösteren kayaya-oyulmuş kabir, doğal ailenin ekonomik bağımsızlığını gerektirir. Bu kabirler, gördüğümüz gibi, her bir kalenin civarında küçük mezarlıklar oluşturur ve her bir mezarlıkta kabirler daha küçük kümeler halinde gruplanır. Tsountos (9) sonuncuların her birinin bir klana ait olabileceğini öne sürer. Bu bir kurgudur, ama başka bir ayrıntı saptanabilir. İsveç kazıcıları Dendra'daki (10) bir tholos kabrinde kral ve kraliçenin bir arada gömüldüğünü ve her birine eşit zenginlikte eşyaların eşlik ettiğini buldular. Bunun yönetim evi için monogomiye işaret etmesi Homer tarafından doğrulanır. Bunun satiliğe işaret etmesi böyle doğrulanmaz, ama tıpkı daha önce belirtilen örnekteki kadar olası-

dır. Son olarak tapınağa benzer hiçbir şeyin Miken Yunanistan'ında henüz keşfedilmediğine işaret edilebilir ve bir profesyonel rahipliğe dair hiçbir delil yoktur.

Miken'deki *Sütün Mezarlar (shaft graves)* ve çeşitli tholos kabirlerinden hazineler bir Miken ve Geç Helladik şefinin, izleyicileri tarafından ödenen aidatlar, diğer prenslerden gelen hediyeler ve ganimetten oldukça önemli bir servet biriktirebildiğini gösterir. Aynı zamanda ağırlıklar ve ölçüler bir örnekleştirilmişti. Böylesi koşullar altında Mezopotamya'da yazı keşfedilmişti, Minos Giriti'nde bile, Anakara Yunanistan'ının Miken Çağının başlamasından birkaç yüzyıl önce, bir yazı düzeni ve sayısal işaretler sistemi bulunmuş ve muhasebecilikte kullanılmıştı. Mikenler pek çok teknik ve aletleri Minos'lardan almıştır; Girit'te eğitilmiş fresk ressamları, zırh-yapıcılar, kıymetli taş-kesiciler ve diğer zanaatkarlar Miken kalelerinde çalışmıştır. Ama, belirleyebildiğimiz kadarıyla, yazı sanatı genellikle benimsenmemiştir. Yalnız Miken harfleriyle yazılı kısa etiketli birkaç kavanoz, birkaç kısa anıt yazısı ve hesap tabletlerinden oluşmuş düzenli bir kütüphane Anakara'da kendini sürdürmüştür, Nestor'un başkentinde 1938'de keşfedilen tabletler Miken kültürünün çok geç bir evresine aittir. Birkaç okur-yazar, tüccar ve zanaatkar Anakara'da çalışmış ve bir şef bu kültürün sona ermesinden hemen önce muhasebeci olarak iki yazıcı çalıştırmıştı. Ama Mikenler ekonomik amaçlar için bile yazıyı düzenli bir şekilde kullanmaksızın idare etmiş görünüyorlar; tarihsel geleneklerin, bilimsel gözlemlerin veya hatta büyü işaretlerinin her zaman yazıyla kaydedildiğine ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Bu nedenle Homer şiirleri yazıdan bir kez ve "uğursuz işaretler" şeklinde belirsizce söz eder.

Böylece Miken kültürü bizim uygarlık için şart koştuğumuz standarda, ulaşamaz. Sonuçta, duvarlarının dışındaki köycüklerin bir kümesiyle birlikte küçük kaleler, kırk hektar üzerinde duvarlarla çevrili alanlarıyla Mezopotamya veya Hindistan'ın Bronz Çağı şehirlerinden farklı bir büyüklük düzenine aittir. Onlar uzman zanaatkar ve tüccarlarına rağmen şehir değildirler. (11) j Servetin ve nüfusun birikimi dönüm noktasına ulaşamamıştır. Bu nedenle bizim tanı ölçütümüz yazının yararlılığı doğrulanır ve uygarlığın anlam içeriği bu örnekle zenginleşmiştir.

EK BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

(1) Genel inceleme, Tsountas ve Manatt, **The Mycenaen Age;**(*Miken Çağı)* Nilsson, **Homer and Mycene** *(Miken ve Homeros)* (1933) ; Myres, **Who Were the Greeks?** *(Grekler kimdir?)* (1938)
(2) Archaeologia LXXXII (1932) içinde Wace.
(3) Blegen, **Prosymna** (Cambridge;1937) sayfa 229
(4) Valmin, **The Swedish Messenia Expedition** (Lund;1938)
(5) Glotz, **Ancient Greece at work,**sayfa 44
(6) Marinatos, Bulletein de Correspondence Hellenique ,LVII (1933) sayfa 17 v.d
(7) Seltman,**Greek Coins** *(Grek Sikkeleri)* (1933) sayfa 5-10
(8) Örneğin Dendra'da,Persson,**The Royal Tombs at Dendra near Midea** (*Midea yakınlarındaki Dendra'da kral mezarları)* (Lund;1931)
(9) Not 1,sayfa 46
(10) Not 1,sayfa 50
(11) Miken kasabalarının yerlerini tutan modern kasabaların - yani Argos ve Thebes'in - Miken veya Tiryns'ten daha büyük ve daha "kent" olan ama yine de Ur veya Asur'la kıyaslandığmda küçük olduklarına ilişkin bazı kuşkulu noktalar vardır.

Gordon Childe arkeolojik ve tarihsel bulguları tarihsel bütünlüğü ve gelişimi içinde kavrayıp yorumlayarak tarihi yeniden kurma düşüncesini bir yöntem olarak benimsemesiyle tanınan bir yazardır. **Childe**'a göre bunun dışında bir yöntem ancak"*posta pulu arkeolojisi*" olarak nitelenebilir.Olağanüstü bir ampirik gözlem ve bilginin yeniden kurma işleminde biraraya gelişi, soyut teorik modeller yerine olgulara dayanan ama onların basit bir ardarda gelişinden daha fazla bir şey olan **Childe**'ın tarih yazımı insan türünün serüvenini anlamak için bize en yetkin kaynakları sağlamaktadır.

Childe son derece üretken bir tarihçi ve arkeoloğdur. Yapıtları dünyanın bir çok üniversitesinde ders kitabı olarak okutulduğu gibi bir yandan da popüler bir yaygınlık kazanmıştır. Daha önceleri Türkçe olarak yayınlanan **Doğu'nun Prehistoryası**, **Kendini Yaratan İnsan**(*Varlık Yayınları*) ve **Tarihte Neler Oldu ?**(*Alan Yayıncılık*) ile birlikte **Toplumsal Evrim** adlı yapıtı tarihi anlamak için başvurabileceğimiz kilit kitaplar arasındadır.

BİLİM DİZİSİ 27/137

alan yayıncılık

ISBN 975-7414-28-2

9 789757 414186

ilpa